

У 10
У-29

Х. УЗОҚОВ, Э. ҒОЗИЕВ, А. ТОЖИЕВ

**ОИЛА ЭТИКАСИ
ВА ПСИХОЛОГИЯСИ**

Х. УЗОҚОВ, Э. ҒОЗИЕВ, А. ТОЖИЕВ

ОДОБНОМА САҲИФАЛАРИДАН

ОИЛА ЭТИКАСИ ВА ПСИХОЛОГИЯСИ

Ўзбекистон Халқ таълими вазирлигининг
ўқув-методика Маркази умумий таълим
мактаблари, ўрта махсус ҳамда ҳунар-
техника билим юртлари ўқитувчилари
учун қўлланма сифатида тавсия этган.

У/15
У-29

Описание

Тақризчилар: руҳшунослик фаилари доктори *Ғ. Шоумаров*, руҳшунослик фаилари номзоди *М. Раёуллова*, А. Авлоний номидаги ўқитувчилар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш Марказий олийгоҳи руҳшунослик кафедраси профессори *Р. Гайнутдинов*.

Илмий муҳаррирлар:
тарих фаилари номзоди, доцент *А. О. Тураев*,
ҳуқуқшунослик фаилари номзоди, доцент *А. Шукуров*.

РНБ УзССР
360037

У 29

Узоқов Х. ва бошқ.

Оила этикаси ва психологияси: Умумий таълим мактаблари, ўрта махсус ҳамда ҳунар-техника билим юрт. ўқитувчилари учун қўлл. / Х. Узоқов, Х. Э. Ғозиев, А. Тожиев; Махсус муҳаррир Т. Мақсудов. — Т.: Ўқитувчи, 1992. — 128 б.

1.1,2 Автордош.

Узаков Х. и др. Этика и психология семейной жизни.

ББК 87.715 + 88,5

4306022200—191
У _____—бл. зак.—92
353(04)—92

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1992 й.

ISBN-645-01801-X

КИРИШ

Кейинги йилларда оила ахлоқи ва одоби фанини мактаб, ўрта махсус ва ҳунар-техника билим юртларида ўқитишга алоҳида эътибор берилмоқда. Хуш, бу қандай фан ўзи? Оила маиший тушунча-ку! Нсга ёшларга оила хусусида сабоқ бериш керак? Турмуш учун зарур бўлган тушунчаларни ҳар ким ўзи истаган манбадан истаган тарзида ўрганаверади-да! Шундай ҳам ўқув фанлари жуда кўп бўлган мактаб ва бошқа ўқув юртларига яна бир фан киритишнинг ҳожати бормиди..?— каби саволларнинг туғилиши табиий. Бундай саволларга жамиятшунослар, руҳшунослар, педагоглар бир овоздан: «Ҳа, оила хусусида ёшларга билим бериш зарур!» деб жавоб берадилар. Бу жуда ўринли жавобдир.

Оила тор маиший тушунча эмас. У ижтимоий жамоадир. Бинобарин, оила жамиятнинг бир бўлагидир. Ўз навбатида оилалар бирлашиб жамиятни ташкил этадилар. Жамиятдаги ўзгаришлар оилага таъсирини кўрсатганидек, оиладаги ўзгаришлар жамиятга ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Кейинги даврда қайд этилаётган никоҳларнинг бузилиш ҳоллари кўп учрамоқда, кўплаб болалар отасиз, нотўлиқ оилаларда тарбияланыптилар. Никоҳсиз туғилаётган болалар ҳам анча. Бундай ҳолларда аксар оналар ўз фарзандларини болалар уйларига топшириб кетишади, айримлари эса тақдирга тан бериб, ёлғиз оналикка кўникиб бола тарбиялашга киришишади. Бундай ҳодисаларни ижтимоий, маиший жиҳатдан таҳлил қилиш шуни кўрсатмоқдаки, ёшларимиз оила қуриш борасида кам нарсаларни биладилар. Бинобарин, уларнинг турмуш қуришга тайёргарлик даражаси паст.

Оила ахлоқи ва одоби ана шу борадаги камчиликларни тугатиш, ёшларимизни турмуш қуришга тайёрлаш, оиланинг нозик муаммолари хусусида сабоқ бериш мақсадида ўрта мактаб, ўрта махсус ва ҳунар-техника билим юртлари ўқув фанлари қаторидан ўрин олди. Бу жуда ўринлидир. Бахтли турмуш қурган ёшларнинг ижтимоий меҳнати самарали бўлади, оиладаги ҳаёти фароғатли кечади.

Ушбу ўқув фанидан дарс берувчи ўқитувчи умумий таълим мактабларининг юқори синф ўқувчиларига, ўрта махсус ва ҳунар-техника билим юртлари талабаларига оила ҳаётининг нозик томонлари, келажакда оила қуришга тайёргарлик кўраётган

ёшларнинг ахлоқий камолотга стишиш йўллари хусусида тушунчалар беради, бу борадаги мақсадга мавзудан мавзуга ўтиб, изчиллик билан эришади.

Ёшларнинг оила қуришлари, ёш оилаларнинг илдизлари аж-додларимизнинг ибратли анъаналарига асосланиши керак. Оиланинг мустақкамлиги ахлоқий поклик, чин муҳаббат, олижаноблик, ўзаро ҳурмат, атрофдагиларга иззат-икром тушунчалари билан боғлиқ. Шу маънода янги пайдо бўлаётган ҳар бир ёш оиланинг асоси — йигит билан қизнинг оила қуришга нечоғли тайёрилиги билан алоқадордир.

Турмуш қуришда икки ёш бўлажак ҳаётларини тасаввур этиб, рўзгор юритиш, мустақил иш тута олишни онгли тарзда тўғри ҳис қила олсалар, оила сармоёси келажак турмуш тарзининг асоси — порлоқ оилавий ҳаётнинг негизи эканлигини тушуна олсаларгина бундай оилалар мустақкам, ҳавас қилса арзигулик қиёфага эга бўлиши мумкин. Улар ахлоқан мустақкам илдиз ҳосил этиб, халқимиз, жамиятимиз учун тўла-тўқис хизмат қила олади.

Тасаввур қилинг, қишлоқда ёки шаҳарда бир ёш оиланинг бузилиб кетиши ўша ердаги ҳокимият вакиллари, маҳаллий идора ходимлари, энг муҳими, жамоатчиликни ташвишга солади, қариндош-уруғларни руҳан азоблайди. Агар фарзандлари бўлса, тирик стим қолиб, ота ёҳуд онанинг меҳрига бир умр зору гирён бўлиб яшайди.

«Оила этикаси ва психологияси» фанининг мақсад ва вазифаларини тушунтиришда ўқитувчи суҳбатга яқун ясаб, оила бузилиши ва унинг оқибатларини очиб берувчи айрим манбалардан мисол сифатида фойдаланган ҳолда, ундан чиққан ғояни — ушбу фаннинг ўқитилишидан кўзланган мақсад — оилаларни мустақкамлаш, ёшларни барқарор оила тузишга тайёрлашдир, деб яна бир бор таъкидлайди.

Маъқур фанни ўқитишда қуйидаги турмуш муаммоларини ҳал этиш кўзда тутилади:

— ёш оилалар барқарорлигини таъминлашда ота-она ибратининг фойда келтиришига доир далилларни шарҳлаш;

— оилада ахлоқий тарбия билан мактаб тарбияси муштараклигини очиб беришга оид материалларни таҳлил этиш;

— оиланинг ижтимоий заруриятдан келиб чиққанлигини тарихий ҳақиқат сифатида изоҳлаб тушунтириш;

— қариндош-уруғчилик, оила аъзолари номлари ва уларнинг аталишида сўз ва бирикмаларни изоҳлаш;

— шахс, жамият тушунчаларининг мазмунини очиб бериш;

— ахлоқий ва психологик тушунчаларни халқ оғзаки ижоди манбаларидан фойдаланиб сингдириш;

— Ўрта Осиё мутафаккирларининг ахлоқ, одоб ва оилавий ҳаёт хусусидаги дидактик қарашларини шарҳлаб бериш;

— ўспиринлар этикаси ва психологиясининг оилавий ҳаёт камолотидаги ўзига хос томонларини кўрсатиш;

— угил-қизларни таълим жараёнида оила қуришга тайёрлаб боришнинг ахлоқий асосларини таркиб топтириш;

— бўлғуси куёв ва келиннинг инсоний бурчларини атрофлича тавсифлаш;

— севишганларнинг хулқ-одоб маданиятидаги поклик, чин вафо никоҳнинг бузилмас негизи эканлигини аниқ далиллар билан исботлаш;

— оилавий ҳаётда иффат, урф-одат, анъана, миллий онг ва миллий тил каби ижтимоий тушунчаларнинг моҳиятини таҳлил этиш асосида ёш оилаларга ибратли турмуш ахлоқи ва маданиятини ҳосил этиш ва бошқалар.

Оила одоби ва ахлоқи ҳақида мулоҳаза юритилаётганда энг долзарб, энг нозик ва энг қизиқарли муаммоларни далиллар билан таҳлил қилиш ўқитувчининг диққат-эътиборида бўлмоғи лозим. Бу нарса ўқувчининг айtilган фикр ва масалага тўла ишонч ҳосил қилишини таъминлайди.

Маълумки, мамлакатимизда ҳар бир оилани, айниқса, эндигина қарор топаётган ёш оилалар илдизини мустаҳкамлаш — уларни ахлоқан, руҳан ва ҳуқуқан камол топтириш ва шу асосда жамиятимиз қурувчиларини тарбиялаш эзгу вазифадир.

Ўрганилаётган ушбу фаннинг вазифаси юқоридаги шарҳланаётган фикрларга асосланиб, ёш оилаларга, айниқса, оила қуриш арафасида турган балогат ёшидагиларга тўғри йўналишлар ва ахлоқий малакалар беришдан иборатдир.

Шунингдек, никоҳга тайёрланаётган ёшларга авлодлар давомийлигининг муқаррарлиги, даврни тўғри англаш ҳиссини сингдириш зарур.

Жамият тараққиётида янги-янги авлодларнинг пайдо бўлиши — оила қуриш ижтимоий-табиий зарурат эканлигини, оила қуриш ҳақидаги тушунчаларга баркамоллик руҳини олиб кириш, оила маънавияти ва руҳиятини сингдириш ўқитувчининг энг зарур вазифаларидан ҳисобланади.

Ўқитувчи оила ахлоқи ва одоби масалаларини мавзулар бўйича таҳлил этаётганда ҳар бир мавзунинг мантиқий йўналишини белгилаб олиши ҳамда ўша мавзунинг ғоявий-тарбиявий йўналишини ўқувчиларга ҳаётий ва амалий далиллар асосида тушунтириб бериши лозим. Шундай қилинганда, ўқувчига тушунтирилмоқчи ва етказилмоқчи бўлинган мақсад ойдинлашади; бу билан халқ педагогикаси ҳамда оила тарбиясида муштараклик ҳосил бўлади. Бу нарса ёшларни намунали оила ибрати асосида тарбиялаш, яъни яхши анъаналар билан ёмон одатларни, иллатларни бир-биридан фарқловчи, оилавий ҳаётда зийраклик хислатларини ўзида мужассамлантирадиган шахсни таркиб топтиришда яхши натижалар беради.

Ўқитувчи оиланинг барқарорлиги ёки бузилиш сабаблари тўғрисидаги далилларни таҳлил этаётганида масаланинг ижтимоий, ҳуқуқий ва ахлоқий муаммоларига эътиборни қаратиши ло-

зим. Бунда фактни ўқувчи онгига етказиш учун уни тўлалигича, таъсирчан усулда шарҳлаб бериши, сўнгра ундан оқилона қарорга келиб, ҳукм ва хулоса чиқариши ксрак бўлади. Бу ҳуқуқий ва ахлоқий жиҳатларга нисбатан ўз муносабатини билдиришни ўқувчилар ҳукмига ҳавола этиш ҳам ўринлидир.

Курснинг мазмуни ва мақсадни тушунтираётганда муайян далилларни донишмандларнинг фикрларида фойдаланиб шарҳлаш суҳбатга мазмундорлик, жозиба бахш этади. Барча мавзулар мазмунини очаётганда бунга амал қилиш, шубҳасиз, дарс самарадорлигини оширади. Хусусан, дастлабки мавзуни ўрганишда ўзбек халқининг қуйидаги ҳикматлари асосида қисқа баҳс-суҳбат ўтказиш мумкин:

*Феъли кенг кишининг кўнгли қаримас,
Болалик уйдан бахт, шодлик аримас.*

* * *

*Айтчи дўстим, ҳаёт қандай бўларди,
Қизлар туғилмаса, она бўлмаса?!
Узинг ҳам дунёга қайдан келардинг,
Опанг сени туғиб, қувнаб кулмаса?*

* * *

Давлатинг — ўғил-қизинг.

* * *

*Ота-опанинг фарзандга меҳр-муҳаббати ҳамма
нарсадан ҳам қимматроқдир.*

* * *

Ёш авлод ҳаётининг кўп қисми оилада ўтади. Шу боисдан бола турмушнинг мураккаб томонлари билан худди шу ота-она масканида танишади. Шунинг учун ҳам оила жамиятнинг бошланғич ячсейкаси сифатида болаларнинг ахлоқи, юриш-туриши, хатти-ҳаракати, эътиқод ва дунёқарашига тарбиявий таъсир кўрсатиши ҳамда уларни турмуш қуришга тайёрлаб бориши лозим. Оиладаги мавжуд анъаналар, урф-одатлар, расм-русумлар ва маросимларнинг ижобий таъсирида йигит ва қизлар аста-секин камол топиб борадилар. Ҳозирги замон ўзбек оиласидаги анъаналар ва турли маросимларнинг ижобий таъсири кучли бўлиб, халқимизнинг узоқ ўтмишдаги ахлоқий хислатларини ифодаловчи меҳмондўстлик, инсонпарварлик, хушфэъллик, илтифотлилик, болажонлик, уй ва ҳовлини озода сақлаш, боғ-роғлар барпо этиш, халқ сайиллари ва мавсумий байрамларини биргаликда ўтказишда ўз ифодасини топади.

Ўзбек оиласида фарзандларнинг туғилиши оила аъзолари, ота-она, қавм-қариндош, ошна-оғайнилар, қуда-андадар учун жуда катта қувончли воқеа, тантана ҳисобланади. Шу сабабли доно

халқимиз фарзанд хоҳ ўғил ва хоҳ қиз бола бўлсин, барибир ҳаётимизнинг гули, умрнинг қувончи, белнинг қуввати, келажак умидимиз деб янги меҳмонни ута эъозлайдилар. Унга бағишланган биринчи маросим — бу чақалоққа гузал ва чиройли исм қўйишдир. Навбатдаги инсон зотини улуғлаш уни бешикка солиш, бешик тўйидир. Мазкур маросимларда бевосита иштирок этган ўспирин ўғил-қизлар ўзларини аста-секин ижтимоий ҳаётга ва оилавий турмушга тайёрлаб борадилар.

Оиладаги илгор анъаналар, маросимлар тарбиянинг қудратли қуроли ҳисобланади. Шунинг учун оиланинг мустаҳкамлиги, барқарорлиги, унинг аъзоларининг аҳил ва тотув яшашларида миллий руҳни ўзида ифодаловчи анъана ва маросимларнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Турмуш тажрибасининг кўрсатишича фарзанд, яъни ўғил-қиз шахсига тааллуқли маросимлар уларнинг камолатига катта таъсир этади.

Замонавий тарбия моҳиятини сингдириш жараёнида хоҳ оилада, хоҳ мактабда бўлсин турли ёшдаги ўқувчиларни катталарнинг оқилона маслаҳатларига қулоқ солишга, уларнинг бой турмуш тажрибаларини изчил ва синчковлик билан ўзлаштиришга, билим ва малакаларидан сабоқ олишга ўргатилади.

Кўп асрлик синовларга бардош берган халқ педагогикаси дурдоналарига суяниб, ҳаёт ва турмуш муаммоларини ҳал қилишда, бирон-бир хайрли катта ишни (канал қазииш, ариқ тозалаш, иморат қуриш, яшаш жойини ўзгартириш, янги ўйга кўчириб ўтиш, ҳовли тўйи ўтказиш кабиларни) бошлашда, шунингдек, турмуш қуриш, тўй қилиш, маросим кунини белгилаш вақтида доно бувилар, мўйсафид бувалар маслаҳатидан оқилона фойдаланиш ва амал қилиш мақсадга мувофиқдир.

Шу нарсани эслатиб ўтиш керакки, катталар сўзига қулоқ солиш, уларнинг измидан бориш мутлақо итоатгўйликка, тобеликка айланиб кетмаслиги лозим. Турмуш чорраҳаларида шундай ҳодисаларни учратиш мумкинки, андишалилик оқибатида инсон журъатсизлик домига дучор бўлади. Шу боисдан катталарнинг қолоқ удумларига, салбий эътиқод ва қарашларига кўр-кўрона итоат қилиб, виждон амрига қарама-қарши йўл тутиш мутлақо нотўғридир.

Ўспирин йигит ва қизларни турмуш қуришга тайёрлашда уларнинг маънавияти ва руҳияти хусусиятларини изчиллик билан ўрганиш, ривожланиш ва камол топиш қонуниятлари билан яқиндан танишиш, ахлоқ-одоб қонун-қоидаларини эгаллаш имкониятлари, муайян ҳаётий муаммонинг этнопсихологик моҳиятини англаш шарт-шароитлари тўғрисида кеңг кўламдаги маълумотлар бериш айти муддаодир.

Ёшларни турмуш қуришга муваффақиятли тайёрлашни кўзлаб иш тутиш учун ўспирин йигит ва қизларнинг жинсий тарбиясини тўғри йўлга қўйиш, оилавий турмушнинг қувончлари, ташвишлари, таҳликалари юзасидан муайян даражада маълумот бериш;

уларга бардошли ва матонатли бўлиш ҳамда қийинчиликларни мардонавор енгил йулларини тушуштириш мақсадга мувофиқдир. Бу билан уларда оилавий турмуш заҳматлари тўғрисида тасаввур ҳосил қиламиз, янги шароитга кўникиш ҳиссини таркиб топтира- миз, шунингдек, турмушдаги зиддиятлар, қарама-қаршиликлар, келишмовчиликлар ва бошқа муаммоли ҳолатларни ҳал этишга ўргатиш билан ёшларни оила қуришга пухта тайёрлаш усулини қўллаймиз. Оила ахлоқи, одоби ўқув фанининг вазифалари ана шундай эзгу мақсадга қаратилгандир.

Биринчи бўлим
ШАХС ВА ЖАМИЯТ

Шахс ва жамият тушунчалари ҳақида батафсилроқ фикр юри-тиш учун, даставвал, шахс тушунчасининг англатган маъноси ва қўлланиш кўлами хусусида маълумотга эга бўлмоқ лозим. Чунки, оиланинг ахлоқ-одоби ана шу тушунчалар билан мудом боғлиқдир.

Маълум бир жамоа ёки ижтимоий тузум фарзанди сифатида ўзида муҳим хусусият, белгилар тизимини мужассамлаштирган индивид — шахсдир. Одамнинг пайдо бўлиши — шахснинг пайдо бўлишининг қуйи босқичи.

Жамият тараққиёти шахснинг камол топишини таъминлайди. Шахснинг характери, темпсраменти, қобилияти руҳий жараёнлар-ни бошидан кечирганда, меҳнат фаолиятида, турмушда ўзини на-моён этади. Демак, шахс ўз ҳаётида юз берадиган ўзгаришларнинг, ижтимоий тарбия жараёнининг натижаси ўлароқ юзага келади. Шунга кўра, шахснинг жамиятда тутган ўрни, ин-соннинг кўмолот динамикаси ўрганилади. Шунинг учун ҳам ин-соннинг ижтимоий моҳиятини, унинг жамият билан бўладиган муносабатларини эътиборга олиб, шахс тушунчасини ишлатамиз.

«Жамият» сўзи «йиғмоқ», «тўпламоқ», «уюшмоқ» маъноларини англатади. Жамият тушунчаси фалсафий нуқтаи назардан табиат ривожланишининг маълум босқичида юзага келган ижтимоий му-носабатларнинг мажмуасини, кишиларнинг бир бутун уюшмасини англатади. Шунга кўра, жамият ва унинг аъзоси бўлган инсонни ўз бағрига олган ижтимоий муҳит шахснинг вояга стишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Жамият ҳаётининг жадаллашуви ва тўлақонли, атрофлича ўсиш даражалари, ўзи яшаб турган ижти-моий тузумга, жамият аъзолари ижодий ташаббус ва қобилият-ларининг ўсиш кўламига, уларнинг турмушда қандай қўлланишига, ижтимоий-иқтисодий қувватига, ахлоқий фазилат-ларига, оилалардаги турмуш тарзига боғлиқ.

Жамият кишиларнинг, шахслар уюшмаларининг бирлашуви, йиғиндисидан ташкил топган экан, бу — табиий ҳол. Шахс — ин-сон бўлмаса бир бутун жамиятнинг қарор топиши мумкин эмас. Жамият ўз моҳияти ва мазмунига кўра инсоният тараққиётининг ҳар хил босқичларида турлича бўлиб келди: қабилачилик, уруғчилик ва элатчилик, қулдорлик, феодализм, капиталистик ва социалистик жамиятларнинг ҳар бирининг алоҳида, ўзига хос ху-сусияти, қонунияти ва мазмуни «шахс — жамият» муносабатида ўзаро таъсир қилувчи система сифатида майдонга чиққан.

Инсоннинг интим фаолияти унинг шахсий ишидир. Бу хусусиятлар «шахс» тушунчасининг тор маъносини англатади. Бироқ инсоннинг китоб ўқиши, мустақил ҳунар эгаллаши, турмуш қуриши, бола тарбиялаши каби интим ишлари ҳам ижтимоий характер касб этади. Шахснинг ижтимоий фаолияти билан хусусий ҳаёти шу туфайли чамбарчас боғлиқдир. Бинобарин, шахс, оила ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлар муаммоларини ечиш учун, даставвал, жамиятнинг туб негизини ўзгартириш, ҳаёт шароитларини қайта қуриш; шахснинг фикрий йўналишини, идрок қилиш қобилиятини такомиллаштириш керак.

Жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий тараққиёти шахснинг ҳар томонлама камол топиши билан ўзаро боғлиқлиги туфайли кишилар фаровонлиги жамият тараққиётининг асосий омили ҳисобланади. Шахс билан жамият ўртасидаги муносабатларни илмий ва амалий ҳал қилишда ҳозирги шароитда мамлакатимизда юз бераётган демократик тарздаги ўзгаришлар, хусусан, ошкоралик муҳим роль ўйнайди.

Шахс улғайиб, вояга етиб, жамиятга манфаати тегадиган бўлган шароитда унинг оилавий ҳаётида ҳам салмоқли из қолдиради. Шу жиҳатдан жамият шахс учун тарбиячи ҳамдир. Бунга мисол ўрнида қуйидаги лавҳани келтириш мумкин:

Бундан бир неча ўн йил муқаддам ўрмон четида адашиб қолган уч нафар болани айиқлар ўрмонга олиб кетадилар. Болалар айиқлар билан бирга яшашади. Вақт ўтиши билан улар икки оёқлаб юрсалар-да, югуришни, сакрашни, озиқ-овқат топиб сийшни, табиат ҳодисаларидан сақланишни, айиқларга ўхшаб ўқиришни табиий ҳолда ўрганадилар. Бироқ улар кейинчалик тўрт оёқлаб юрсалар-да, кишилик жамиятидан ташқарида ҳайвонлар орасида яшаганликлари учун, сўзлаш қобилиятини йўқотишади. Бундан кўринадики, агар инсон кишилик жамиятида яшамас экан, у кенг маънодаги шахс бўла олмайди.

Яна бир мисол шарҳига эътиборни қаратайлик:

Узоқ Шарқда яшовчи Н. исмли корейс аёли ўглини туғруқхонада қолдириб, унга оналик қилмаслик ҳақида врачларга тилхат беради. Шу вақтда у ерда тиббий практика ўтказаятган Ҳафиза болага оналик қилишни ўз зиммасига олади ҳамда уни ўзи билан Фарғонага олиб кетади. Болага Холмат деган исм қўйишади. Холматга асосий тарбиячи Ҳафизанинг онаси Хожида хола бўлади. У болани Ҳафизанинг икки яшарли ўгли Нормат билан бирга тарбиялайди.

Орадан йиллар ўтади. Ўзбек удумлари, эскича анъана ва урф-одатларини яхши тушунадиган, унга амал қиладиган, Ҳусниддин ота билан Хожида холалар оиласида тарбия кўраётган Холмат беш бешга тўлганда корейсча эмас, балки бувижон, дадажон, аяжон каби ўзбекча сўзларни Андижон шевасида сўзлайдиган бўлади. Оиланинг — ўзбек оиласининг сиру асроридан сўзловчи психологик ҳолатлар: ака-ука, ота-она ва катталарга биринчи

булиб қўлини кўксига қўйиб «Ассалому алайкум» деган одатий жумласини ўрганади. Катталарга тегишли ҳаракатларга ҳурматни ифода этувчи «-лар» қўшумчасини қўшиб гапира бошлайди ҳамда «Сиз» деб мурожаат қилишга одатланади. Хуллас, асли корейс миллатига мансуб Холматнинг характери ва руҳий ҳолатида ўзбек онасининг бутун бошлиқ ҳаёт тарзининг энг муҳим томонлари қарор топади. У жамият аъзоларининг ўзбекча онавий ҳаёти ва руҳий ҳолатида тарбияланади. Холмат ўзбек қизи Ҳалимага уйланди. Улар бахтли ҳаёт кечирिशмоқда.

Ана шу тариқа ўқитувчи оила, шахс ва жамиятнинг этник асосларига тўхталади. Бинобарин, демократик тузум шароитида онанинг ижтимоий имкониятлари нималардан иборатлиги ва бу имкониятларнинг никоҳ-оила муносабатларини мустаҳкамлаш билан боғлиқлигининг аниқ сабаблари очиб берилади. Бунда ўзбек халқининг шахс билан жамият бирлиги ҳақидаги: «Элга қўшилсанг, эл бўласан, элдан чиқсанг, ер бўласан», «Эр йигит — эл ғамида», «Диндан чиқсанг ҳам элдан чиқма» каби мақоллари-дан фойдаланиш ўринлидир.

Шахснинг ахлоқ ва одоб сифатлари қабилачилик, уруғчилик даврларидан бошлаб турли мазмунда талқин этилади. Ҳар бир тузумнинг ўз ахлоқ-одоби ўша тузум-жамият аъзоларининг ҳаёт тарзи билан ўлчанади. Масалан, қабилачилик шароитидаги онавий ахлоқ ва одоб билан қулдорлик жамияти она ахлоқини қис-лаганда бу формацияларнинг ўзига хосликларини кўрамайз.

Аввало, шахснинг ахлоқ-одоб муаммоларининг ёритилиши жамият тарихида дастлаб қандай бошланган, деган саволини ойдинлаштириб ўтайлик. Ушбу масалани ойдинлаштиришда халқ оғзаки (фольклор) ёдгорликлари: афсоналар, эртақлар, дostonлар, қаҳрамонлик эпослари, қўшиқлар ва термалар жуда қўл келади. Аждодларимизнинг фольклор мулки жамиятдаги қарор топган урф-одатлар, удумлар, анъаналар, маросимлар, турмуш тарзлари, муомаладаги ахлоқ кўринишларини ўзида ифодалайди.

Маълумки, ёзма нутқ жамият аъзоларининг анча кейинги даврлардаги тафаккури маҳсули сифатида юзага келган, яъни ёзувнинг пайдо бўлиши билан шаклланган. Оғзаки нутқ эса, тилнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлган бутун бошлиқ жамият тарихини ўз ичига қамраб олади. Халқнинг тафаккур тарихида фикрлаш билан тил биргаликда майдонга келади.

Шу ўринда ўқитувчи жамият аъзолари — кишилик жамиятининг асосий ва ягона ҳуроли бўлган тил, унинг келиб чиқиши ва тарқалиши, кишилар нега турли тилда сўзлашишларининг сабаблари ҳақида қисқа тўхталиб ўтиши ўринлидир.

Умуман, ер юзида тилнинг қачон пайдо бўлганлиги ҳақида аниқ фикрларни айтиш қийин. Бироқ шундай бўлса-да, тарих, этнография, археология, руҳият, физиология, антропология каби фанлар далилларига таяниб, баъзи бир хулосаларга келиш мумкин. Ҳар хил нутқ товушларининг қўшилиувидан сўзларининг бир-

бирлари билан грамматик алоқага кириши асосида гаплар ҳосил бўлганлиги, улар хоҳиш, мақсадни ифода этганлиги кишилик жамиятининг илк даврларида одамларни жуда қизиқтирган.

Тилнинг қандай пайдо бўлганлиги тўғрисида қатор қарашлар вужудга келган. Чунончи, атрофдаги нарсаларнинг чиқарган овозига ўхшатиб овоз чиқариш асосида тил пайдо бўлган; тил кишиларнинг беихтиёр қичқириб юборишлари натижасида вужудга келган дсб қаровчилар ҳам бор.

Тилнинг келиб чиқиши ҳақидаги назария вакилларида яна бир гуруҳи ибтидоий кишилар бир-бирлари билан имо-ишора орқали фикр юритганлар (немис олими Вундт, рус олими Н. Я. Маррлар), кишилар меҳнат қилишни ўргангунча, улар меҳнат қуролларини яратгунча товуш тили бўлмасдан «имо-ишора» тили бўлган, кишилар миллионлаб йиллар давомида шу тил орқали алоқа қилишган, деган ғояни олға сурадилар.

Ижтимоий меҳнат натижасида, ниҳоят, зарурий эҳтиёж талаби билан яратилган тил ва тафаккур бир вақтнинг ўзида пайдо бўлган.

Демак, тил ижтимоий зарурият негизида пайдо бўлган, яъни эҳтиёж тугилиб фикр, онг ишлатиб тошдан ов қуроли ясалган экан, унга ном қўйиш ҳам бир вақтнинг ўзида эҳтиёждан келиб чиққан.

Тил тараққиёти жамият тараққиёти билан узвий боғланган. Кишилик жамияти тарихи шунини кўрсатадики, жамият аъзолари ўртасида дастлаб қабила тили, кейинчалик айрим миллат тили юзага келган. Янги қабилалар ўртасидаги ўзаро алоқа ва муносабатлар старли бўлмагач, уларнинг бўлиниш жараёни ойдинлаша борди. Оқибатда бир қабиладан ажралиб чиққан кўплаб қабила тиллари — диалектларининг ўзаро фарқлари тобора кучайиб бир-биридан узоқлашиб кетади ҳамда бир оилага мансуб бўлган янги тиллар вужудга келади.

Шундай қилиб, кишилар орасида энг муҳим алоқа қилиш, фикр алмашув қуроли бўлган тил элатлар, миллатлар орасида кенг тармоқ отди. Бир тилни ўрганган — бир одам, икки тилни ўрганган — икки одам, дейишади донишмандлар. Одам бошқа тилни ўрганиш учун аввал ўз она тилини пухта ўрганиши керак.

Тилнинг, нутқнинг ривожланиши халқлараро, хусусан, шахслараро муомала-муносабатнинг мураккаблашувига олиб келди. Бир хил тилда сўзлашувчи кишиларнинг таълим-тарбия олишида, ўз шахсий камолотлари учун курашишда нутқнинг аҳамияти бе-ниҳоя катта. Нутқ шахс характерининг шаклланишида, маънавий камолотга эришувида муҳим воситадир. Ёзма нутқ кенг тарқалмаган даврда инсон ота-она, кекса авлоднинг оғзаки нутқи ёрдамида тарбияланган.

Тарихий-маданий манбаларда жамоа орасида юрадиган доно ўғитлар, ҳикматлар билан бир қаторда, шахснинг характерига, тақдирига, оиласига салбий таъсир этадиган гап-сўзлар, миш-миш-

лар ҳам учрайди, Ҳўқитувчи шу ўринда ўқувчилардан бирига қўйидаги ҳикоятни ўқишни таклиф қилади:

«Шаҳарда қолип ясайдиган бир уста пайдо бўлибди. У ҳаммадан чиройли, бежирим ва сифатли қолип ясар экан. Қандайдир бир бемаъни одам унга рашк ва ҳасад кўзи билан қарабди. Унинг бунчалик моҳир уста эканлигининг сирини би-лишга интилиб, бир айғоқчи кампирни устанинг уйига йўллабди. Устанинг жуда гўзал, ширинсухан, хушмуомала рафиқаси борли-гини билибди ва унинг ўз рафиқасини жон-дилидан севганлигини ҳам сезибди, сўнгра қандай йўл билан бўлмасин рафиқасини эрига қарши қўйиш учун йўл излабди. Кунлардан бир куни уста уйига қайтса, умр йўлдошининг одатдаги очиқ, қувноқ чехраси ҳамда меҳрибонлиги йўқ. Аксинча, қош-қовоғи солинган ҳолда устани ясашга киришибди, унинг тешаси беҳосдан тошга тегибди ва си-нибди. Бу теша унга отасидан мерос қолган экан. Шу кундан бошлаб, уста ишининг ривожи ҳам, сифати ҳам бўлмабди. (Р. Усмонов, «Дилнома», Т., «Ҳўқитувчи»—1981 61—62-бетлар).

Ҳикоят ўқиб бўлингач, ўқитувчи: «Хўш, нима учун устанинг хотини эрини совуқ кутиб олди? Нега устанинг ишдан омади юришмай қолди?»—деган саволларни ўртага ташлайди.

Ўқувчиларнинг фикрини эшитгач: «Ҳасадгўй киши айғоқчи кампир орқали тўхмат гапларни ташиб, уста билан хотинининг орасига совуқлик туширган. Оқибатда устанинг иши ҳам юришмай қолган, деб таъкидлайди ва донишмандлар: «Яхши-ёмон гапнинг чин-ёлғонлигини пухта аниқлаб олмагунча шошманг, акс ҳолда пушаймонлик ширин турмушингизга заҳар солади»,—деб бежиз айтишмаганини қайд этиб, суҳбатни якунлайди.

Оила — ижтимоий зарурат. Маълумки, табиатдаги бутун мав-жудот, тирик организм борки, барчасининг жуфтликда яшаши ҳаётий қонуниятдир. Шундай экан, инсоният табиат мавжудоти сифатида киши — шахс тариқасида ажралиб чиқишга қадар ҳам шундай табиий заруратга эҳтиёж сезган.

Ибтидоий замонлар жинсий жиҳатдан тартибсиз яшаш даври эди. Қадим замонларда бир никоҳликдан ташқари, Шарқда кўп хотинлилик, Ҳиндистон ва Тибетда эса кўп эрлилик одат тусига кириб қолганлиги эркак билан аёл ўртасидаги бефарқлик шакли сифатида намоян бўларди.

Шу ўринда ўқитувчи оилаларнинг келиб чиқиши тарихи ҳақида батафсил маълумот олиш учун Ф. Энгельснинг машҳур «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» асарига му-рожаат этиши аини муддао бўлар эди.

Фарбда оила тарихини ўрганиш 1861 йилдан, яъни Бахофеннинг «Оналик ҳуқуқи» деган асари чиққан вақтдан бошланади. Муал-лиф бу асарида оилалар тарихини таҳлил этишга ҳаракат қилади: кишилик жамиятининг дастлабки даврларида оила муносабатлари тартибга тушмаганди. Бу эса отанинг ким эканлигини аниқ би-

лишга сира имкон бермасди, шунинг учун насл-насабни фақат хотин томондан қараб, оналик ҳуқуқига биноан белгилаш мумкин эди. Тадқиқотчи шунга кўра ўз асарини «Оналик ҳуқуқи» деб атаган. Китобда ёзилишича, хотинлар зурриёдининг давомчиси сифатида жуда катта эътибор қозонганлар ва иззат-ҳурмат қилинганлар. Бахофеннинг фикрича, хотинлар бундай катта эътибор қозонишлари орқасида ҳатто тўла ҳукмронлик даражасига етишганлар.

Оила ва унинг келиб чиқиши, оиланинг тузилишидаги шарт-шароитлар, никоҳ шакллари ҳақидаги таълимотнинг пайдо бўлишига, айниқса, бу соҳада Ф. Энгельснинг Мак-Леннанинг саёс қарашлари-ю (Қадимги тарих очерклари, 1886.— «Ибтидий никоҳ»), Морганнинг фактларга ҳамда илмий фаразларга бой (Инсон оиласининг қариндошлик ва қудачилик системалари, 1871; Қадимги жамият, 1877) қарашларини таҳлил этиши алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Ф. Энгельс оила ва никоҳ тўғрисида фикр юритар экан, у Мак-Леннан томонидан ўртага ташланган «уч хил никоҳ формаси: кўп хотинлилик, кўп эрлилик ва бир никоҳлилик» масаласини шарҳлайди. Шу ўринда Морган никоҳ масаласига жиддий ёндашиб, бу ҳақда анча аниқ ва янги материаллар билан чиққанлигини кўрсатади.

Қон-қардошлик ва қон аралашуви тушунчаларини таҳлил қилганда Ф. Энгельс, Морган «қариндошлик системаларига асосланиб, уларга мос келадиган оила шаклларини тиклади ва, шундай қилиб, тадқиқот учун янги йўл очди ҳамда инсониятнинг тарихдан олдинги ҳаётини янада чуқурроқ ўрганиш учун имконият вужудга келтирди», дейди.

Шундай никоҳ ҳукм сурган давр ҳам бўлганки, қабила она томондан қон-қардош бўлган бир қанча гуруҳларга, уруғларга бўлиниб, улар ичида никоҳ мутлақо ман этилган; шунга кўра, бу уруғларга мансуб бўлган эркаклар гарчи қабила ичидан хотин олишлари мумкин бўлса-да, бироқ хотинни ўз уруғидан бошқа уруғдан олишлари лозим бўлган эди.

Никоҳдаги бундай шакллар ривожини оилани фаол асосга кўчирди. «Оила,— дейди Морган,— фаол асосдир. У ҳеч вақт ўзгармасдан қолмайди, балки жамият қўйи босқичдан юқори босқич томон ривожлана борган сари қўйи шаклдан юқори шаклга ўта боради. Аксинча қариндошлик системалари пассивдир; улар узоқ-узоқ вақтлардан кейинги шу давр ичида оилада юз берган жараённи қайд қилади ва оила кескин равишда ўзгаргандан сўнг улар ҳам кескин равишда ўзгаради».

Морганнинг мазкур фаразига қўшимча қилиб, К. Маркс ушбу фикрни айтади: «Худди шунингдек, умуман сиёсий, юридик, диний, философфик системаларда ҳам шундай бўлади»¹. Бундан

¹ «Маркс ва Энгельс архиви», IX том, 21-бет.

кўринадик, оила ривожланишда давом этган бир вақтда қариндошлик системаси қотиб қолади ва бу система, одат бўлиб қолганлиги туфайли, яшашни давом эттириб турганда оила ўсиб унинг доирасидан чиқиб кетади, деган фалсафий фикр Ф. Энгельс томонидан ўртага ташланади.

Ибтидодий ҳолатда тартибсиз яшаш ҳукм сурган даврларда оилалар қон-қардош оила, пуналуал оила, жуфт оила, моногам оила шакллари анча ривожланиб чйқа бошлаганини изоҳлаб бериш лозим.

Бунда қон-қардош оила — оиланинг биринчи босқичи бўлиб, у ўзида никоҳнинг қуйидаги гуруҳларини бўгинларга ажратади: оила чегарасидаги барча бува ва бувилар, уларнинг фарзандлари, яъни ота ва оналар бир-бирларига қариндош бўлганлиги; шунингдек, кейингиларнинг болалари учинчи бўгинга тегишли умумий эр-хотинларни, буларнинг болалари, яъни биринчиларнинг эваралари тўртинчи бўгинга мансуб эр-хотинларни ташкил қилганлигини акс эттиради.

Оиланинг ушбу шакли ҳокимлик қилган даврда фақат аждодлар билан авлодлар, ота-оналар билан болалар ўртасида эр-хотинлик ҳуқуқи ва мажбуриятлари бўлмаслиги изоҳлаб берилди. Холавачча, тоғавачча, аммавачча, амакиваччаларнинг ўзаро никоҳига йўл қўйилган. Қон-қардош оила оиланинг дастлабки даври бўлиб, бу нарса аллақачонлар мутлақо йўқ бўлиб кетганлигини ўқитувчи ишбнарли ҳис эттириши лозим.

Шу ўринда ўқитувчи пуналуал оила хусусида гапириб, унда қон-қардош оила хусусиятларига бутунилай чек қўйилишини айтади.

Жуфт оила шакли хусусида ҳам аниқ маълумотга эга бўлмоқ керак. Уюшган никоҳ шароитида баъзи эркаклар билан аёллар узоқ вақтлар жуфт-жуфт бўлиб яшаганлар. Эркакнинг кўп хотинлари орасидаги «севичлиси» бош хотин ҳисобланган; бу эркак бошқа эрлар орасида, мазкур хотиннинг бош эри бўлган; жуфт оила уюшган никоҳларни сиқиб чиқарган, бу босқичда эркак бир хотин билан яшаган, бироқ кўп хотинлик эркакнинг ўз ҳуқуқи бўлиб қолган, бу нарса кўпроқ иқтисодий сабабларга кўра аёл кишининг қарамлигидан келиб чиққан.

Морганнинг қон-қардошларнинг никоҳ иттифоқидан чиқарилиши ҳақидаги ушбу фикри диққатга сазовордир:

«Уругларнинг қон-қардош бўлмаган аъзолари ўртасида никоҳлар жисмоний ва ақлий жиҳатдан мустаҳкамроқ наслни вужудга келтиради; тараққий қилувчи икки қабила қўшилишида, янги авлодларнинг бош суяги билан мияси табиий суратда катталашиб, ҳар иккала қабиланинг жами қобилиятига мос келадиган даражага келади»¹.

¹ «Маркс ва Энгельс архиви», IX том, 28-бет.

Шу ўринда ўқитувчи ҳозирги шароитда ҳам кўпчилик халқларда, қиз ёки йигит розилигини олмасдан ота-оналар нотаниш йигит ёки қизни унаштириб, оила қурдиришга кўндириш одатлари мавжудлигини гапириб, Ф. Энгельснинг қуйидаги фикрини келтиради: «Мак-Леннан... Америка ҳиндуларида ва ... бошқа халқларда никоҳлаш ишини никоҳланувчиларнинг ўзлари эмас, балки, кўпинча, улардан бу тўғрида сўраб ўтирмасдан, уларнинг оналари бажарадилар. Шундай қилиб, кўпинча бир-бирини ҳеч бир танимайдиган икки кишини унаштириб қўядилар ва фақат никоҳлаш вақти келгандагина уларни бундан хабардор қиладилар. Тўйдан кейин аввал куёв қизнинг туғишганларига, яъни қизнинг отасига ва ота томон қариндошларига эмас, балки қизнинг она қариндошларига совға беради; бу совғалар қиз учун бўладиган ҳақ ҳисобланади. Никоҳ ё эр, ё хотиннинг хоҳиши билан бузилиши мумкин»¹.

Навбатдаги оила шакли — моногам оила ҳақида тўхталганда, бу ҳозирги замон барқарор оила тузилишининг дастлабки шакли бўлиб, у инсоний ахлоқ билан боғланганлигининг асоси эканлигига алоҳида урғу бериш керак. Бунда туғилган боланинг отаси аниқ эканлиги моногам оиланинг мазмунини ташкил этади.

Бу оила варварликнинг ўрта босқичи билан юқори босқичи орасидаги даврда жуфт оиладан келиб чиққанлиги сир эмас; шу боис болаларнинг отаси кимлиги аниқ бўлади. Болалар кейинчалик ўз оталарининг мол-мулкига эга бўлувчи ворислар сифатида ўрин топадилар. Бошқача қилиб айтганда, улар бу мулкларга меросхўр, деган ҳуқуққа эга бўладилар. Бу қадимдан қолган меросхўрлик одати ҳозирги замоннинг дсярли барча халқларида яшаб келмоқда; керак бўлганда бу одатлар турли кўриниш ва мазмунда қонуни билан белгилаб қўйилган.

Шу ўринда ўқитувчи оиланинг келиб чиқиши, фарзандлар ва уларнинг тараққиёти, оиланинг ахлоқий ва руҳий ҳолатлари билан боғлиқ томонларини шарҳлаш жараёнида моногам оиланинг илғор хусусиятларини далиллар билан кенгроқ таҳлил қилиши мумкин.

Жамият тараққиётининг сўнгги босқичларида оилавий ҳаётнинг ривожланиши — ахлоқий тушунчаларнинг нормаллашуви хотин-қизларнинг тўла эркинлиги ёхуд эркаклар билан тенг ҳуқуқлигини ҳал этишда оиланинг замонавий шакли вужудга келиши билан боғланади.

Клара Цеткин ўзининг «Хотира дафтари»да: ошиқ-маъшуқлик бобида икки киши иштирок этади; натижада учинчи, янги бир ҳаёт юзага келади. Бу ҳаёт остида эса ижтимоий манфаат деган нарса ётади, жамоа олдидаги бурч юзага келади», — деган эди.

Демак, оиланинг келиб чиқиши ижтимоий заруратдир, у ўз тараққиётида юқорида кўрсатиб ўтилган тўрт шаклни босиб ўтиб, ҳозирги замон оиласи — қонун, ахлоқ-одоб асосларига қурилган

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Танланган асарлар, 3-т, 261-бет.

онла майдопга келди. Оиланинг бу юксак ҳозирги замон шакли жамиятнинг ривожланишига ҳамоҳанг ҳолда ривожланиб боравиради, жамиятнинг ўзгаришларига қараб, у ҳам табиий равишда ўзгаравиради.

ЎРТА ОСИЁ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ АХЛОҚ, ОДОБ ВА ОИЛА ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Жаҳон фани ва маданиятига ғоят улкан ҳиссалар қўшган Ўрта Осийлик донишмандлар ўзларининг кенг қамровли фикрлари билан инсонни қандай қилиб бахтли ҳаётга йўллаш мумкинлиги борасида ҳам риёзат чекиб изланганлар, бу хусусда одилона йўл топиш учун интиланганлар. Улар ўзларининг ана шу мазмунда яратган асарларида ахлоқли, одобли бўлиш, файз-баракали, тотув оила қуриш бахт-иқболга элтувчи ишончли йўллардан эканлигини кўрсатиб беришган.

Ўрта Осийдаги ахлоқ, одоб, оила ҳақидаги қарашларнинг бошида халқнинг ўлмас даҳоси ёрқин нур сочиб туради.

«Мифологик ва афсонавий қаҳрамонларнинг образлари,— деб ёзди профессор Й. Жумабоев,— халқ хотирасида асрларча яшаб ва қайта ўзгартирилиб келдики, уларнинг акс-садолари ҳозирги кунга қадар Ўрта Осий халқларининг бадий ижодида ҳам сақланиб қолган. «Китоби Жамшид», «Эрхубба афсонаси» каби ўзбек эртаклари, фольклор асарлари, бир қанча қадимий шаҳарлар, қалъалар ва ҳоказоларнинг бунёд этилиши ҳақидаги афсоналар ва ривоятлар бунга ёрқин мисол бўла олади... Ўша қадимий замонларда Ўрта Осийдаги кўчманчилар ва ўтроқ халқлар орасида кўпгина ахлоқий ривоятлар бўлиб, улар асосини Ўрта Осий халқларининг ватанпарварлик кураши ташкил этган. Бу ривоятларда ватанга ва ҳурриятга булган қизгин муҳаббат тараннум этилади; уларда ор-номус, дўстларга ва сафдошларга садоқат каби энг эзгу инсоний туйғулар ўз ифодасини топади, ўз бурчини адо этиш, душман устидан ғалаба қилиш йўлида қаҳрамонларча ўз жонларидан кечишга, ҳар қандай машаққатларга бардош беришга, севги-муҳаббатдан кечишга, ўз қабиладоларининг ор-номуси учун турадилар»¹

Айтилган сўзининг уддасидан чиқшидек мардлик, кечиримлик, ботирларга хос инсонийлик, олийҳимматлик, севги ва муҳаббатга содиқлик каби чин инсоний ахлоқлар аждодларимиздан бизга мерос бўлиб қолган муқаддас фазилатлардир. Шунинг учун ҳам Ўрта Осий халқлари, жумладан, ўзбек халқининг ўша қабилачилик ҳаёт тарзларини акс эттирувчи эпосларида мардлик, жасурлик, камтарлик, севгида садоқат, дўстлик ва биродарлик, тинч-тотув яшаш учун кураш, инсоний қадр-қиммат, ҳалол ва пок турмуш, оилада поклик улуғланган. Биз бу улуғ ғояларнинг

¹ Жумабоев Й. Ўрта Осий этикаси тарихи очерклари. Т., «Ўзбекистон», 1980, 19-бет.

НИИ ИИУ СССР
360037

«Алпомиш», «Кунтуғмиш», «Гуруғли» туркумидаги барча дostonларда, ажойиб халқ эртакларида талқин этилганини кўрамиз.

Шуниси диққатга сазоворки, қадимий эпосларимизда аёллар эркаклар билан тенг мавқеда тасвирланган, улар ҳам барча соҳаларда эркаклар билан тенг жасорат кўрсата олганлар.

Севиб турмуш қуриш, севгида вафодорлик, оилавий тотувлик каби инсоний хислатлар Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек уруғлари ва элатларининг характерли хусусияти сифатида сақланиб қолган.

Айрим уруғ ва элатларда йигит билан қизни қовуштиришдан аввал ўзига хос шартларни бажариш мажбурий қилиб қўйилган. Масалан, уйланмоқчи бўлган йигит қиз билан кураш тушиш одати сак қабиласининг характерли хусусияти сифатида рўёбга чиққан. Бунда агар йигит қизни йиқита олса, у қиз билан тўлақонли оила қуриш, унга ҳоким бўлиш ҳуқуқига эга бўларди; агар йиқилиб қолса, у тақдирда йигит қизга умрбод асир ва қарам бўлиб қолар эди¹. Албатта, бу одатни салбий баҳолаш мумкин. Бироқ бўлғуси куёвга ўтин (тўнка) ёрдириш одати ҳам бор эдики, уни ижобий баҳолаш мумкин. Чунки илгари ўтинсиз хонадон бўлмаган. Ўтин ёришда эса жисмоний бақувватлилиқ билан бир қаторда алоҳида маҳорат ҳам талаб этиларди.

Ўрта Осиё халқлари маданияти ва ахлоқи тарихида VI—VII асрлар ёдномалари катта ўрин тутуди. Бундай адабий обидалардан «Ўрхун-Енисей ёзма ёдгорликлари» алоҳида қимматга эга. Ёзувдаги бош қаҳрамон Култегин ўз халқининг асл ва жасур ватанпарвари; уруғ оқсуяги Тонюкук ўша даврнинг мартабали, ахлоқли кишилари сифатида тасвир этилган. Мазкур қаҳрамонлар туркий қабилаларни хоқонлиқнинг ягона иттифоқига уюштириб, кўчманчилиқ шароитида тўхтовсиз давом этаётган урушни жиловлайдилар, тинчлик ва осойишталикни қарор топтириш учун жасорат кўрсатадилар. Бу хусусиятлар ўша давр кишиларининг ахлоқий қиёфасини ҳам белгилаб берар эди.

Ҳозирги ўзбек халқининг миллат сифатида таркиб топишида 92 уруғ, элат, қабила аъзоларининг ўзаро бирлашуви, ягона иттифоқи бор эканлигини ўқитувчи айтиб ўтиши ҳам ўринлидир.

Ўзбек халқининг таркибида мазкур элат, қабила ва уруғлар иштирок этган, улар Ўзбекистоннинг бир ёки икки жойида эмас, балки бутун Туркистон ҳудудида яшаганлар. Шу боисдан ҳам уларнинг турмуш тарзларида айрим фарқлар кўриниб туради. Бу ҳол фақат қадимги даврлар учунгина хос бўлиб қолмай, балки унинг баъзи бир унсурлари ҳозир ҳам яшаб келаётганлиги билан ҳам белгиланади. Масалан, Тошкент шаҳри билан унинг вилоятида яшовчи аҳоли, Фарғона водийсининг турли районларида истиқомат қилувчи ўзбекларнинг никоҳ тўйларида ўзига хосликлар мавжуд.

¹ Клавдий Элиан. Древние авторы о Средней Азии. Ташкент. Госиздат, 1940, 23-бет.

Бинобарин, оила ахлоқи, турмуш маданияти, никоҳдан ўтувчи ёшларнинг ахлоқ-одоби қандай бўлиши онлада йнгит ва қиз қандай тарбияланганига боғлиқдир. Ёшларнинг бахтли бўлишлари учун тўғри тарбия топиш зарурлигини уқтирган алломалар ўзларининг билимлари, катта ҳаётий тажрибаларига суяниб одобномалар, насиҳатномалар ва ахлоққа доир қимматли асарлар қолдиришган.

Абу Наср Форобий. Мутафаккирининг дунёқараши табиий ва ижтимоий фанларнинг энг долзарб муаммоларини счишга қаратилган. У улуғ математик, ўткир шифокор, буюк табиатшунос, атоқли файласуф, юксак дидли тарбиячи ва кўзга кўринган ахлоқшунос ҳам эди. Тарихий манбаларга кўра, Форобийнинг етмишдан ортиқ тилни билгани ҳақида ривоятлар ҳам бор.

Форобий инсон ахлоқи ҳақида гапирар экан, у ахлоқни жамоа меҳнатисиз тасаввур эта олмайди. Биргаликда меҳнат қилиш жамиятни вужудга келтирганидек, ахлоқни ҳам жамият меҳнати яратади.

«... Ҳар бир киши бошқасига унинг яшаши учун зарур бўлган нарсанинг,— дейди олим,— бир улушини стказиб берадиган жойда бир-бирига кўмаклашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина инсон шундай камолотга стишиши мумкинки, у ўз табиатига кўра ана шундай камолотга муносибдир. Бундай жамият барча аъзоларининг фаолияти жам бўлиб, ҳар бир киши яшаш ва камолотга эришиши учун нимага муҳтож бўлса, шуларнинг ҳаммасини стказиб беради.

Шу сабабли одамлар кўпайишиб, дунёнинг кишилар яшайдиган қисмида ўрианишди, бунинг натижасида эса кишилик жамиятлари пайдо бўлди...»¹ Шунга кўра, у жамиятни ижтимоий фойдали меҳнат фаолиятисиз тасаввур эта олмасди.

Форобий бахт тушунчасини кишиларнинг турмушдаги саодатга эришуви, деб тушунади. Яхшилик ва ёмонлик, бурч ва виждон, номус ва адолат каби категориялардан фарқли ўлароқ, яъни умумийлаштирилган бахт категориясининг янги қирраси майдонга чиқади; у бошқа барча категорияларни ўз ичига олади. Унинг фикрича,—«бахтга эришиш учун фойдали бўлган ҳамма нарса ва бахтга эришилишида ишга солинадиган ҳамма нарса... яхшиликдир... ва бахтга бирон-бир даражада тўсқинлик қиладиган ҳамма нарса — мутлақо ёмонлик»дир. (М. Хайруллаев, Форобий ва унинг фалсафий рисоалари. «Фан» нашриёти, 1963 й.)

Форобий ахлоқнинг билим билан муштараклигини асослаб беради. Унингча, билимлар инсонни яхши ахлоқли, саховатли ва ақл-идрокли қилади. Инсон билимсиз ўзи кўзлаган мақсадига эриша олмайди. Яхши инсон бўлиш учун одамда имконият бўлмоғи зарурлиги кўрсатилади: таълим ва тарбия олиш имконияти борлиги туфайли таълим олиш ҳамда тўғри тарбия топиш керак.

¹ Фараби. Добродетельный город. «Философские трактаты Аль-Фараби», Алма-Ата, 1970, 303-бет.

Бунда тарбия — бу кишилар билан мулоқотда ахлоқий қадр-қиммати ва одобда амалий фаолиятни яратишга олиб борадиган йўл, деб таърифланади. Олим таълим-тарбияни устоз беради, дейди.

Форобийнинг «қаттиқ» ва «юмшоқ» тарбия усулларидаги қарашлари ҳозирги замон ахлоқ нормасига ҳам яқин туради. Чунончи, тарбияланувчилар фан ва ҳунар ўрганишга мойиллик билдирсалар, тарбиячи уларга нисбатан «юмшоқ» усулни, агар, мабодо ўзбошимча ва итбатсиз бўлсалар, уларга нисбатан «қаттиқ» усулни қўлланиши айтилади. Лекин Форобий ўзининг бу соҳадаги ахлоқий қарашларини устоз нуқтан назаридан қуйидагича ўринли талқин этади: «Устозга келганда, у шогирдига жуда қаттиқ зуғм қилишга ҳам, ҳаддан ташқари кўп ён беришга ҳам интилмаслиги лозим, чунки ортиқча зуғм шогирдда устозга нисбатан нафрат уйғотади; борди-ю, шогирд устознинг жуда ҳам юмшоқлигини пайқаб қолса, бу ҳол унда устозни менсимасликка ва ундан ҳамда у берадиган билимдан совушга олиб келади».

Абу Райҳон Беруний — жаҳон ақл-заковати, тафаккур илими тарихида алоҳида ўрин тутган буюк мутафаккир. У фаннинг математика, астрономия, астрология, жўгрофия, геофизика, антропология, этнография, археология, философия, минералогия, ижтимоий соҳаларининг йирик билимдони эди. Унинг кўпчилик асарларида инсоннинг ахлоқ ва одоби хусусида мукаммал фикрлар баён этилган.

Мутафаккирнинг «Минералогия», «Геодезия», «Ҳиндистон», «Ўтган авлодлар обидалари» номли йирик асарларида инсон шахси, унинг ахлоқий камолоти, ақл-идроки, ҳаловат ва лаззат, сабр-тоқат ва камтарлик, гўзаллик ва дид, поклик ва жўшқинлик каби тушунчаларга тафаккур илмининг стук билимдони сифатида таъриф беради.

Ўз замонасининг қомусий билимдони бўлган Беруний: «инсон жамиятда ўз қариндош-уруғлари билан бирлашиб олишга мажбурдир, бундан мақсад бир-бирини қўллаб-қувватлаш ҳамда ҳар бир кишининг ҳам ўзини, ҳам бошқаларни таъминлаш учун ишларни бажаришидир», деган хулосага келади.

Беруний «Ўтган авлодлар обидалари» асарида баъзи кишилар хулқ-атворида мавжуд бўлган зиқналик, ёлғончилик, мунофиқлик, хушомадгўйлик, иккиюзламачилик каби бебибликларни аёвсиз қоралайди. Бундай одобсизлик ва ахлоқсизликларга қарама-қарши оқиллар ҳақида жуда ибратли фикрлар айтади. Олим ахлоқан майиб, хулқан ногиронлик сирларидан тортиб, ҳиссий лаззатни ақлга бўйсундиришга эришишга қадар идрокка эга бўлганларни оқил кишилар, жисмоний лаззатнигина тан олувчи шахсларни беғам кишилар деб атайти: «Оқил киши ана шуларнинг (юқоридагиларнинг) ҳаммасини ақл-идрок ва фаросат нигоҳи билан ҳис этгандагина маънавий мамнуният сезади, ҳолбуки беғам одам жисмоний лаззатнигина тан олади»¹.

¹ Абу Райхан Беруни. Минералогия. Изб. соч., т. 2, Т., 1966, 16-бет.

Беруний «озодалик ва орасталик олижанобликнинг ўзаги» бўлиши кераклигини уқтиради; инсоннинг ташқи ёқимли қиёфаси тўғридан-тўғри унинг ахлоқий қиёфаси билан боғлиқлиги ҳақида гапириб, вақтида «тишни ювиш, кўз ва қовоқларни тоза тутиш, уларга сурма қўйиш, сочни эса зарур бўлганда бўяш, тирноқларни олиб туриш ва силлиқлаш» каби хислатлар сиҳат-саломатликдан ташқари инсоннинг гузаллиги ва поклигини ҳам таъминлайди, дейди.

Ахлоқ-одоб эгаси бўлувчи инсон энг аввало ўзининг юриш-туруши, муомала маданиятида, ҳаёт кечиришида, оила барқарорлигида намуна бўлиш кераклигини уқтиради: «...Инсон ўз эҳтиросларига ҳукмрон, уларни ўзгартиришга қодир, ўз жон ва танини тарбиялар экан, салбий жиҳатларни мақтагудек нарсаларга айланттуришга, уни маънавий шифокорлик билан даволашга ҳамда аста-секин, ахлоқ ҳақидаги китобларда кўрсатилган усуллар билан иллатларни бартараф этишга қодирдир»¹.

Маълумки, табиатда, инсон ҳаётида барча нарсалар муайян ўлчов асосига қурилган. Берунийнинг фикрича, ҳар бир одам ана шу ўлчов, меъёр қонуниятларига жиддий амал қилиб, маромида ҳаракат қилсагина Она табиат инъом этган имкониятлардан ўз манфаати учун оқилона фойдалана олади.

Абу Али ибн Сино. Шарқ ва Ғарбий Европа фанида Абу Али ибн Синонинг номи кўп тилга олинади. У буюк қомусий олим сифатида тиббиёт, риёзиёт (математика), фалакиёт, физика, кимё, биология, доришунослик, руҳшунослик, физиология, филология, фалсафа, ахлоқ, эстетика ва бадантарбия каби кўплаб фанларнинг стук билимдонидир.

Мутафаккирининг қаламига мансуб бўлган «Донишнома», «Рисолаи ишқ», «Тиб қонунлари» каби асарлар Ўрта Осиё халқларининг ахлоқ-одоби, психологияси ва табобат илмида алоҳида ўрин тутган йирик тадқиқотлар ҳисобланади².

Ибн Сино ахлоқ маданияти ҳақида гапирар экан, ахлоқ — бу инсоннинг ўз-ўзини идора қилиш ҳақидаги фан, унинг ўзини кузатиш ва ўзгаларнинг хулқ-атвори, одоби ва юриш-турушига берган баҳолари натижаси эканлигини таъкидлаган. Унинг фикрича, ахлоқ бахтли бўлиш учун инсон ўз ахлоқий одатлари ва хатти-ҳаракатларида қандай бўлиши лозимлиги хусусидаги фандир.

Олим Ўрта Осиё халқлари ҳаётини чуқур ўрганиш орқали уларнинг ахлоқ маданиятидаги умумийлик ва ўзига хосликларни белгилайди; анъаналар, одатлардаги муштараклик — тўй маросимлари, маъракалар, турмуш тарзларига кенг тўхталади. У ах-

¹ Абу Райхан Беруни. Минералогия, 25-бет.

² Олимнинг кенг қамровли ижоди ҳақида қаранг: История философии т. I «Фан», Т. 1967; Закуев А. К. Психология Ибн-Сини, Баку, 1958; Ирисов А. Абу Али ибн Синонинг фалсафий қиссалари. Т., 1963; Болтаев М. И. Вопросы психологии и логики в произведениях Ибн Сини и его школы. Душанбе, 1965.

лоққа доир кўплаб муаммоларни одамнинг руҳий ҳолати ва маънавий хоссаларининг ҳис-ҳаяжонли пайдо бўлиши асосида талқин этади.

Ибн Сино: «Энг юксак севги — бу инсоний севги бўлиб, бундай севги кишини саҳоватли қилади, уни оққўнғил ва жозибали кишига айлантиради» деб таъкидлайди. Мутафаккирнинг талқин этишича, севги инсон зиммасига жуда катта аҳлоқий ва ҳуқуқий масъулият юклайди. У инсон бахтининг негизи деганда, ошиқлик эмас, балки ошиқ-маъшуқликни тушунади. Ошиқ-маъшуқлик билан турмуш қуриш оила мустаҳкамлигининг асоси сифатида таъкидланади.

Алломанинг ахлоқ-одоб, поклик ва саломатлик тўғрисидаги қарашларида жуда катта ибратли фикрлар бор.

Абу Али ибн Сино тўғри сўзлаш ва тўғри ишлаш, ҳалоллик, инсофли ва адолатли бўлиш, хушмуомала ва ширинсуханликни одат қилиш, нафсга берилмаслик, фозиллар суҳбатидан баҳраманд бўлиш; катталарнинг иззатини жойига қўйиш, кичикларга шафқатлилиқ, самимий дўстлик, муҳтожларга ёрдам бериш ва инъом-эҳсон қилишни унутмаслик, нодонларга насиҳат, маслаҳат бериш каби фазилатларни барча эзуликнинг асоси эканлигини таъкидлайди.

Ҳаётда инсон саломатлиги оилавий муаммолар учунгина эмас, балки ижтимоий масалаларни соғломлаштиришда ҳам муҳим эканлигига эътибор қаратилади. Олимнинг «Уржуза», «Тиб ҳақида шърий асар» ва «Юрак дорилари» асарлари эса инсоннинг турмушидаги катта аҳамиятга эга бўлган сиҳат-саломат яшаш хусусидаги масалаларга тўхталади.

Юсуф Хос Ҳожиб. XI асрнинг атоқли шоири ва буюк мутафаккири Юсуф Хос Ҳожибдир. Донишманддан бизгача етиб келган асари — саодатга элтувчи билим — «Қутадғу билиг»дир. Асар ўша давр адабиёти ҳамда адабий тилининг нодир обидаси ҳисобланади. Унда Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқининг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашлари ўзининг бадий ифодасини топган.

Достон туркий тилда битилган бўлиб, замонасининг одоб, ахлоқ ва яхшилик томон ставловчи одобномаси эди. Шу сабабли асар турли халқлар ва мамлакатлар орасида тез тарқалди: унинг номланиши қуйидагича аталди: «... бу китоб явлоқ азиз турур. Чин ҳокимларнинг амсоллари бирла яраминш. Мочин ҳокимларининг ашъорлари бирла ораста қилмиш... Мочин олимлари ва ҳокимлари қамуғ иттифоқ бўладиларким, Машриқ вилоятинда, Туркистон элларинда Бўғраҳон тилинча бу китобдин яхшироқ ҳаргиз эрса, тасниф қилмади. Бу китоб қаю подшоҳқа ё қаю иқлимга текди эрса, гоят адгусиндин ул ҳукамо-тукамо бири бир турлик лақаб от ур дилар: чинлиғлар «Адаб-ул-мулук» отадилар, мочинлиғлар «Ойин-ул мамлакат» дедилар. Машриқлиғлар «Зайн-ул-умаро» от бердилар, эронлиғлар «Шоҳномаи туркий» атамишлар, туронлик-

лар «Қутадғу билиг» деб айтмишлар, баъзилар «Пандномаи тулук» темишлар...»

Ушбу парчанинг мазмунини проф. Н. Маллаев шундай шарҳлайди: «Бу китоб ниҳоятда азиз китобдир. У Чин ҳакимларининг шеърлари билан ораста бўлмиш... Мочин олимлари ва ҳакимларининг барчаси иттифоқ бўлишиб, Машриқ вилоятида, Туркистон элларида Бўғрохон тилида (туркий тилда) ҳеч ким бу китобдан яхшироқ китоб тузмаган,— деб айтган эканлар, бу китоб қайси подшоликка ёки қайси иқлимга бориб етса, гоят яхшилигидан, ул (жойларнинг) донишмандлари турли номлар билан атадилар: Чинликлар «Адаб-ул-мулук» («Ҳукмдорлар одоби»), мочинликлар «Ойин-ул-мамлакат» («Мамлакатнинг тартиб-усули») деб атадилар; шарқликлар «Зайн-ул-умаро» («Амирлар зийнати») деб ном бердилар. Эронликлар «Шоҳномаи туркий», туронликлар «Қутадғу билиг» («Саодатга олиб борувчи билим») деб айтмишлар, «Пандномаи мулук» («Ҳукмдорлар пандномаси») демишлар...»¹ Кўринадики, буларнинг барчаси феодал тузуми даври идора ишлари ва халқнинг ахлоқ-одоб қондаларига доир экан. Шунинг учун ҳам Юсуф Хос Ҳожиб ёзган эди:

*Китоб ати урдум «Қутадғу билиг»,
Қутадғу ўқуғлиқа тутсу элиг.*

Бу байт олим Қ. Каримов томонидан «Китоб отини «Қутадғу билиг» қўйдим; ўқувчига бахт келтирсин, қўлидан тутсин» деб ҳозирги ўзбек тилига ағдарилади. Дарҳақиқат, ҳар ким ушбу китобда тилга олинган хислатларга, фазилатларга эга бўлса, ундаги панд-наеиҳат, йўл-йўриқларга амал қилиб иш кўрса, бахт-саодат унга ёр бўлади»², деб ишонч билдирилади.

Ўқитувчи ушбу асарнинг моҳиятидан келиб чиқиб, авторнинг стук файласуф, олим, давлат арбоби, фан ва маданият ҳомийси, ҳаётнинг энг нозик, майда икир-чикирларидан тортиб осмон жисмларининг сирларигача тушунган баркамол шахс эканлигига эътиборни қаратади.

Шоирнинг оч-яланғочлар, бева-бечоралар ҳаётига ачиниб билан амалдорларни инсофга чақириб, уларни адолатли, илмли, заковатли, ғамхўр бўлишга чақирадиган, ахлоқий фазилатларга доир қўйидаги парчаларни ўқиб таҳлил этилади.

*Ҳалал дуня қаздан ўзунгни стур,
Тегур ач-ялингқа ҳам ўпрақ бутур.*

¹ Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи, «Ўрта ва олий мактаб», Т., 1963, 144—145-бетлар.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. «Фан», Т., 1972, 8-бет. Айрим талқишлар ҳам Қ. Каримов фикрларидан олинди.

Мазмуни:

Ҳалол дунё топгин, ўзингни едир,
Яланг, очга бер, жулдурини битир.

Билиғ қадрини ҳам билиглик билир,
Гуҳар қадрини ҳам гуҳар — ўқ билир.
Билиглиг билир ул билигнинг ати,
Билигсиз на билга билиг қиймати.
Уқуш қадрини ҳам уқушлуғ билир,
Билиг сатса билга билиглиг алир.
Неку билга телва билиг қадрини
Билиг қайда бўлса, билиглиг билир.

Мазмуни:

Билим қадрини ҳам билимли билар,
Гавҳар қадрини ҳам гавҳар билар.
Билимли билади билимнинг отин,
Билимсиз не билгай билим қийматин.
Уқув қадрини уқувли билар,
Билим сотса доно, билимли олар,
Нечук телба билгай билим қадрини,
Билим қайда бўлса, билимли билар.

Уқитувчи мутафаккирнинг тил алоқаси ва сўз ҳақидаги доно фикрларини, яъни киши билимли, заковатли, доно бўлишининг асосий калити тилдан эканлигини таъкидлаб, у орқали киши илмли, ақл-идрокли бўлишлиги ҳақидаги қарашларини очиб берувчи куйидаги байтларни таҳлил қилиб бериши мақсадга мувофиқдир:

Уқушқа билигга бу тилмачи тил,
Яруттачи эрни туриқ тили бил.
Киши тил ағирлар, булур қут киши,
Киши тил ужузлар, ярир эр баши.
Киши сўз била қўбти, бўлди малик,
Ўгушсўз башиғ ерка қилди кулик.
Билиглиг сўзни сан эшит узмама,
Айитмаста ашну сўзинг сўзлама.
Ўгуш сўзлама сўз бирар сўзла аз,
Ўгуш сўз тугунин бу бир сўзла яз.

Мазмуни:

Заковат, билимга калитдир бу тил,
Ёритгувчи эрни, равон тилни бил.
Кишин тил улуғлар, топар қут киши,
Кишин тил тубанлаб, ёрилар боши.

*Киши сўз-ла улғайди, бўлди малик,
Талай бошни сўз қилди ерга эгик.
Билимли сўзи сен эшит, озлама,
Сурамасдан олдин сўзинг сўзлама.
Талай сўзлама сўз, бир оз сўзла оз,
Талай сўз чигалин шу оз сўзда ёз.*

Талқини:

«Билим, заковат соҳиби бўлишнинг асосий калити тилдир. Тил туфайли киши ўз илми, ақл-идроки, заковатига жило беради, фикрини равшан қилади. Тил, сўз кишининг қадр-қимматини оширади, улуғликка элтади. Аммо сўзни ўйлаб, билиб, кези келгандагина сўзлаш керак. Шундагина тил ва сўзнинг нафи жуда катта бўлади. Ўйламай сўзланса, сўз киши қадрини туширади, уни эл эътиборидан қолдиради»¹.

Юсуф Хос Ҳожиб Шарқ халқларининг турмуш тарзини, урф-одатлари ва анъаналарини яхши билар эди. Шу сабабли ҳам, бу халқларнинг ахлоқ-одоб нормаларига катта қизиқиш билан қаради: катталарни ҳурмат қилиш — кичикларнинг бурчи эканлигини, ўз навбатида, катталар ҳам кичикларни эъзозлаши ҳамма учун бурч, инсоний қадр-қиммат белгиси деб билди.

Маҳмуд Қошғарий. Маҳмуд Қошғарий (XI аср) ўз даврининг мутафаккири, фозили эди. У араб, форс тили ва адабиётининг пухта билимдони, туркий халқлар, элатлар ва қабилаларнинг урф-одатлари, тилини атрофлича ўрганган олим сифатида машҳур эди. Айниқса, Маҳмуд Қошғарий стук элшунос (этнограф) ва тилшунос олим сифатида тинимсиз изланди. Бу тўғрида унинг ўзи қуйидагича ёзган эди:

«Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб аниқладим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим, бўлмаса мен тилда уларнинг энг стукларидан, энг катта мутахассисларидан, хуш фаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим»². Унинг сақланиб қолган ягона йирик асари бўлмиш — «Девону луготит турк» (3 том) ҳозирги замон туркий халқлари учунгша эмас, шунингдек, жаҳон тилшунослик илмида Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи ўтмиши, тарихи, тили ва маданияти соҳасида асосий манбалардан бири бўлиб келмоқда.

Маҳмуд Қошғарий зукко тарихчи сифатида ижодий изланиб, ўзбек, хусусан, туркий қабилаларни ўрганишда тарихийликка амал қилди. XI асрда қорлуқлар, тангутлар, басмил каби қабилалар ва

¹ Юсуф Хос Ҳожиб, Ўша асар, 30-бет.

² М. Қошғарий, «Девону луготит турк». Тошкент, 1960, 17-бет

уларнинг ўзаро фарқлари ҳамда тил хусусиятларини, урф-одатларини кўрсатиб берди. Булар катта тарбиявий аҳамиятга эга эди.

Олим ушбу асарида, ўша пайтларда бутун Туркистон доирасида чўзилган катта ҳудудда яшовчи уруғлар, қабилалар, халқлар ва уларнинг тилларини қиссан ўрганишдан ташқари, кўп сонли шева ва лаҳжаларнинг ўзига хос фонетикаси, морфологияси ва лексикасини тилшунослик нуқтаи назаридан таҳлил ҳам қилиб бердики, бу нарса текширишнинг ҳозирги замон методини ўрганишда ҳам ибратлидир.

Шу ўринда ўқитувчи девоннинг энг гузал томонларидан бири — унда ижтимоий ҳаётда, турмуш тарзида аниқ ва лўнда аҳамият касб этадиган сўз ва терминларнинг изоҳи берилганлигини аниқ далиллар билан кўрсатади. Бунда изоҳланаётган сўз ва терминлар маъноларида халқимизнинг кундалик турмуш шароити, ўзаро муомаласига доир фикрлар яширинганлиги уқтирилади.

Кайковус. Унсурулмаоний Кайковус Шарқ педагогикаси оламида муносиб ўринга эга бўлган шахсдир.

Кайковус Каспий денгизининг жанубий қирғоғида жойлашган Гилон қабиласидан бўлиб, 1022 йилда майда феодал оиласида туғилди. У ўзининг ахлоқномаси — «Қобуснома» сини 63 ёшида яратди ва ўз асарини ўғлига бағишлаб ёзганлигини қайд этади.

Кайковуснинг бобоси Қобус ўта зolim, ниҳоятда даҳшатли, аёвсиз ҳукмдорлардан эди: арзимаган айби учун одамларни ҳеч тап тортмай оғир жазоларди. Таниқли методист ва адабиётшунос олим Субутой Долимовнинг ёзишича, Қобуснинг зулмкорлигини Муҳаммад Хованд Мирхонд «Равзатус сафо»нинг тўртинчи жилдида ҳаққоний баён қилиб берган. Қобуснинг бу истибоддини Латиф Алибек Озар Исфохоний ўзининг Бомбайда «Оташкада Озар» номи билан нашр этилган «Тазкирани оташкада» асарида қуйидагича баён қилган:

«...Аён лашкарро ба гуноҳи андак ба қатл расониди. Охирил амир умаро иттифоқ карда: уро аз салтанат халь ба маҳбас фиристоданд, фарзандаш Манучеҳр бинни Қобусуро бар тахти ҳукумат нишонида». Таржимаси: «...Лашкар аёнлари озгина гуноҳ қилишса, ўлимга юборарди. Ниҳоят, амирлар иттифоқ қилишиб, уни салтанатдан олиб ташлаб, ҳибсга юбордилар ва Қобуснинг фарзанди Манучеҳрни ҳукумат тахтига ўтқаздилар» (С. Долимов)¹.

Ўқитувчи ушбу асардаги бола тарбияси, оилавий ҳаёт муаммоларини шарҳлаётганида, обзор тариқасида қуйидаги далилларни ўқувчи тасаввурига ҳавола қилади: рус ва Ғарб педагог олимлари бола тарбиясига қанчалик кўп эътибор берган бўлсалар, Шарқ олимлари ва педагоглари ҳам шунчалик катта эътибор берганлар. Машҳур ҳинд масали «Калила ва Димна», Низомул Мулкнинг «Сисъатнома», Носир Хисравнинг «Саодатнома», «Рўшноинома», Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ», Алишер Навоийнинг «Маҳбул

¹ Кайковус. Қобуснома. Тошкент, «Ўқитувчи», 1986, 5-бет.

қулуб», «Вақфия» каби асарлари шулар жумласидандир. Бу асарлар орасида «Қобуснома» алоҳида ўрин тутади. Пандноманинг «Ота-она ҳаққини билмак зикрида» бобида ота-онани эъозлаш хусусидаги ажойиб фикрлар баён этилади.

Китобдаги асосий гоя — ёшларни ота-онани ҳурмат қилишга, эъозлашга чақиришдир. Муаллиф ота-она ўз фарзанди учун, ҳатто «ўлимга ҳам тайёр» эканлигини таъкидлаб, ўз навбатида, уларни асло ранжитмасликлари, аксинча ширинсуханлик билан муносабатда бўлишларини уқтириб: «Ҳар бир фарзандки, оқил ва доно бўлса, ота-она меҳр-муҳаббатин адо этмакдин бош тортмағай,— дейди ҳамда бу фазилат ақлли ва доно фарзандга хос нарсга эканлигини қайд этади.

Мутафаккир ота-она ҳаққини билмак хусусида гоят муҳим бир фикрни баён этади: «Нима эксанг, шуни урасан» деган ўзбек ва тожик халқлари учун муштарак бўлган мақолни ишлатиб, оилада бола тарбиясининг қўйилиши ана шу муҳим мақол асосига қурилса, тос иш тўтилган бўлади, деб ҳисоблайди.

Асарнинг йиғирма стинчи боби — «Фарзанд парвариш қилмоқ зикрида» деб номланади. Бунда асосан, ёшларнинг ахлоқ-одоб, тарбия, ҳунар ва меҳнатга муносабати баён этилган.

Кайковус ёшларга касб ва ҳунар ўрганишни ташвиқ қилишдан ташқари, уларга жисмоний тарбия билан шуғулланишнинг фойдали эканлигини тарғиб қилади. У ёшларга ҳарбий илмларни, сувда сузишни, от минишни, чавгон ўйнашни, каманд ташлашни ўргатишни тавсия этади.

Кайковус инсонни ўраб турган атроф-муҳитнинг мусоффо бўлишини истайди. У инсоннинг ташқи дунёга бўлган муносабатини, у билан алоқасини билишдан олдин, зоҳирий дунёдаги барча мавжудотнинг бир-бирига бўлган ўзаро муносабатини аниқлашга алоҳида эътибор беради.

Кайковус тарбияни инсон ақлини, шахсий ҳаётини таркиб топтирувчи омиллардан ҳисоблайди, инсонни тарбиялашда ҳаётий таъсирининг аҳамиятини эътироф этади: «Гарчи ҳар кишини турмуш устоди дониш этмаса, ҳеч ким унга сўз ўргатмоқ учун азият чекмасин, нединким, меҳнати зосъ кетгай».

Асарда суҳандонлик — нотиклик масалаларига катта эътибор берилади; нутқнинг гўзал бўлиши, нутқда сўзни ноўрин ишлатмаслик масалалари ёритилади; кишиларни тўғри сўзлашга, ёлгон сўздан қочишга даъват этилади. Муаллиф ёшларнинг хулқ-атворида алоҳида эътибор беради; уларга инсонпарвар бўлишни, ранятга яширин муомала қилишни таъкидлайди. У нотик бўлишнинг яхши ва нохуш жиҳатларини, ростгўйлик ва ёлгончиликнинг фойдали, зарарли томонларини кўрсатиб беради.

Кайковус ёзади: «Киши суҳандон, суҳангўй (нотик) бўлиши керак. Аммо, эй фарзанд, сен суҳангўй бўлгил ва лскин дуруғгўй (ёлгончи) бўлмагил. Ростгўйликда ўзинг шуҳрат қозонгил, токи бирор вақт зарурат юзидин ёлгон сўз десанг қабул қилғайлар».

Хотам ибн Той. «Хотамнома». Хотамтой номи туркий халқлар, айниқса, ўзбек халқи орасида сахийлик ва одамийлик тимсоли сифатида мустақил ўрин тутади, латифаларда, ҳикоятларда кўп учрайди. Инсофу адолат билан айтганда, жаҳон халқари орасида энг назари тўқ, очиққўл, кўнгли пок, сахий ва содда халқ ўзбеклардир. Бир сўз билан айтганда, энг қайсар, гунг, тамагир ўзбекка ҳам бир оғиз ширин калом, илиқ муносабат билдирган киши унинг бутун қалбини, борлигини осонгина забт этиб, унинг қалбига йўл топиши, аниқроғи унга энг азиз меҳмон бўлиши мумкин. Ўзбеклар ана шундай содда, очиққўнги ва меҳмондўстдир.

Ўзбек халқ оғзаки ижодининг энг яхши намунаси бўлган «Хотамнома»да халқимизга хос энг яхши фазилатлар тўла акс эттирилган. Хотам ибн Той Муҳаммад пайғамбардан 150 йил олдин вафот этган бўлиб, у Яман арабларининг той қабиласидан эди. Машҳур фольклоршунос В. Г. Базановнинг фикрича, «Той — Ямандаги қабила номи бўлиб, Хотам Той шу қабилага мансубдир»¹.

«Хотамнома» Хотам ибн Тойнинг тарбия соҳасидаги одобнома-сидир. Асарда кишиларни сахийликка, тўғриликка, ростгўйликка, пок севги ва садоқатга, дўстлик ва муруватга, тинчлик ва фаровонликка ундаш асосий эзгу ниятлар ҳисобланади.

Ўқитувчи «Хотаннома»ни таҳлил қилганда, Хотамнинг жаҳонгашта арбоб сифатида дунёнинг кўплаб мамлакатлари ва шаҳар-қишлоқларида бўлиб, бу ерлар аҳолисининг турмуш тарзи, кишиларининг ҳаёти, урф-одати, анъаналари билан яқиндан танишганлиги, бунинг оқибатида мазкур ахлоқнома яратилганини тушунтиради. Ушбу фольклор асари кишиларга, айниқса, ёшларга ростгўйлик, довюраклик ва сахийлик каби инсоний хислатларга садоқатли бўлишни маслаҳат беради.

Ўқитувчи асарнинг ўзгаларга ёмонлик қилувчиларнинг аянчли тақдирлари, ростгўйлик, олижаноб инсоний фазилат эканлигини улуғловчи «Ёмонлик қилмагил, агар қилсанг, ул ёмонликни топасан» ва «Рост айтқучига ҳамиша роҳат олдидадур»² бобларини ўқиб таҳлил қилиб берса, айти муддао бўлади.

Ўқитувчи Хотам Тойи образи, ҳатто бобокалон шоир Алишер Навоий қалбини ҳам ром этиб, бу улуг саховатли инсонни ўзининг «Хамса» асарининг биринчи достони — «Ҳайратул Аброр», («Яхши кишиларнинг ҳайратланиши»)да «Хотам Тойи ҳикояти» номи билан баён қилганини алоҳида уқтириб ўтади.

Алишер Навоий. «Маҳбуб-ул-қулуб». Буюк Навоий жаҳон маданияти ва адабиётида ўзбек халқининг қадр-қиммати, ҳурмати ва маданиятини, адабиёти ва тилини кўз-кўзлаган алломадир. У

¹ Базанов В. Г. От фольклора к народной книге. Ленинград, 1983, 8-бет.

² «Хотамнома», Т., 1988.

шеърийят мулкининг султониғина эмас, Шарқ халқлари, шахсан, ўзбек халқининг ахлоқ-одоб, тарбия мактабининг ҳам стук билимдони, адолатли ва тадбиркор давлат арбоби, халқпарвар маданият соҳибқирони эди.

Халқ педагогикаси, насиҳатномаси, ўғитномасини янгича мазмун билан бойитган «Маҳбуб-ул-қулуб» асари улкан алломанинг таълим-тарбия, ахлоқ-одоб соҳасидаги йирик рисоласидир.

Навоий ушбу педагогик ва фалсафий асарини деярли бутун ҳаёти давомида кўрган, билган воқеалар, халқнинг ҳаёт тарзи, феъл-атвори, руҳий ҳолати, урф-одати, яхши ва ёмонлик каби барча хусусиятларига қараб хулосалади — битди. Шундан бўлса ксрак, мутафаккир «...ҳар йўлда юрдим, оламда бўлмиш ҳар нав одам билан кўришдим, катта-кичикнинг феълу атворини ўргандим, яхши-ёмоннинг хислатларини тажрибадан ўтказдим, яхшилик ва ёмонликларнинг шарбатини ичиб, заҳрини тотиб кўрдим; бахил ва пасткашларнинг заҳмини, саховатли кишиларнинг малҳамини кўнглим дарҳол сезадиган бўлиб қолди. Замон аҳлидан баъзи ҳамсуҳбатларим ва даврон кишиларидан айрим дўстларим бу ҳоллардан хабарсиз ҳамда кўнгиллари бу яхшилик ва ёмонликлардан асарсиздир.

*Асал билан майни тотиб кўрмаган киши,
Висолу ҳижронинг ширии ва аччиғини не билсун?
Тузнинг қуми юмшоғу, тошлари қаттиқлигини
Қийналган бечора йўловчи йўл юрганида билади.*

Шу жиҳатдан, ҳамсуҳбатларини ва дўст-ёрларини бу ҳоллардан огоҳ, хабардор қилмоқ вожиб кўриндики, токи уларда ҳам ҳар тоифанинг хислати ҳақида билимлари ва ҳар табақанинг аҳволи ҳақида тушунчалари бўлғай. Улар ҳам муносиб кишилар хизматига бел боғлаб, номуносиб одамлар суҳбатидан, азоб-уқубатларидан ўзни тортиш лозимлигини билгайлар ва махфий сирларини ҳар кимсага сўзламагайлар, шайтонсифат одамларнинг ҳийла-найрангларига алданиб қолмагайлар»¹, деб маълумот беради.

Алишер Навоий турмуш ва ахлоқ-одоб муаммолари билан боғлиқ бўлган дидактик асарига «Маҳбуб-ул-қулуб», яъни «Қалбларнинг севгиси» деб ном қўйиши бежиз эмас. Навоий ўзининг пок ва мусаффо қалби буюрган, айтишга чоғлаган дардини ушбу рисолада жамулжам қилди. Асарнинг биринчи қисмида — «кишиларнинг аҳволи, феъл-атвори ва гап-сўзларининг аҳамияти ҳақида» қайноқ ўғитлар айтилса, иккинчи қисмида «яхши феъллар ва ёмон хислатлар тўғрисида» ахлоқий маълумотлар басн қилинади ва бу қисм 40 сарлавҳага ажратилган. «Уйланиш ва хотинлар тўғрисидаги» фаслда буюк мутафаккир уйланиш ва унинг фойдаси, оила одоби ва оилада аёлларнинг фазилатлари

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб-ул-қулуб, Тошкент, 1983, 13-бет.

ҳақида ажойиб фикрлар баён этади. Инсоний севги, чин муҳаббат икки хил жинсининг турмушида баркамоллик касб этиши каби гоёларни тараннум этган бу нодир асар бугунги давримиз учун ҳам гоётада қимматлидир.

Навоний аёлниинг турмушдаги ҳиссасига қуйидагича тўхталади: «Яхши хотин — оиланиннг давлати ва бахти. Уйниинг озодалиги ундан, уй эгасининг хотиржам ва осойишталиги ундан. Ҳусили бўлса — кўнгили ёзиғи, хушмуомала бўлса — жон озигидир. Оқила бўлса, рўзғорда тартиб-интизом бўлади, асбоб-анжомлар покиза ва саранжом туради.

Киши бу каби қуфти ҳалол билан қовушса, агар бундай бахтга эришса, ғам ва кулфатда сирдошга, ошкор ва пинҳоний дард-аламда ҳамнафас ва маҳрамига эга бўлади. Турмушда бошингга ҳар қандай жафо тушса, ҳамдардинг у; тескари айланувчи фалакдан бошингга ҳар бало келса, кўмакдошинг у. Кўнглиннга ғам юзланса, у ҳам ғамноқ; баданиннга хасталик ва заифлик етишса, унинг ҳам жони ҳалак...

Аммо, худо кўрсатмасин, номувофиқ хотин учраса, ўз уйингда ҳалокатли иллат пайдо бўлади. У бсандиша, шаллақи бўлса, кўнгили ундан озор ва смонлик ахтарувчи бўлса, ундан руҳ азоб чекади. Тили аччиқ бўлса, барчаниннг дилини яралайди; покиза бўлмаса, ундан эрига юзи қоралик келтиради. Агар майхўр бўлса, у уй одоблиги йўқолади, ахлоқсиз бўлса, оила расво бўлади.

Юқорида таърифи берилган яхши хотинлар жуда кам туғилади. Кимга шундай хотин учраса, бошиги бахт қушининг қўнгани шу-дир»¹.

Навонийнинг ушбу асардаги «Ишқ тўғрисида» деб номланувчи фаслида муҳаббатнинг умуминсоний, жаҳоншумул аҳамияти, дунсвий ва умроний ишқнинг фарқларига нуқтадонлик билан тўхталади. Жумладан, мутафаккирнинг қуйидаги жумлаларини келтириб шарҳлайди: «Ишқ — порлоқ юлдуздир, башариёт кўзининг нуру зиёси шундан; ишқ товланиб турувчи гавҳардир — инсоният тожининг зийнати ва баҳоси шундан... Ишқ — шуи-чалар қайсарки, унинг олдида подшоҳ ҳам, гадо ҳам тенг; у шундай зулмдорки, унинг қошида ифлос-фосиқ ҳам, покдил ошиқ ҳам бир».

Бундан ташқари, ўқитувчи ўз изоҳи давомида кишиларга ахлоқ, одоб ва намунали тарбия бериш борасида А. Навонийнинг бошқа айрим асарларидан ҳам мисоллар келтиришни унутмаслиги керак.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Ўзбек классик адабиёти тарихида буюк Навонийдан сўнг алоҳида обрў-эътиборга эга бўлган, газалнависликда катта ҳурмат орттирган санъаткор Заҳириддин Муҳаммад Бобурдир.

¹ Алишер Навоний. Маҳбуб-ул-қулуб. Тошкент, 1983. 41-бет.

Маданиятимиз тарихида ўзбек халқининг урф-одатлари, анъаналари ва яшаш тарзини жаҳон миқёсида танитган атоқли давлат арбоби, ҳарбий саркарда, истеъдодли шоир, кенг қамровли тарихчи, географ олим ва таржимон Бобурнинг алоҳида ўрни бор. Бобур жаҳонгир лашкарбоши, сайёҳ сифатида дунёнинг талай мамлакатларини кезиб чиқди. У Афғонистон ва Ҳиндистонда узоқ йиллар ҳукмронлик қилди. Бу даврда халқларнинг турмуш тарзи, урф-одатлари, анъаналари билан яқиндан танишди. У адабиёт, санъат, тарих, жўғрофия ва бошқа илм-фанга доир кўп асарлар яратди¹.

Бобурнинг «Муфассал», «Хатти Бобурий», «Ҳарб иши», «Муסיқий илм» каби асарлари ўзбек миллий маданияти тарихида юксак ўринда туради. Айниқса, унинг лирикаси кишиларни, хусусан, ёшларни ҳаётга, ёр ва дийр севгиси, ҳижрон ва гурбат дарди, бадбинлик ва таркидунёлик устидан кулиш, яхши хулқ-одоб ва маърифат тарғиби, галабалар нашидаси ва мағлубият алами, афсус ва надомат каби тушунчаларни фаросат билан англаб олишга стақлайди; чин инсоний севги ва унинг асосига қурилган турмуш-ни улуглайди.

Алломанинг «Бобурнома» асари эса жаҳон тарихида катта обрў орттирган шоҳ битиклардан бўлиб, мутафаккирнинг бутун кўрган-билган эсдаликлари мажмуидир. Унда 1494-1529 йилларда бўлиб ўтган воқеалар, Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистонда бўй берган феодал урушлар, уларнинг оқибатлари, турли ўзгаришлар ҳақида гап юритилади; Ўрта Осиё ва бошқа мамлакатлардаги жойлар, табиат шавҳалари санъаткорона ва илмий тадқиқ этилади; воқеа содир этилган жойларнинг тарихи, табиати, муайян ҳудудлардаги маҳаллий аҳолининг хулқ-атвори, урф-одатлари тўғрисида аниқ ва тўлиқ маълумотлар берилади. Жумладан, муаллиф Фарғона вилоятини шундай изоҳлайди: «Етти пора қасабаси бор, боши Сайхун суйининг жануб тарафида, икки шимол жанубида. Жанубий тарафидаги қасабалари (дан) бири Андижондирким, васатта воқеъ бўлубдур, Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Отлиги вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас».

Ўқитувчи ўз дарси давомида ушбу шарҳ билан чегараланиб қолмай, шаҳарлар ва кишилар, урф-одатлар хусусида «Бобурнома»даги қуйидаги мисолни келтириб, уни шарҳлаб берса, тарихий расм-русмларимизга бўлган эътибор янада кучаяди: «Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш (Шаҳрисабз) кўрғонидин сўнгра мундин улугроқ кўрғон йўқдур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқеъ бўлубдур... Эли турктур. Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била ростдир».

Шу ўринда ўқитувчи ўзбекларнинг тарихий характери, урфи, руҳий олами талабларидан келиб чиқиб, Бобур тарихий шахс —

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида айтилган маълумотларнинг кўпчилиги проф. Н. М. Малласнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (1963) китобидан олинди.

ўз отаси Умаршайх Мирзонинг бутун борлигини — касб-кори, буй-басти, хулқ-атвори, муомаласи, кийиниши ва ўзбекларга хос бошқа хусусиятларини кенг таърифлаганини ҳам қуйидаги парчаларни келтириш билан очиб бериши даркор:

«Валодат ва насаби». Сескиз юз олтишда Самарқандда эди. Султон Абусаид мирзонинг туртинчи ўгли эди...

Шакл ва шамойили: паст буйлуқ, бўлма соқоллиқ, қуба юзлук, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоғким, боғ боғларурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлагондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эрдиким, боғлари узулур эди. Киймоқда ва смоқда бетакаллуф эди, дасторни дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, печин чирмаб, алоқа қўяр эдилар. Ғозлар ғайри довонда аксар мўғуллий бўрк кияр эди.

Ахлоқ ва атвори: ҳанафий мазҳаблик, покиза эътиқодлик киши эди, беш вақт намозни канда этмас эди... Равон саводи бор эди. «Ҳамсатайн» ва маснавий китобларни ва тарихларни ўқуб эди.

Бисёр саҳовати бор эрди. Хулқи доғи саҳоватича бор эрди, хушхулқ ва ҳарроф ва фосиж ва ширин забон киши эрди, шужаъ ва мардона киши эди. Икки мартаба ўзи жамъи йиғитларидин ўзуб қилич тегурди... Уқни ўрта чоғлиқ отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йиғит йиқилмоғон йўқтур... Буруилари кўп ичар эди, сўнгралар ҳафтада бир-икки қатла суҳбат қурар эди, хушсуҳбат киши эди... Ҳамиша нард ўйнар эди, гоҳи қимор ҳам қилур эди...»

Бобур ижодида тавсиф этилган мазкур талқинлар ўзи яшаган даврдаги ўзбек халқи учун муштарак бўлган ҳаёт тарзи, руҳиятига доир шарҳлардир. Лекин бу даврдаги ҳаёт тарзининг айрим кўринишлари ҳозирги замон ўзбекларининг оилавий ҳаётида ҳам давом этаётганлиги ўқитувчи томонидан усталик билан шарҳланиши лозим. Бунда чопон кийиш, бслбоғ боғлаб юриш, кураш тушиш, яктак кийиш, чопонни пеш (печ) қилиб юришдаги миллий гурурнинг моҳияти очиб берилади.

Ўқитувчи дарс ёки дарсдан ташқари жараёнда китобхонлар конференцияси, мунозара, мулоқот каби тадбирларни ўтказиш жараёнида ўзбек мутафаккирларининг XVI асрдан то XX аср бошларига қадар ахлоқ-одоб, урф-одатлар, оилавий яшаш тарзлари тўғрисидаги энг муҳим ҳужжатларидан намуналар келтириб, уларни дидактик томондан ҳозирги замонга боғлаб тахлил қилиб бериши лозим. Бунда машҳур сўз санъаткорлари: Паҳлавон Маҳмуд, Турди Фароғий, Мажлисий, Бобораҳим Машраб, Муҳаммад Шариф Гулханий, Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар, Увайсий, Нодира, Ҳамза Ҳакимзода Нисзий, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний кабиларнинг ёшлар тарбиясига — ахлоқ-одоб, феъл-атвор, онла юргизиш маданиятига доир қарашлари сиқиқ ва ихчам ҳолда тушунтириб берилади.

Иккинчи бўлим

ЎСПИРИНЛАРНИ ТУРМУШ ҚУРИШГА ТАЙЁРЛАШ

ЎСПИРИН АХЛОҚИ ВА РУҲИЯТИ

Ўспиринлик — 16-18 ёшларни қамраб олган, анча мураккаб даврдир. Мазкур даврда ўқувчи ҳам жисмонан, ҳам маънавий жадал ривожланишга қадам қўяди, руҳий, жисмоний, ижтимоий жиҳатдан етукликка интилади. Жамият фуқароси ҳамда 18 ёшида эса сайлаш (сайланиши) ҳуқуқини қўлга киритади. Буларнинг барчаси ўспириннинг (фуқаро сифатида) ижтимоий жиҳатдан вояга етиши, турмушда ўз ўрнини топиши, ўз тақдирини ўзи ҳал қилиши, етук шахс тариқасида руҳияти ва маънавиятининг ривожини учун жамики шарт-шароитларни яратади.

Ўспирин шахси унинг ижтимоий ҳаётда, мактаб жамоасида, тенгқурлари билан шахслараро муносабатлар даврасидаги, ўқиш ва турмуш шароитидаги ўзгаришлар таъсири остида таркиб топа бошлайди.

Ўспириннинг меҳнат фаолиятида, таълим-тарбия жараёнида ақлий ва ахлоқий жиҳатдан ўсишида ўзига хос ўзгаришлар, янги хислат ва фазилатлар намоён бўлаётганлиги кузатилади. Юқори синф ўқувчилари ижтимоий ҳаётдаги вазифаларни ҳал этишда қатнаша бошлайдилар. Ижтимоий ҳаёт тарзи, таълим-тарбия характеридаги ўзгариши йигит ва қизларда илмий дунёқараш, эътиқоднинг шаклланишига, юксак инсоний ҳис-туйғуларнинг вужудга келишига, билимларни ўзлаштиришга ижодий ёндашишнинг кучайишига олиб келади.

Турмушда ўз ўрнини топишга интилиш, касб-ҳунар эгаллаш, ихтисос танлаш, истиқбол режаларини тузиш, келажакка жиддий муносабатда бўлишни тақозо қилади. Бироқ бу давр жўшқин кучгайрат, шижоат, қаҳрамонлик кўрсатишга интилиш, ҳаётда эркин дунёқараш ва мустақил ҳаракат қилиш; жамоага, жамият ва табиат ҳодисаларига романтик муносабатда бўлиш каби хусусиятлар билан бошқа ёш даврларидан кескин ажралиб туради.

Айниқса, турмуш ва ўқиш фаолиятларининг янги шарт-шароитлари, синф жамоасидаги вазият, ўспиринларнинг мактабда эгаллаган мавқеи, жамоат ташкилотларида тажриба орттириши уларга ўзгача талаблар ҳамда масъулиятли вазифалар юклайди. Бу даврга келиб юқори синф ўқувчилари мактаб муҳитида ташкилотчи, раҳбар, тарбиячи, ташвиқотчи каби вазифаларни ҳам ўтай бошлайдилар.

Ўспириннинг руҳий ривожланишида ҳаракатга келтирувчи куч — бу жамоат ташкилотлари, мактаб жамоаси, таълим жараёни

томонидан қўйиладиган талаблар даражасининг ошиши, турли руҳий вазиятлар билан у эришган руҳий камолот ўртасидаги зиддиятдан иборат. Юзага келган қарама-қаршиликлар, зиддиятлар унинг ахлоқий, ақлий, эстетик жиҳатдан тез ўсиши орқали бар-араф қилиниб борилади.

Ўспиринларда юз бераётган ўзгаришларда уларнинг мактаб, оила, шахслараро муносабатлар даврасидаги мавқеининг янада мустақкамланиши муҳим омил вазифасини бажаради. Лекин юқори синф ўқувчиси фаолиятининг хусусияти, мароми, моҳияти ва мазмунидаги туб бурилиш етакчи омил бўлиб хизмат қилади.

Даставвал, ўспиринларда ўз-ўзини англаш илгаригига қараганда анча кучайганлиги яққол кўзга ташланади. Бу ҳолат шунчаки ўсишни билдириб қолмасдан, балки шахсда моҳият жиҳатидан тубдан бошқача тарзда ўз шахсиятининг маънавий-руҳий фазилатларини, ижтимоий турмуш тарзи мақсад ва вазифаларини англаш, уларни оқилона баҳолаш заруриятини акс эттиради. Уларда ўзининг руҳий дунёси, шахсий фазилатлари, ақл-заковати, қобилияти ҳамда имкониятини аниқлашга интилиш кучаяди. Ўз хулқ-атворини жиловлаш, ҳис-туйғулари ҳамда ички кечинмаларини тушуниш иштиққи юзага кела бошлайди.

Ўспириндаги ўз-ўзини англаш турмуш, яшаш, ўқиш, меҳнат ва спорт фаолиятлари тақозоси билан намоён бўлади. Мактаб микромуҳитидаги одатланмаган вазият, шахслараро муносабатлар ва муомала кўламининг менгайиши ўзига хос типологик, ақлий, ахлоқий, иродавий, ҳиссий хусусиятларини оқилона баҳолаш; қўйиляётган талабларга жавоб бериш тариқасида ёндашиш ўз-ўзини англашни жадаллаштиради.

Юқори синф ўқувчиларининг ўз-ўзини англашга алоқадор ўзига хос хусусиятлари мавжуд: улар, даставвал, ўзларининг кучли ва заиф жиҳатларини, ютуқ ва камчиликларини, муносиб ва номуносиб томонларини аниқроқ баҳолаш имкониятига эга бўладилар. Агарда ўсмирда теварак-атрофдаги кишиларнинг таъсирида ўз фаолиятини аниқ баҳолаш юзага келса, ўспиринда эса бу ҳолат бошқачароқ тарзда кечади: ўз шахсий фазилатини, хулқ-атворини, ақлий ва жисмоний меҳнат фаолиятини таҳлил қилиш, қиёслаш, баҳолаш майли кучаяди.

Ўспирин ўз маънавияти ва руҳияти хусусиятларини тўлароқ тасаввур эта олса ҳам, уларга оқилона баҳо беришда қатор камчиликларга йўл қўяди. Булар натижасида у ўз хусусиятларига ортиқча баҳо бериб, манманлик, таққабурлик, кибрланиш иллатига дучор бўлади. Бу ҳол, ўз навбатида синф ва педагоглар жамоалари аъзоларига нисбатан ғайритабиий муносабатни вужудга келтиради. Шундай ўспиринлар ҳам борки, улар ўз хатти-ҳаракати, ақлий имконияти, қизиқишига етарли баҳо бермайдилар ҳамда кўпчилик орасида ўзларини камтарона тутишга интилмайдилар.

Юқори синф ўқувчисининг ўсмирлик давридаги боладан ўзгачароқ яна бир хусусияти — бу мураккаб шахслараро муноса-

батларда акс этувчи бурч, виждон ҳиссини англаш, ўз қадр-қимматини эъозлаш, сезиш ва фаҳмлашга кўпроқ мойиллигидир. Масалан, ўспирин йигит ва қиз сезгирлик деганда нозик, нафис ҳолатларнинг фарқига бориш, заруриятни тезлик билан англаб етиш, холисона ёрдам уюштириш, шахс нафсониятига тегмасдан ишни амалга оширишни тушунади. Ўспирин ўзининг келажак эзгу ниятига мувофиқ равишда баҳо бериш, жамоада ўз ўрнини белгилаш нуқтаи назаридан ёндашади. Чунончи «Ўзим танлаган мутахассисликка яроқлиманми?», «Ватанимга, ота-онамга муносиб фарзанд бўла оламанми?», «Жамият тараққиётига ўз улушимни қўша оламанми?» деган саволларни ўртага ташлайди.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ўқувчида ўз фазилати тўғрисида мукамал тасаввур вужудга келтириш учун ўқитувчи моҳирона, жуда усталик, билимдонлик, зийраклик билан ёрдам бериши лозим. Ўқитувчи ўзининг ўқувчиларга бўлган дўстона, илиқ муносабатида, синф жамоаси ўртасида ишонч, обрў қозонишида, ҳар бир мулоҳазасида педагогик-психологик назокатга риоя қилиб борса, йигит ва қизларда ўз кучига, имкониятига, ақлий қобилиятига, фаҳм-фаросатига нисбатан ишонч ҳисси пайдо бўлади; уларда ўз устозларига чуқур ҳурмат, миннатдорчилик туйғуси уйғонади.

Ўспирин ўқувчида ўз-ўзини англаш негизида ўз-ўзини тарбиялаш истаги туғилади, натижада унда ўз-ўзини тарбиялаш воситаларини саралаш, уларни кундалик турмушга татбиқ қилиб кўриш эҳтиёжи вужудга келади. Лекин ўз-ўзини тарбиялаш жараёни юқори синф ўқувчиси руҳиятидаги мавжуд нуқсонларга барҳам бериш, ижобий хислатларни шакллантириш билан кифояланиб қолмасдан, балки вояга етган кишиларга хос кўп қиррали, умумлашган идеалга мос равишда таркиб топтиришга йўналтирилган бўлади.

Таълим жараёнида ўспиринлар томонидан одам анатомияси, физиологияси, гигиенасига доир тушунчаларни ҳосил қилиб бориш орқали инсон руҳиятидаги айрим хусусиятлар наслий белгига эга, деган хулосадан баъзи пассив ўқувчилар ўз-ўзини тарбиялаш имкониятига ишончсизлик билан қараш пайдо бўлиши мумкин. Мабодо йигит ва қизларда бундай кечинмалар кўзга ташланса, у ҳолда ўқитувчи таъсир ўтказиш, ишонтириш, ишонч ва меҳр-муҳаббатга эришиш йўлидан фойдаланиб, ўз-ўзини тарбиялашнинг аҳамиятини далиллар асосида кўрсатиши зарур.

Ўспиринлик даврида ўқувчилар ўзида шахснинг энг қимматли фазилатларини, уқув ва малакаларни онгли, режали, тартибли, изчил ва мунтазам равишда эгаллаб боришга эҳтиёж сезадилар. Шу боисдан улар ўзларида шахснинг муайян фазилатлари ва хислатларини ҳосил қилишга ҳаракат қиладилар; ўз-ўзини тарбиялаш муаммолари, яхлит маънавий-руҳий қисфани шакллантиришга интиладилар.

Маълумки, юқори синф ўқувчилари маънавий-руҳий қисфани яратиш учун ўзларига мос келадиган оқилона ўлчам, мезон ва зифасини бажарувчи баркамол, мукамал тимсол, ибрат намунасини қидирадилар.

Одатда ўспиринларда идеаллар бир неча кўринишда намоён бўлиши ва ҳар хил шаклда акс этиши мумкин. Жумладан, улар баъзи кишиларнинг намуналари, таниқли кишилар, бадий асар қаҳрамонлари тимсолида ўзларида юксак қадр-қимматга эга бўлган фазилатларни гавдалантиришни орзу қиладилар. Бинобарин, ўспиринларнинг ўзлари учун танлаган юксак фазилатлар шахсдаги энг олижаноб сифатлар мажмуасидан иборат ижобий кўринишдаги тимсоллардир. Бироқ йигит ва қизлар ўртасида идеал тимсол танлашда катта тафовут кўзга ташланади. Масалан, қизлар кўпинча меҳнаткаш аёлнинг, жозибали, назокатли, иболи, ифбатли жамоат арбобининг, бадий асар қаҳрамонининг хусусиятлари билан уйғунлашган тимсолларни идеал даражасига кўтарадилар. Бироқ айрим ўқувчилар тарихий шахсларнинг салбий сифатларига тақлид қилишга мойил бўладилар. Чунончи, йўлўсар, қув жосус ва бошқалар. Ўқитувчи бундай «намуна» образлар сир-асрорини очиб ташлаши, шу билан бирга, ўқувчиларга идеал танлаш борасида ёрдам бериши лозим.

Ўспирин ўқувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялаш жараёни мактабдаги жамоат ташкилотлари, педагоглар жамоасининг тарбиявий таъсири доирасида бўлмоғи шарт. Токи ўз-ўзини тарбиялашни такомиллаштириш жамоада муносиб ўрин эгаллашга, ижтимоий бурчни англаш, фойдали меҳнатга жалб этиш ишига хизмат қилсин. Ўз-ўзини тарбиялашни тўғри изга солиб юбориш учун уйғун бирликни ташкил этган тарбиявий чора-тадбирлар мажмуаси тарзида таъсир ўтказиш жамоа мажбурияти, ўзаро ёрдам ва назорат қилиш, ўзаро баҳолаш ва танқид қилиш кабилар мақсадга мувофиқдир.

Ўз-ўзини тарбиялашда катталарнинг раҳнамолиги бир оз пайиб қолса, у ҳолда ўспирин ёшидаги айрим ўқувчилар фаолиятида шахсиятпарастликка интилиш майллари кўзга ташланиши мумкин. Зотан, ўз-ўзини тарбиялаш мақсадини тўғри англаш, қўйилган нуқсонларга барҳам бериш йўллари кўрсатиб боришгина кўзланган мақсад сари етадими.

Кузатишлар ва тажрибалардан шу нарса аёнки, баъзи ҳолларда ўспиринлар сохта кўринишлари билан ўзларини қўрқмас, жасур қилиб кўрсатишга, ноўрин хатти-ҳаракатлар қилишга мойил бўладилар, қалтис хулқ-атвор ёрдами билан иродаларини тарбиялашга интиладилар, гоҳо ҳаётларини хавф остига қолдиришгача бориб етадилар. Шунинг учун уларга сунъий усул, сохта воситалар ёрдамида тўсиқ ва қийинчиликларни бартараф қилиш мумкин эмаслигини тушунтириш, оқилона, мақсадга мувофиқ самарали усуллардан фойдаланиш йўллари билан таништириш, улар онгига ҳақиқий чинқиш малакасини сингдириш яхши натижа беради.

Юқори сифатли ўқувчилари маънавий хислатларга, ахлоқ маромига, моҳиятига жиддий муносабатда бўлишади. Улар ахлоқий муаммолар, бирликлар мазмунини чуқур англай бошлайдилар; ҳар қайси ахлоқий тушунчаларнинг нозиклиги ва кўп маъноли эканлигини фаҳмлашга ҳаракат қиладилар. Масалан, бурч, виждон, гурур, қадр-қиммат, фахрланиш, масъулият, ор-номус каби тушунчаларни чуқур таҳлил қила оладилар. Лекин уларнинг барчаси таъкидлаб ўтилган ахлоқий тушунчаларни юксак даражада англайди, деган хулосага келиш мумкин эмас. Шу боисдан тўғри ахлоқий қарашлар, тасаввурлар таркиб топиши учун ижтимоий турмуш тарзининг ўзи старлидир деб хулоса чиқариб бўлмайди. Ўқитувчи хотиржамликка чек қўйиб, жамоада соғлом муҳитни яратиш, барқарор шахсни таркиб топтириш учун доимо изланишда бўлиши зарур.

Руҳшунос ва педагог олимларнинг олиб борган қатор тадқиқотлари шуни кўрсатмоқдаки, мактабда тарбия тартибли, изчил олиб борилмаса, йигит ва қизларда чинакам ғоявий барқарор эътиқодни шакллантириш ҳақида сўз бўлиши ҳам мумкин эмас. Ўспиринларда ахлоқий тушунчаларни оқилона шакллантириш, ноҳўя хулқ-атвор, чет эл фильмларининг маънавият ва руҳиятга салбий таъсир этишини муттасил тушунтириш лозим. Ижтимоий турмушда учрайдиган баъзи бир ярамас юриш-туриш кўринишларига, иллатларга, сарқитларга қақшатқич зарба бериш, уларнинг таъсиридан йигит ва қизларни асраш, ёт ташвиқот моҳиятига қарши кураш олиб бориш педагоглар жамоасининг бош вазифасидир. Бинобарин, ўспирин руҳияти ва маънавиятини но-соғлом ғоя, худбинлик режалари; ахлоқсизлик, лоқайдлик, андишасизлик, ихтилофчилик, товламачилик, дангасалик сингари иллатлар эгалламаслиги лозим. Барқарор эътиқодни қарор топтириш жараёнида ўспиринлар томонидан ахлоқий тушунчаларнинг юзаки, чала-чулпа эгалланиши тарбия ишидаги камчиликлар натижаси ҳисобланади.

Руҳшунослар олиб борган илмий тадқиқотларнинг кўрсатишича юксак ахлоқий тушунчалардан бурч, виждон, фахрланиш, уялиш, адолат кабиларни ўспиринларнинг ярмиси бирмунча тўлароқ изоҳлаш, шарҳлашга қодирдилар.

Ўспиринларда балоғатга етганлик туйғуси такомиллашиб бориб, ўз-ўзини қарор топтириш, ўз маънавий қиёфасини ифодалаш туйғусига ўсиб ўтади. Бу нарса уларнинг алоҳида шахс эканлигини тан олишга интилишида ўз ифодасини топади. Бунинг учун айрим ёшлар модаларга майл қўйиш, мураккаб тасвирий санъатга, мусиқага, касб-ҳунарга, табиатга мафтункор қизиқишларини намойиш қилишга ҳаракат қиладилар.

Ўспирин ўқувчи шахсида ижтимоий-тарихий мураккаб сабабларга боғлиқ ҳолда ўзини жамоа орасида, оила қучоғида қарор топтириш туйғусини такомиллаштириб бориш ҳам ғоятда муҳимдир.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, юқори синфларда ўқувчи қизларнинг катта ёшдаги кишилар таъсирига осон берилишга мойиллиги кузатилади. Шунингдек, ўспирин йигитларнинг катталардан кўра ўз тенгдошлари таъсирига кучлироқ берилиши кўзга ташланади. Ана шу сабабдан юқори синф ўқувчиси шахсининг таркиб топишига мактаб микромуҳити, синф жамоаси, расмий ва норасмий тенгқур бошлиқлар (лидерлар) кучли таъсир ўтказадилар. Синф жамоаси умумий мақсадни белгилашга, жамоа аъзолари ўртасида нормал муносабат ўрнатишга, ҳам шахсий, ҳам ижтимоий муносабатларни ривожлантиришга кенг имкониятлар яратади.

Синф ва мактаб жамоалари таъсирида матонат, жасурлик, сабр-тоқат, камтарлик, интизомлилик, ҳалоллик каби инсоний фазилатлар такомиллашади, худбинлик, лоқайдлик, мунофиқлик, лагнбардорлик, даигсалик, қўрқоқлик, гайирлик сингари иллатларнинг барҳам топиши тезлашади. Жамоа аъзолари ўртасидаги аҳлик, бирлик, ягона мақсад сари интилиш, илиқ руҳий назият мавжуд салбий кўринишларни йўқотиш учун хизмат қилади.

Юқори синф ўқувчилари шахсининг шаклланиши жараёнида жамоат ташкилотларининг роли алоҳида аҳамият касб этади. Ўспиринларда фаоллик, ташаббускорлик, мустақиллик, қатъиятчилик, масъулиятчилик, ўз ҳаракатларини танқидий баҳолаш сингари фазилатлар барқарор хусусият касб этиб боради. Ўз навбатида, гоаявий-сиёсий, ватанпарварлик, жамоачилик, инсонпарварлик, байналмилалчилик, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик туйғуларининг ривожланиб бориши ўспиринларни мукамал босқичга кўтаради. Бундай муҳитда ўқувчилар руҳий дунёсидаги мавжуд нуқсонлар таъкидлаб ўтилмасдан, балки уларнинг ўз вақтида олдини олиш, йўқотиш ва тузатиш йўллари кўрсатиб берилади. Жамоат ташкилотидаги умумий ички бирдамлик ўспирин ёшлар шахсида интизомлилик, жамоатчилик фикрига ишонч, сохта тасаввурларга ишонмаслик ҳис-туйғуларини вужудга келтиради. Шунга қарамасдан, баъзи бир ўспирин ўқувчилар ўз тенгдошларини сохта қувватлаш, ҳимоя қилиш ҳабиётида иш тутадилар, ҳатто ўқитувчининг оқилона баҳолашига гайритабiiий муносабатда бўладилар.

Ўспирин йигит ва қизларнинг жамоатчиликда фаол иштирок этиши орқали муайян ташкилотчилик қобилияти намоён бўлади. Ана шу ҳолатни кузатган совет руҳшуноси Л. И. Уманский ташкилотчилик қобилиятлари ўзаро узвий боглиқ бўлган таркибий қисмлардан иборат эканлигини таъкидлаб ўтади: 1) ташкилотчилик туйғуси психологик топқирлик, кашфиётчилик, психологик одоб, назокат, амалий ақл-идрокларда ўз ифодасини топади; 2) тенгдошларига ҳиссий-иродавий таъсир кўрсатиш имконияти (муаммоларни ҳал этиш йўлларини излаш билан банд қилиш, улар ўртасида куч-гайрат уйғотиш); 3) ташкилотчилик фаолият-

тига мойиллик (жўшқин ҳис-туйғу, ижобий муносабат, фаоллик кўрсатиш, қатъий қизиқиш ва ҳоказолар). Олимнинг фикрича, ўспирини намунали ташкилотчи бўлиши учун унда асосан уч гуруҳ хусусият, ўзига хос инсоний хислатлар мавжуд бўлиши керак. Буларни муаллиф қуйидагича шарҳлашга ҳаракат қилади: а) ахлоқий хислатлар — жамоачилик, самимийлик, ташаббускорлик, фаоллик, меҳнатсеварлик; б) иродавий хислатлар — матонат, қатъийлик, мустақиллик, тартибдиллик, интизомлилик; в) жўшқин туйғу хислатлари — хушчақчақлик, тетиклик, ҳазил-мутойиба ва янгиликни ҳис этиш, ўз кучига ишонч, неқбилик (оптимизм) хислари ва бошқалар.

Романтика ўспиринлар ҳаётида (кишини улугловчи гоя ва ҳис-туйғулар мажмуи; хаёлпарастлик деб ҳам атаса бўлади) муҳим ўрин эгаллайди. Чунончи: улкан бунёдкорлик, ўз қувватини буюк ишларга бағишлаш туйғуси, орзу-умид, жўшқинлик, ёрқин ички кечинмалар, гўзаллик оғушига гарқ бўлишлик шулар жумласидандир.

Ўспиринларнинг яна бир муҳим ўзига хос хислатларидан бири — бу уларда дўстлик, ўртоқлик, улфатчилик, муҳаббат туйғуларини юксак даражада ҳис қилишдир. Бу ҳилдаги ҳис-туйғулар йигит ва қизлар маънавияти ва руҳиятида қандай таъсир этишига қараб, тарбиявий чора ва тадбирларни амалга ошириш яхши натижа беради.

Синфдаги ҳамкорлик фаолиятида ўзаро ёрдамлашиш, ҳамжиҳатлик, умумий мақсадга интилиш ва манфаатлар бирлигига асосланган ўртоқлик муносабатлари юзага келади.

Ўртоқлик муносабатларининг юксак чуққиси дўстлик ҳис-туйғусида намоён бўлади. Бу ҳис-туйғу дўстига нисбатан меҳрибонликда, уни кўриш, суҳбатлашиш, ўз фикр ва ҳиссиётлари билан ўртоқлашишда кўзга ташланади. Ҳақиқий, чинакам дўстлик туйғуси ҳамроҳига нисбатан талабчанлик билан боғлиқ бўлиб, хатоларни биргаликда тузатишда ўз ифодасини топади.

Икки жинс ўртасидаги интим муносабатнинг ёрқин ёлқини эса йигит билан қизнинг ўзаро муҳаббатидир. Мазкур ҳис ўспиринларнинг ўзаро яқинлиги, ҳаётга қарашлари, қизиқишлари, дидларининг умумийлиги ва бутун умрга иттифоқлик бахш этган қувонч туйғуси билан ажралиб туради.

Ўспиринлик давридаги ўқувчиларда табиат, санъат, адабиёт, ижтимоий турмуш гўзалликларини пайқаш, идрок қилиш, севиш хислатлари анча юқори бўлади. Улар руҳиятида майин, ёқимли садо, қалбни тўлқинлантирувчи мусиқа, нозик ҳис-туйғу, эзгулик хислари, майлларни кучайди. Айниқса, нафосат ҳис-туйғуси улар маънавиятидаги қўпол, нохуш, хунук ва ёқимсиз қилиқларининг йўқолишига таъсир этади. Лекин бу нарсалар жўшқин, кескин, шавқ ва завқли ҳолатлардан бутунлай воз кечиш десмакдир, деган фикрга олиб келмаслиги керак. Шунга қарамасдан, ўспиринлар орасида эстетик жиҳатдан шаклланмаган, нотўғри эстетик тасав-

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтти зарурки, юқори синфларда ўқувчи қизларнинг катта ёшдаги кишилар таъсирига осон берилишга мойиллиги кузатилади. Шунингдек, ўспирин йигитларнинг катталардан кўра ўз тенгдошлари таъсирига кучлироқ берилиши кўзга ташланади. Ана шу сабабдан юқори синф ўқувчиси шахсининг таркиб топишига мактаб макромуҳити, синф жамоаси, расмий ва норасмий тенгқур бошлиқлар (лидерлар) кучли таъсир ўтказадилар. Синф жамоаси умумий мақсадни белгилашга, жамоа аъзолари ўртасида нормал муносабат ўратишга, ҳам шахсий, ҳам ижтимоий муносабатларни ривожлантиришга кенг имкониятлар яратади.

Синф ва мактаб жамоалари таъсирда матонат, жасурлик, сабр-тоқат, камтарлик, интизомлилик, ҳасоллик каби инсоний фазилатлар такомиллашади, худбинлик, ҳақдорлик, мунофиқлик, лаганбардорлик, дангасалик, қўрқоқлик, ғайирлик сингари иллатларнинг барҳам топиши тезлашади. Жамоа аъзолари ўртасидаги аҳдлик, бирлик, ягона мақсад сари интилиш, илиқ руҳий вазият мавжуд салбий кўринишларни йўқотиш учун хизмат қилади.

Юқори синф ўқувчилари шахсининг шаклланиши жараёнида жамоат ташкилотларининг роли алоҳида аҳамият касб этади. Ўспиринларда фаоллик, ташаббускорлик, мустақиллик, қатъиятлик, масъулиятлилик, ўз ҳаракатларини танқидий баҳолаш сингари фазилатлар барқарор хусусият касб этиб боради. Ўз навбатида, ғоявий-сиёсий, ватанпарварлик, жамоачилик, инсонпарварлик, байналмилалчилик, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик туйғуларининг ривожланиб бориши ўспиринларни мукаммал босқичга кўтаради. Бундай муҳитда ўқувчилар руҳий дунёсидаги мавжуд нуқсонлар таъкидлаб ўтилмасдан, балки уларнинг ўз вақтида олдини олиш, йўқотиш ва тўзатиш йўллари кўрсатиб берилади. Жамоат ташкилотидаги умумий ички бирдамлик ўспирин ёшлар шахсида интизомлилик, жамоатчилик фикрига ишонч, сохта тасавурларга ишонмаслик ҳис-туйғуларини вужудга келтиради. Шунга қарамасдан, баъзи бир ўспирин ўқувчилар ўз тенгдошларини сохта қувватлаш, ҳимоя қилиш қабилида иш тутадилар, ҳатто ўқитувчининг оқилона баҳолашига ғайритабиий муносабатда бўладилар.

Ўспирин йигит ва қизларнинг жамоатчиликда фаол иштирок этиши орқали муайян ташкилотчилик қобилияти намоён бўлади. Ана шу ҳолатни кузатган совет руҳшўси Л. И. Уманский ташкилотчилик қобилиятлари ўзаро ўз-ўзи боғлиқ бўлган таркибий қисмлардан иборат эканлигини таъкидлаб ўтади: 1) ташкилотчилик туйғуси психологик топқирлик, кашфиётчилик, психологик одоб, назокат, амалий ақл-идроқларда ўз ифодасини топади; 2) тенгдошларига ҳиссий-иродавий таъсир кўрсатиш имконияти (муаммоларни ҳал этиш йўлларини излаш билан банд қилиш, улар ўртасида куч-ғайрат уйғотиш); 3) ташкилотчилик фаолия-

тига мойиллик (жўшқини ҳис-туйғу, ижобий муносабат, фаоллик кўрсатиш, қатъий қизиқиш ва ҳоказолар). Олимнинг фикрича, ўспирин намунали ташкилотчи бўлиши учун унда асосан уч гуруҳ хусусият, ўзига хос инсоний хислатлар мавжуд бўлиши керак. Буларни муаллиф қуйидагича шарҳлашга ҳаракат қилади: а) ахлоқий хислатлар — жамоачилик, самимийлик, ташаббускорлик, фаоллик, меҳнатсеварлик; б) иродавий хислатлар — матонат, қатъийлик, мустақиллик, тартиблилик, интизомлилик; в) жўшқин туйғу хислатлари — хушчақчақлик, тетиклик, ҳазил-мутойиба ва янгиликни ҳис этиш, ўз кучига ишонч, неқбинлик (оптимизм) хислари ва бошқалар.

Романтика ўспиринлар ҳаётида (кишини улуғловчи ғоя ва ҳис-туйғулар мажмуи; ҳаёлпарастлик деб ҳам атаса бўлади) муҳим ўрин эгаллайди. Чунончи: улкан бунёдкорлик, ўз қувватини буюк ишларга бағишлаш туйғуси, орзу-умид, жўшқинлик, ёрқин ички кечинмалар, гўзаллик оғушига ғарқ бўлишлик шулар жумласидандир.

Ўспиринларнинг яна бир муҳим ўзига хос хислатларидан бири — бу уларда дўстлик, ўртоқлик, улфатчилик, муҳаббат туйғуларини юксак даражада ҳис қилишдир. Бу хилдаги ҳис-туйғулар йигит ва қизлар маънавияти ва руҳиятида қандай таъсир этишига қараб, тарбиявий чора ва тадбирларни амалга ошириш яхши натижа беради.

Синфдаги ҳамкорлик фаолиятида ўзаро ёрдамлашиш, ҳамжиҳатлик, умумий мақсадга интилиш ва манфаатлар бирлигига асосланган ўртоқлик муносабатлари юзага келади.

Ўртоқлик муносабатларининг юксак чўққиси дўстлик ҳис-туйғусида намоён бўлади. Бу ҳис-туйғу дўстига нисбатан меҳрибонликда, уни кўриш, суҳбатлашиш, ўз фикр ва ҳиссиётлари билан ўртоқлашишда кўзга ташланади. Ҳақиқий, чинакам дўстлик туйғуси ҳамроҳига нисбатан талабчанлик билан боғлиқ бўлиб, хатоларни биргаликда тузатишда ўз ифодасини топади.

Икки жинс ўртасидаги интим муносабатнинг ёрқин ёлқини эса йигит билан қизнинг ўзаро муҳаббатидир. Мазкур ҳис ўспиринларнинг ўзаро яқинлиги, ҳаётга қарашлари, қизиқишлари, дидларининг умумийлиги ва бутун умрга иттифоқлик бахш этган қувонч туйғуси билан ажралиб туради.

Ўспиринлик давридаги ўқувчиларда табиат, санъат, адабиёт, ижтимоий турмуш гўзалликларини пайқаш, идрок қилиш, севиш хислатлари анча юқори бўлади. Улар руҳиятида майин, ёқимли садо, қалбни тўлқинлантирувчи мусиқа, нозик ҳис-туйғу, эзгулик хислари, майллари кучаяди. Айниқса, нафосат ҳис-туйғуси улар маънавиятидаги қўпол, нохуш, хунук ва ёқимсиз қилиқларнинг йўқолишига таъсир этади. Лекин бу нарсалар жўшқин, кескин, шавқ ва завқли ҳолатлардан бутунлай воз кечиш демакдир, деган фикрга олиб келмаслиги керак. Шунга қарамасдан, ўспиринлар орасида эстетик жиҳатдан шаклланмаган, нотўғри эстетик тасав-

вурга эга бўлган шахслар учрайди. Уларда эстетик ҳис-туйғу, эстетик қарашнинг ўсишида илм-фан ва техника тараққиёти, тафаккурнинг такомиллашуви, тақлид қилиш муҳим роль ўйнайди. Бунинг учун турли музейлар, кўرғазмалар, концерт заллари, кино, театр, радио ва телестудияларга экскурсиялар уюштириш мақсадга мувофиқдир. Бу ўринда ўқитувчи ўқувчининг фсьл-атворидаги тақлид қилиш — ўзини кўрсатиш иллат-одатининг у ёки бу томонини сритиш билан боғлиқ ҳаётий далиллардан аниқ мисоллар келтиради. Бунда тақлид қилишнинг ижобий ва салбий томонларига хос хусусиятларини очиб беришга доир мисоллар кўрсатилади; тақлид қилиш билан масхарабозлик, найрангбозликнинг ўзаро фарқи кўрсатилиши лозим.

Юқори синф ўқувчиларининг ўқув машғулотиغا муносабати ўз хусусияти ва мазмуни жиҳатидан бошқа ёшдаги ўқувчиларнинг таълим жараёнига муносабатидан тубдан фарқ қилади. Ўқув режаси ва дастурининг мураккаблашуви, янги фан ва мавзуларнинг киритилиши ўзлаштиришни назарий тафаккур ёрдамида амалга оширишни тақозо этади. Ана шундан келиб чиққан ҳолда ўқувчиларнинг ўқишга муносабати ҳам ўзгаради, улар айрим фанларга танлаб муносабатда бўла бошлайдилар.

Совет руҳшуноси Н. Д. Левитов олиб борган тадқиқотларнинг кўрсатишича, ўспирин ўқувчиларнинг ўқув фанларига муносабатлари қуйидаги ҳолатларга: 1) фаннинг дунёқарашдаги ролига; 2) фаннинг билишдаги аҳамиятига; 3) фаннинг ижтимоий аҳамиятига; 4) фаннинг амалий аҳамиятига; 5) фанни ўзлаштириш даражасига; 6) фанни ўқитиш методикасига боғлиқдир.

Ўспиринлик даврида билишга оид қизиқиш кўлами тобора амалий хусусият касб эта бошлайди. Жумладан, ижтимоий-сиёсий масалаларга, техникага, табиатга, осмон жисмларига, спорт ва ҳоказоларга қизиқиш кучаяди. Ўқувчиларнинг тўғрақ ишларига фаол қатнашиши ўз қобилияти ва ақлий имкониятларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади.

Ўспиринларда сезгирлик, кузатувчанлик янада такомиллашиб боради, мантиқий хотираси, эса олиб қолишнинг оқилона йўл ва воситалари эса таълим жараёнида етакчи вазифани адо эта бошлайди. Улар берилган топшириқларни счишда ва бажаришда, уларнинг маъно ҳамда моҳиятини тўла англаган ҳолда иш юритадилар; эса сақлаш, эса тушириш жараёнларининг зарур усулларидан унумли фойдаланадилар. Ушбу жараёнларни муваффақиятли амалга оширишни таъминловчи д и қ қ а т д а сифат ва миқдор ўзгаришлари юзага келади. Диққатни кўчириш ва тақсимлаш ўқуви ўқувчиларда сезиларли даражада ривожланади; ўзгалар нутқини тинглаш, ёзиб олиш, мулоҳаза юритиш маҳорати ошади, ақлий қобилияти такомиллашади.

Мазкур паллада ўспиринларнинг тафаккури тобора фаол, муштақил ва ижодий хусусият касб эта бошлайди. Шунга қарамасдан,

фикр юритиш фаолиятида, фаолиятнинг барча босқичларида мустақилликнинг етишмаслиги уларнинг руҳиятидаги муҳим камчиликларидан бири ҳисобланади. Олиб борилган илмий тадқиқотларга қараганда, ўспиринларга адабий қаҳрамон образини тасвирлаб бериб, ушбу асар моҳияти ва гоёси юзасидан мустақил ҳукм чиқариш топширилган тақдирда, у топширилган асарни ўқиши, аммо ҳеч қандай хулоса чиқармаслиги, ўқитувчи сўзларининг ҳар бирини эслаб қолиб (мавзуга ижобий ёндашмасдан), шундоққина қайтадан айтиб беришга ҳаракат қилиши; ўзи эшитганлари билан (мактабдан ва синфдан ташқари фаолиятда) ўқитувчи ахборотини (маълумотини ёки хабарини) қўшиб жавоб бериши; ўз шахсий фикрини баён этишда қийинчилик туғилса, асардан мисоллар келтириши мумкин ва бошқалар.

Юқори синф ўқувчиларида назарий тафаккурнинг шаклланишида дарсдан ташқари машғулотлар муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, ўқувчи тафаккурининг мустақиллик даражасини вужудга келтиришда ўқитувчининг ўзи муҳим роль ўйнайди. Бу нарсени ушбу мулоҳазалар орқали изоҳлаш мумкин: биринчидан, ўқитувчи ўспиринларда ўрганилаётган нарса ва ҳодисаларнинг тўғрилиги ҳақида ишонч ҳосил қилиб, уларни қаноатланиш, исботлаш ва далиллашга ўргатиб бориши керак. Иккинчидан, ўқитувчи мазкур ёшдаги ўқувчиларни нарса ва ҳодисалар ҳақида мустақил фикр юритишга ўргатиши лозим. Учинчидан, ўтказиладиган машғулотларда ҳадеб қўлланавериб эскириб қолган бир қолипдаги сўзлардан, иборалардан фойдаланишга йўл қўймаслик, ёхуд уларни тақиқлаш ўқувчиларни ижодий изланиш сари етаклаши мумкин. Тўртинчидан, ўқитувчи йигит ва қизларнинг олган билимини амалда татбиқ қилишга ўргатиши шарт, бунинг учун у болаларда амалий малакаларни шакллантиришга ҳаракат қилиши мақсадга мувофиқдир.

Тафаккур бошқа руҳий жараёнлардан ажралган ҳолда тараққий этиши мумкин эмас. Ана шу сабабдан, тафаккур ривожланиши билан биргаликда, ўқувчиларнинг нутқ маданияти ривожланади. Бу эса, ўз навбатида, ўқувчининг ўз фикрини тўғри ифодалаш малакасини таркиб топтириб, нутқ тузилишини такомиллаштиради ва луғат таркибини янада бойитади. Бу ўринда ўқитувчи ўқувчининг фикрлаш қобилиятини такомиллаштириш учун тил билан тафаккур ўртасидаги боғланиш ва муҳим фарқларни тушунтиргач, энди ўқувчига унча таниш бўлмаган нарса ва буюмларни кўрсатиш орқали унинг хусусиятларини таърифлайди ва номланишини айтади. Бу билан ўқувчи ўз нутқига ва луғати таркибига яна бир янги тушунча ва сўзни олиб кирган бўлади.

Ўспирин у ёки бу хилдаги, турли жанрдаги адабий асарларни ўқиш, тушуниш орқали мустақил фикр юритиш, мулоҳаза қилиш ва мунозарага киришишга ўрганиб боради. Унинг табиат ва жамиятга нисбатан мустақил нуқтаи назари, қараши, этиқоди, шахсий фикри шаклланади. Ўз-ўзидан маълумки, ушбу шахс

фазилати ўспириннинг эркин ва ижодий тарзда фикрлаши, мустақил равишда ўйлаши, ҳукм ва хулоса чиқариши, бир қарорга келишининг натижаси бўлиб, ўзга кишиларнинг ташқаридан берган маслаҳати маҳсули эмасдир.

Йигит ва қизларда адабий асарни баҳолаш, унга нисбатан ўз шахсий фикрини билдириш, муаммоли жиҳатлари юзасидан мунозарага киришиш каби ижодий фаолиятнинг мавжудлиги реал воқеликка нисбатан ақлий ёндошиб, турмушдаги айрим нарсаларга танқидий муносабатда бўлиш инсоний хислатлар шаклланишининг айнан ўзгинасидир. Аксинча турмуш чорраҳаларида учрайдиган ноўрин танқидийлақ эса ўқувчининг бадий диди ва турмуш тажрибасининг етишмаслигини билдиради. Ўқитувчининг айна шу пайтдаги асосий вазифаси ўқувчиларнинг тафаккурини танқидий сифат билан алмаштириб, уларни воқеликка одилона танқидий нуқтаи назардан қарашга ўргатишдан иборатдир.

Юқори синф ўқувчиси ақлининг танқидийлигида оғмачиликка йўл қўйишлик ҳолати кучлидир: бунинг сабабларидан бири — воқелик моҳиятини тўғри тушуниб етмаслик бўлса, иккинчиси эса — унинг «ўз мавқеи»да бўш келмасликка интилиш ёки нарса ва ҳодисаларни англаб турган ҳолда қайсарлик, «ўжарлик» қилишидан иборатдир.

Катта ёшдаги ўқувчиларда моддий дунё тўғрисида шахсий фикрларни, мулоҳазаларни, энг муҳим қарашларни таркиб топтиргандагина тафаккурнинг танқидийлигини тараққий эттириш мумкин. Ақлнинг ёки тафаккурнинг танқидийлигини тарбиялашда (такомиллаштиришда) ўқитувчи (ҳар бир фандан сабоқ берувчи ўқитувчилар) ўқувчининг ўзига хос хусусиятига, ақлий тараққиёт даражасига, мавжуд билими, мулоҳаза юритиш доирасининг кенглигига, нутқ маданиятига, шахсий нуқтаи назарига, ўқишга муносабатига, фанларни ўзлаштириш иштиёқига, ақлий фаолият усулларини қанчалик эгаллаганлигига, таълим кўникмаси, ўқув ва малакаларнинг мавжудлигига ҳамда уларни асослаш, исботлаш, ишонч ҳосил қилиш каби ижодий тафаккур сифатларига диққат-эътиборни қаратиши лозим.

Ақлий томондан танқидий ёндошиш кўникмасининг ривожланиши юқори синф ўқувчиларини моддий дунёни, атроф-муҳитни мустақил ўрганишга; ўқув фанлари материалларини пухта ўзлаштиришга, дарсда ташаббускорлик ва фаолликни оширишга ундайди. Бундан ташқари, воқеликни исботлаш, асослаш, далиллаш кўникмаларининг пайдо бўлишига имкон яратади; ўрганилаётган объект тўғрисида ҳукм ва хулоса чиқаришни тасдиқлаш ёки уни инкор қилиш қобилиятини тараққий эттиради.

Ўспирин тафаккурининг сифатига унинг мазмундорлиги, чуқурлиги, кенглиги, мустақиллиги, самарадорлиги, тезлиги кабилар киради. Тафаккур мазмундорлиги деганда ўспирин онгида теварак-атрофдаги воқелик тўғрисида қанча миқдорда мулоҳазалар, муҳокамалар ва тушунчалар жой олганлиги назарда

тутилади. Тафаккурнинг чуқурлиги деганда эса моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосий қонунари, хоссалари, сифатлари, уларнинг ўзаро боғланиш ва муносабатлари ўспириннинг фикрлаш фаолиятида тўлиқ акс этганлиги тушунилади.

Тафаккурнинг кенглиги ўзининг мазмундорлиги ва чуқурлиги сифатлари билан мунтазам боғлиқ бўлади. Юқори синф ўқувчиси ўзида нарса ва ҳодисаларнинг энг муҳим белги ва хусусиятларини мужассамлаштирган бўлса, ўтмиш, ҳозирги замон ҳамда келажак ҳақидаги мулоҳазаларни қамраб олса — бу кенг тафаккур дейилади. Тафаккурнинг мустақиллиги деганда ўспириннинг шахсий ташаббуси билан ўз олдига янги вазифалар қўя билиши, бу вазифаларни ҳеч кимнинг ёрдамисиз, оқилона усуллар билан мустақил ҳал қилиш ўқувчанлигини тушуниш керак. Ақлнинг ташаббускорлиги деганда эса ўқувчининг ўз олдига янги масала ва вазифалар қўйишини, уларни ниҳоясига етказишда самарадор воситаларни ўзи топишга интилиш туйғусининг юзага келишини англаймиз.

Ақлнинг пишиқлиги вазифаларни счиш пайтида, янги усулларни тезроқ излаб топишда, шу усулларни ўз ўрнида қўллай олишда, эскирган воситалардан қутулиш маҳалида ифодаланади. Агар ўқувчи томонидан муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли янги фикрлар яратилган бўлса, назарий ва амалий вазифани ҳал қилса, бундай ўспириннинг тафаккури сермахсул тафаккур деб аталади.

Тафаккурнинг тезлиги қўйилган саволга тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланади. Ўспирин тафаккурининг тезлиги қатор омилларга: жумладан, фикрлаш учун зарур бўлган материалнинг хотирада мустаҳкам сақланганлигига, шу материални тез ёдга тушира олишига; муваққат боғланишларнинг тезлигига, турли ҳисларнинг мавжудлигига, ўқувчининг диққатига, қизиқишига боғлиқ бўлади. Шунинг билан бирга, тафаккурнинг тезлиги бошқа шарт-шароитларга: йигит ва қизнинг билим савиясига, фикрлаш қобилиятига, эгаллаган ўқув кўникмалари ва малакаларига ҳам боғлиқ эканлиги исботланган. Шундай қилиб, юқори синф ўқувчиси тафаккурининг тезлиги маълум фурсат ичида қанчалик самара берганлиги билан баҳоланади.

Ўспириннинг қобилияти, ласқати ва истисъдоди таълим жараёнида, меҳнат фаолиятида ривожланади. Ўспиринларнинг қанчалик истисъдодли эканлигини аниқлаш учун, ушбу хусусиятларга эътибор бериш мақсадга мувофиқдир: а) шахснинг зийраклиги, жиддий синовга шайлиги, тайёргарлиги; б) шахснинг меҳнатга мойиллиги, интилиши, руҳан тайёрлиги; в) мантиқий фикр юритиш тезлиги, изчиллиги, самарадорлиги ва бошқалар.

Қобилиятнинг ривожланиши билимлар, кўникмалар ва малакалар сифатига боғлиқ бўлиб, шахснинг камол топиши жараёни билан қўшилиб кетади. Шунга кўра, ҳар ким қобилиятига яраша касб-ҳунар танласа ва бу соҳада муваффақиятли меҳнат қилса, ижтимоий турмуш тараққиётига муҳим ҳисса қўшган бўлади.

Ўспиринларни касбга йўналтиришда уларнинг ҳис-туйғу ва продаларини ҳисобга олишнинг ҳам муҳим аҳамияти бор. Чунки ўқувчиларнинг ҳис-туйғуси, кайфияти, ҳаяжонли ҳолатлари эътиборга олинмаса, кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди.

Ўспиринлар у ёки бу касбни ўз ихтиёрлари билан онгли равишда танлаши учун улар мустақиллик, дадиллик, қатъийлик, ўзини тута билиш, чидамлилик, сабр-тоқат каби умуминсоний ҳислатларга эга бўлишлари керак. Меҳнат қилишдек муқаддас бурчни бажариш истаги, мақсаднинг аниқлиги, ҳунар ўрганишга иштиёқмандлик мазкур фазилатларнинг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Ўспирин йигит ва қизлар ўзларининг жисмоний ривожланиши жиҳатдан бокира қиз ҳамда забардаст йигит даражасига етадилар. Шунинг учун уларнинг биологик камолоти катта ёшдаги кишиларникидан қарийб тафовут қилмайди. Уларда бўй ва оғирлик барқарор даражага етади; мускул кучи, ишчанлик қобилияти ортади, кўкрак қафасининг кўлами кенгайди, скелет суяклари қаттиқлашади, юрак ва қон томирларининг ривожланиши мутаносиблашади, ички секреция безлари бир маромда ишлай бошлайди, бош мия ярим шарлари қатламиининг аналитик синтетик фаолияти мураккаблашади. Бу даврда жинсий этилиш тугалланади, иккиламчи жинсий белгилар ривожланади; йигит ва қизларнинг ташқи кўринишларида сезиларли ўзгаришлар кўзга ташланади. Ўзининг жисмоний кучини ва жозибдорлигини, саломатлигини ва баркамоллигини ҳис қилиш йигит ва қизларда ўзига ишонч, тетиклик, нскбинлик ва хушчақчақлик фазилатларининг шаклланишига таъсир кўрсатади. Жисмоний соғломлик, куч-қувват, эпчил ҳаракат қилиш, ишчанлик қобилияти меҳнат кўникмалари ва малакаларининг вужудга келишига кенг имкониятлар яратади. Бунинг натижасида ўспиринда ҳар қандай иш билан шуғулланиш ва уни удалаш туйғуси намоён бўлади.

Ўспиринлардаги бу муҳим хусусиятлар уларнинг ахлоқ-одоб доираларида руҳий ҳолатлар билан муттасил муштаракликда кўзга ташланади. Бу нарса, ўз навбатида, ўспиринлар ахлоқи ва одобини белгилайди.

Катта-кичик билан муомалага киришиш кезида ўспиринда қандай ҳислатлар мавжуд эканлиги намоён бўлади. Ундаги муҳим ҳислатлардан бири — ўз-ўзига баҳо бериш ҳисобланади.

Ижтимоий турмушда ўғил-қизлар ихтиёрий ёки ихтиёрсиз равишда, ўзини катталар ёки тенгқурлари билан таққослайди, ўзидаги бошқаларга ўхшаш, фарқ қилувчи фазилатларни билиб олади. Ўспириннинг ўз-ўзига берадиган баҳоси унинг ҳақиқий фазилатларига гоҳ мос тушади, гоҳо мос тушмаслиги мумкин. Кўпинча йигит ёки қиз ўз ҳислатига ортиқча баҳо беради ёки старли даражада баҳо бермайди. Ўз-ўзига баҳо бериш унинг ўз қадр-қимматини, шарафини қадрлашда кўзга ташланади.

Ижтимоий муҳитда ёки турмушда ўз-ўзига баҳо бериш айрим йигит-қизларда ифтихор тариқасида ифодаланади. Улар тенгдошларидан қай томонлари билан устуликларини эътироф қиладилар.

Шу нарсани таъкидлаш керакки, фахрланиш, ўз қадр-қимматини, иззат-нафсини билиш ҳеч вақт ёмон оқибатларга олиб келмайди. Бунда, асосан, ўспириннинг нима билан фахрланишини, ўзи учун фахр деб нимани тушунишини билиб олишга тўғри келади. Масалан, «Бирлик» маҳалласида истиқомат қилувчи Аҳаджон ўқиши билан, ўзини кўча-кўйда тута билиши билан яшаш жойида обрў-эътибор қозонган эди. Кўп вақт ўтмай унда ўзига бино қўйиш пайдо бўлди. Мактабда мағрурланиш ҳолатлари кўзга ташланди. Маҳалла ҳамда мактаб ота-оналар мажлисида унинг номи икки марта «ёмон отликқа» чиққандан сўнг, хатти-ҳаракатларида тузалиш вужудга келди, хатоларини англаб етди. Шунинг учун фахр, иззат-нафс, қадрни англаш худбинликдан иборат бўлиб қолмаслиги керак. Акс ҳолда унда такаббурлик, манманлик, ғурурланиш каби салбий хислатлар пайдо бўлиши мумкин.

Шундай ўспирин ўғил-қизлар борки, улар ўзларининг олижаноб хислатларини пеш қилмайдилар, асло керилмайдилар. Бундай ўқувчилар камтар бўладилар. Уларнинг хатти-ҳаракатларида, гап-сўзида манманлик белгиси учрамайди. Камтар йигит ски қиз ўзини бошқалардан устун қўйишга, хизматларини пеш қилишга уринмайди. Ўзига бошқаларни жалб қилишга интилмайди.

Камтар ўспириннинг катталарга ва тенгқурларига муомаласи; юриш-туриши, нутқи, хулқ-одатлари; ўз-ўзини жамоат жойларида тутиши, ҳатто кийиниши ҳам оддий ва табиий бўлади. Чунки камтарлик инеоннинг иккинчи ҳусни ҳисобланади. Камтар йигит-қиз ўзига нисбатан талабчан, ўз ишига тўғри баҳо берадиган, ишидаги камчиликларни кўра биладиган бўлади. Шунингдек, у ўз камчиликларини дадил очиб ташлайдиган, уларга иқдор бўладиган, ўз нуқсонларини виждонан бартараф қилиш йўлларини қидириб топадиган ҳусусиятга эгадир.

Ўспириндаги камтарлик баъзан тортинчоқлик, уятчанлик тарзида намоён бўлади. Лекин камтарликнинг ҳам маълум меъёри бўлмоғи керак. Акс ҳолда турмушда «андишанинг отини қўрқоқ» деб аташлари мумкин.

Ижтимоий ҳаётда шундай йигит-қизлар ҳам учрайдики, улар бирон ғаразни ўз шахсий манфаатини кўзлаб, унга эришмоқ учун инсонлик қадр-қимматини ерга уришга, уни оёқ ости қилишгача борадилар. Уларнинг юриш-туришларида хушомадгўйлик, лаганбардорлик сингари тубан қилиқлар, иллатлар учраб қолади.

Акобир отасига мопед олдиришни мўлжаллаб қўйган эди. Йигит мопедга тезроқ етишиш учун отасининг пинжига кириб, «ёқимтой» бўлмоқчи бўлди. Лекин отанинг ўғлига: «Бу қилиқларнинг сенга мос эмас, мутлақо сунъий чиқиб қолди. Бу нарсалар асло сенга тўғри келмайди, чунки кап-катта йигит бўлиб қолдинг. Яхшиси, бор муддаоингни айта қол. Тахминан мен чамалаб турибман» дейиши уш бу йўлдан воз кечишга мажбур этди.

Баъзи йигит-қизлар ўзларига бино қўйган, мақтанчоқ бўладилар, гердаийб юрадилар. Кўпинча улар «катта кетиб»

Ўспиринларни касбга йўналтиришда уларнинг ҳис-туйғу ва иродаларини ҳисобга олишнинг ҳам муҳим аҳамияти бор. Чунки ўқувчиларнинг ҳис-туйғуси, кайфияти, ҳаяжонли ҳолатлари эътиборга олинмаса, кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди.

Ўспиринлар у ёки бу касбни ўз ихтиёрлари билан онгли равишда танлаши учун улар мустақиллик, дадиллик, қатъийлик, ўзини тута билиш, чидамлилиқ, сабр-тоқат каби умуминсоний хислатларга эга бўлишлари керак. Меҳнат қилишдек муқаддас бурчни бажариш истаги, мақсаднинг аниқлиги, ҳунар ўрганишга иштиёқмандлик мазкур фазилатларнинг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Ўспирин йигит ва қизлар ўзларининг жисмоний ривожланиши жиҳатдан бокира қиз ҳамда забардаст йигит даражасига стадилар. Шунинг учун уларнинг биологик камолоти катта ёшдаги кишиларникидан қарийб тафовут қилмайди. Уларда бўй ва оғирлик барқарор даражага стади; мускул кучи, ишчанлик қобилияти ортади, кўкрак қафасининг кўлами кенгаяди, скелет суяклари қаттиқлашади, юрак ва қон томирларининг ривожланиши мутаносиблашади, ички секретция безлари бир маромда ишлай бошлайди, бош мия ярим шарлари қатламининг аналитик синтетик фаолияти мураккаблашади. Бу даврда жинсий стилиш тугалланади, иккиламчи жинсий белгилар ривожланади; йигит ва қизларнинг ташқи кўринишларида сезиларли ўзгаришлар кўзга ташланади. Ўзининг жисмоний кучини ва жозибдорлигини, саломатлигини ва баркамоллигини ҳис қилиш йигит ва қизларда ўзига ишонч, тистиклик, нескбинлик ва хушчақчақлик фазилатларининг шаклланишига таъсир кўрсатади. Жисмоний соғломлик, куч-қувват, эпчил ҳаракат қилиш, ишчанлик қобилияти меҳнат кўникмалари ва малакаларининг вужудга келишига кенг имкониятлар яратади. Бунинг натижасида ўспиринда ҳар қандай иш билан шуғулланиш ва уни уйдлаш туйғуси намоён бўлади.

Ўспиринлардаги бу муҳим хусусиятлар уларнинг ахлоқ-одоб доираларида руҳий ҳолатлар билан муттасил муштаракликда кўзга ташланади. Бу нарса, ўз навбатида, ўспиринлар ахлоқи ва одобини белгилайди.

Катта-кичик билан муомалага киришиш кезида ўспиринда қандай хислатлар мавжуд эканлиги намоён бўлади. Ундаги муҳим хислатлардан бири — ўз-ўзига баҳо бериш ҳисобланади.

Ижтимоий турмушда ўгил-қизлар ихтиёрий ёки ихтиёрсиз равишда, ўзини катталар ёки тенгқурлари билан таққослайди, ўзидаги бошқаларга ўхшаш, фарқ қилувчи фазилатларни билиб олади. Ўспириннинг ўз-ўзига берадиган баҳоси унинг ҳақиқий фазилатларига гоҳ мос тушади, гоҳо мос тушмаслиги мумкин. Кўнинча йигит ёки қиз ўз хислатига ортиқча баҳо беради ёки старли даражада баҳо бермайди. Ўз-ўзига баҳо бериш унинг ўз қадр-қимматини, шарафини қадрлашда кўзга ташланади.

Ижтимоий муҳитда ёки турмушда ўз-ўзига баҳо бериш айрим йигит-қизларда ифтихор тариқасида ифодаланади. Улар тенгдошларидан қай томонлари билан устунликларини эътироф қиладилар.

Шу нарсани таъкидлаш керакки, фахрлиниш, ўз қадр-қимматини, иззат-нафсини билиш ҳеч вақт ёмон оқибатларга олиб келмайди. Бунда, асосан, ўспириннинг нима билан фахрлинишини, ўзи учун фахр деб нимани тушунишини билиб олишга тўғри келади. Масалан, «Бирлик» маҳалласида истиқомат қилувчи Аҳаджон ўқиши билан, ўзини кўча-кўйда тута билиши билан яшаш жойида обрў-эътибор қозонган эди. Кўп вақт ўтмай унда ўзига бино қўйиш пайдо бўлди. Мактабда мағрурлиниш ҳолатлари кўзга ташланди. Маҳалла ҳамда мактаб ота-оналар мажлисида унинг номи икки марта «ёмон отликқа» чиққандан сўнг, хатти-ҳаракатларида тузалиш вужудга келди, хатоларини англаб етди. Шунинг учун фахр, иззат-нафс, қадрни англаш худбинликдан иборат бўлиб қолмаслиги керак. Акс ҳолда унда такаббурлик, манманлик, ғурурлиниш каби салбий хислатлар пайдо бўлиши мумкин.

Шундай ўспирин ўғил-қизлар борки, улар ўзларининг олижаноб хислатларини пеш қилмайдилар, асло керилмайдилар. Бундай ўқувчилар камтар бўладилар. Уларнинг хатти-ҳаракатларида, гап-сўзида манманлик белгиси учрамайди. Камтар йигит ёки қиз ўзи бошқалардан устун қўйишга, хизматларини пеш қилишга уринмайди. Ўзига бошқаларни жалб қилишга интилмайди.

Камтар ўспириннинг катталарга ва тенгқурларига муомаласи; юриш-туриши, нутқи, хулқ-одатлари; ўз-ўзини жамоат жойларида тутиши, ҳатто кийиниши ҳам оддий ва табиий бўлади. Чунки камтарлик инсоннинг иккинчи ҳусни ҳисобланади. Камтар йигит-қиз ўзига нисбатан талабчан, ўз ишига тўғри баҳо берадиган, ишидаги камчиликларни кўра биладиган бўлади. Шунингдек, у ўз камчиликларини дадил очиб ташлайдиган, уларга иқрор бўладиган, ўз нуқсонларини виждонан бартараф қилиш йўлларини қидириб топадиган ҳусусиятга эгадир.

Ўспириндаги камтарлик баъзан тортинчоқлик, уятчанлик тарзида намоён бўлади. Лекин камтарликнинг ҳам маълум меъсри бўлмоғи керак. Акс ҳолда турмушда «андишанинг отини қўрқоқ» деб аташлари мумкин.

Ижтимоий ҳаётда шундай йигит-қизлар ҳам учрайдики, улар бирон гаразни ўз шахсий манфаатини кўзлаб, унга эришмоқ учун инсонлик қадр-қимматини ерга уришга, уни оёқ ости қилишгача борадилар. Уларнинг юриш-туришларида хушомадгўйлик, лаганбардорлик сингари тубан қилиқлар, иллатлар учраб қолади.

Акобир отасига мопед олдиришни мўлжаллаб қўйган эди. Йигит мопедга тезроқ стишиш учун отасининг пинжига кириб, «ёқимтой» бўлмоқчи бўлди. Лекин отанинг ўглига: «Бу қилиқларинг сенга мос эмас, мутлақо сунъий чиқиб қолди. Бу нарсалар асло сенга тўғри келмайди, чунки кап-катта йигит бўлиб қолдинг. Яхшиси, бор муддаоингни айта қол. Тахминан мен чамалаб турибман» дейиши уни бу йўлдан воз кечишга мажбур этди.

Баъзи йигит-қизлар ўзларига бино қўйган, мақтанчоқ бўладилар, гердаиб юрадилар. Кўпинча улар «катта кетиб»

гапирадилар, лекин аслида суббутсиз, ношуд бўладилар. Ўзларида йўқ инсоний сифатларни бор деб тасаввур қиладилар. Аслида эса уларнинг ҳасли нуч, режаси чин ҳақиқатдан йироқдир.

Зилоланинг замонавий кийиниб юриши, хушбичимлиги қарибда илиқ таассурот қолдиради. Аммо у билан бир марта мулоқотга киришишингиз билан фикрингиз мутлақо ўзгаради. Гарчанд ҳеч қандай зиён-заҳмат стказмаса ҳам, гоҳо унга нисбатан кишида ичдан нафрат ҳислари уйғонади.

Замонамизда камол топаётган йигит-қизларда кўпгина инсоний фазилатлар, хислатлар, сифатлар камтарлик тушунчаси билан узвий қўшилиб кетган. Уларга ўз қадр-қимматини билиш туйғуси ҳамроҳдир. Чунки турмуш қуришга тайёргарлик кўраётган, катта ҳаёт қучоғига эндигина кириб келаётган ёшларга маҳмадоналик, лаганбардорлик, хушомадгўйлик каби ярамас хулқ-одатлар, нохуш иллатлар, қилиқлар асло ярашмаслигини аниқ. Бундай кечинмалардан ўспиринларни халос этишни ижтимоий турмушимизда юз бераётган тубдан ўзгаришлар ҳам қатъий тарзда талаб қилмоқда. Ана шундан келиб чиққан ҳолда ёшларнинг ахлоқий камолот даражасини кескин суръатда кўтармоғимиз мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун улар олдига қўйиладиган талаблар жиддий, бажариладиган топшириқлар кучли ақлий зўр беришларига, ирода сифатларини ишга солиб мавжуд тўсиқларни енгиласизга қаратилган бўлиши лозим. Модомики шундай экан, ўспирин йигит ва қизлар миллий ифтихор ҳисси билан нафас олиб, камол топишлари зарур.

Ўспирин йигит-қизларнинг олижаноб инсоний хислатларга эга бўлиши кўп жиҳатдан ота-оналарга, катта ёшдаги кишиларга боғлиқдир. Шунинг учун халқимизда «Қуш уясида кўрганини қилади» деган нақл бежиз айтилмаган. Оила қучоғида шаклланган одат ва хислатлар ўспириннинг кейинги ҳаётига жиддий таъсир қилиши аниқ. Уларда пайдо бўладиган инсонийлик хислатлари вужудга келишида оиланинг роли муҳимдир. Оила аъзолари бир-бирлари билан қандай муомалада бўлсалар, шу муҳит қобиғидаги ўспиринларда ҳам худди шунга ўхшаш ва уларга хос хулқ-атворлар намоён бўла бошлайди.

Ҳар бир инсондаги мавжуд инсоний фазилатлар унинг яшаётган шарт-шароитидаги ижтимоий муносабатларнинг бевосита таъсири натижасида вужудга келади.

Катта ҳаёт йўли арафасида турган йигит-қизлар жамики майда-чуйда нарсаларга тақлидчан бўладилар. Мазкур тақлидчанлик, айниқса, уларни ота-оналарининг, катта ёшдаги одамларнинг хатти-ҳаракатлари, хулқ-атвори, юриш-туришлари, имо-ишораларининг жуда қизиқиб кузатишида ўз ифодасини топади. Улар дастурхон атрофида ўзларини қай ҳолатда тутишлари, ҳаттоки жонли ва жонсиз нарсаларгача бўлган муносабат ва муомалаларига аҳамият берадилар.

Ижтимоий муҳитда ўспириннинг одоби, муомаласи ва ақл-заковати худди шу оилада, хонадонда олган ва эгаллаган таассуротлари асосида вужудга келади. Оиладаги намуна уларда инсонийлик хислатларининг намоён бўлишида алоҳида аҳамият касб этади.

Ўқитувчиларнинг, ота-оналарнинг, катта ёшдаги кишиларнинг кичикларга намуна бўлиши ҳаётда турли кўринишларда кўзга ташланади. Уларнинг меҳнат жараёнида фидокорлик кўрсатишлари, турмуш ташвишларини енгизидаги матонатлари йигит ва қизларда меҳнатсеварлик, матонат кўрсатиш, ирода кучини ишга солиш, фидокорлик каби муҳим ижобий хислатларни туғдириши мумкин.

Бирор бир масалани амалга оширишда оила аъзоларининг мустақил фикр ва мулоҳаза юритишлари, шунингдек, унда қатъиятлик билан иш тутишдаги намуналари болаларда мустақиллик, масъулиятни ҳис қилиш сингари хислатларнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатади.

Оила хонтахтаси атрофида ўтириб, турли мавзуларда мулоҳазалар юритиш, мураккаб муаммоларни ҳал қилиш борасидаги атрофлича асосли баҳслар, шубҳасиз, йигит-қизлар ақл-заковатининг ўсишида, уларнинг умумий ақлий камолотида туртки вази фасини бажаради.

Ота-оналарнинг оила аъзоларига ва ўзгаларга қилган муомалалари, кишиларга муносабатлари, хатти-ҳаракатлари, улардаги товуш оҳанглариининг чин юракдан чиқиши, хуштабиатли, хушфэълликлари; фавқулодда ҳолларда ўзини тута билиш, интизомлик, самимийлик, ҳаққонийлик, одиллик хислатларини таркиб топтиришга ёрдам беради.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, барча инсоний хислатларнинг таркиб топишида ўқитувчилар, ота-оналар, катта ёшдаги кишилар, жумладан аёллар ҳамиша ўзларини ўта жиддий ҳолатда тутишлари шарт эмас. Чунки ўспиринлар хоҳ қиз, хоҳ йигит бўлсин, барибир катталар билан чин юракдан, очиқ чирой билан гаплашишни яхши кўрадилар. Шунинг учун озми ёки кўпми жиддийликдан тушиш мақсадга мувофиқдир. Аммо ўқитувчилар, ота-оналар, оиланинг вояга етган аъзолари ҳеч вақт ўспиринлар ўртасида бачкана қилиқлар ва ҳазил-мутуйибалар қилиши жоиз эмас. Маълумки, ноўрин ҳазил-мутуйибалар инсон обрўсига путур етказилади. Ҳар бир нарсанинг ўз меъёри, ўз мавруди бор эканлигини сира унутмаслик лозим.

Турмуш қуришга тайёргарлик кўраётган юқори синф ўқувчиларида гўзал, намунали, ибрätли фэъл-атвор хислатлари таркиб топишида ўқитувчи, ота-она ва вояга етган кишилар намунасида ташқари, бошқа воситалар ҳам мавжуд. Ҳар бир восита уларда инсоний фазилат ва зийнатнинг туғилишида муҳим роль ўйнайди. Восита вази фасини ўтовчи манбаларга мурожаат қилиш фаолияти ўқитувчилар, ота-оналарнинг бевосита раҳбарлигида амалга оши-

рилиши қўзланган мақсадга стиштиради. Ўспиринларга ибратли китобларни ўқишнинг тавсия қилиниши ва ундан олган таассуротлари билан фикр алмашинуви мақсадга моликдир.

Асл муддаолардан яна бири ўспиринлар диққатини уларнинг ёшига хос бўлган телевизион ва радио эшиттиришлари дастурига торттиришдир.

Инсоний хислатларнинг шаклланиши борасида кино ва театр асарлари билан танишиш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Шуни ҳам ёддан чиқармаслик керакки, йигит-қизларга ажойиб матонатли, фидокор кишилар тўғрисида суҳбатлар уюштириш, ҳикоялар айтиб бериш уларда эгуликка даъват этувчи жўшқин ҳисларни вужудга келтиради ва янги парвоз сари стаклайди.

Балоғатга етган ўспирин йигит ва қизларни оила қуришга тайёрлашда уларда халқимизнинг энг яхши урф-одатлари, баркамол ҳислатларини тарбиялаш ҳар бир ўқитувчининг, ота-онанинг ва соф виждонли фуқаронинг муқаддас бурчидир.

Ўспиринлар маънавияти ва руҳиятига кирувчи барча психологик тушунчалар ҳамда фалсафий категорияларни англаш даражасига етказиш мактаб педагоглар жамоаси вазоларининг асосий вазифаси ҳисобланади. Ушбу масъулиятли вазифани амалга ошириш учун ўспиринларнинг психологик хусусиятларига алоҳида ёндашиш мақсадга мувофиқдир.

ЎСПИРИНЛАРНИ ТУРМУШ ҚУРИШГА ТАЙЁРЛАШ

Турмуш оғирликларининг аччиқ-чучугини ҳали синаб бошидан кечирмаган, маънавий ва руҳий жиҳатдан тўла камолотга эришмаган, ахлоқий нормаларни ўзида мужассамлаштирмаган баъзи йигит ва қизлар томонидан қурилаётган ёш оилаларнинг объектив ва субъектив сабабларга кўра бузилиб кетиш ҳоллари ҳамон давом этаётир. Бунда таълим ва тарбия соҳасида йўл қўйилаётган камчиликлар ҳам сабаб бўлмоқда. Шунинг учун ёшларни турмуш қуришга тайёрлаш ишларини такомиллаштириш, бунда оқилона усуллар топиш, ўзига хос воситалардан фойдаланиш зарур. Бу вазифа ёшларни турмуш қуришга тайёрлашда оила, жамоатчилик, мактаб, техникум, билим юрти жамоалари зиммасига юксак масъулият юклайди.

Жинсий тарбияга алоҳида эътибор бериш миллий мактаблар, ўзбек оилалари учун долзарб масалалардандир. Бинобарин, ёш авлодни ахлоқий, жисмоний, эстетик ва маънавий жиҳатдан вояга етказишда жинсий тарбия катта аҳамиятга эга. Бироқ бу соҳада самара берадиган барча тарбиявий чора ва тадбирларни ишга солмасдан туриб муваффақиятга эришиб бўлмайди.

Юқори синф ўқувчиларини ижтимоий-фойдали меҳнатга тортиш, синфдошларни биргаликда дарс тайёрлашга жалб этиш, экскурсияларга олиб чиқиш, музейларга, театр ва киноларга томошага олиб бориш; жамоат ташкилоти ишларида, бадий

ҳаваскорлик тўғаракларида, спорт секцияларида иштирок этириш; ўспиринларнинг илмий дунёқарашини вужудга келтириш, бойитиш, эътиқодини шакллантириш; ўзаро дўстлик риштасини мустаҳкамлаш жинсий ҳисларни барвақт уйғонишдан, мақсадсиз саёқ юришлардан асрайди. Тарбиявий нуқтаи назардан ёшларга жинсий ҳисларни қўзғатадиган, шаҳватпарастликни тарғиб этадиган кино, спектакль, расмларни кўрсатмаслик, шундай китобларни ўқишга, уларнинг олдидан балоғатга етган кишиларнинг бачкана қилиқлар қилишига йўл қўймаслик керак.

Ўспиринлик даврида юзага келадиган ҳис-туйғуларни тўғри идора этиш, йигит ва қиз ўртасидаги муносабатларнинг нақадар нозик бўлиши, бўлажак оиланинг бахти учун ғамхўрлик қилиш ҳақидаги тушунчаларни улар онгига синдириш яхши натижа беради.

Ёш авлоднинг соғлиги, ахлоқи, эътиқоди, келажакда унинг ўз оиласига нисбатан муносабати кўп жиҳатдан жинсий тарбияга боғлиқ. Жинсий тарбияни амалга оширишда педагоглар, шифокорлар, оила ва жамоатчиликнинг фаол иштирок этишлари талаб қилинади. Албатта бунда мактаб етакчи роль ўйнаши керак. Чунки мактаб микромуҳитида ёш бўғиннинг камолоти учун мос негиз яратилади. Бинобарин, жинсий тарбия ана шу муҳитда, ҳамкорликда олиб борилиши керак.

Йигит ва қизларнинг маънавий оламида учрайдиган айрим зиддиятли ҳолатларни бартараф этишда, уларда ижтимоий онгни шакллантиришда бўлажак оиланинг келажакига юзаки муносабатда бўлмасликка ўргатишда ва уларни оила қуришга тайёрлашда жинсий тарбия алоҳида аҳамиятга моликдир.

Совет олимларининг фикрича, жинсий туйғуларни идора қилиш ҳар бир шахснинг ўзига боғлиқ булиб, уларни тўғри йўлга буриб юбориш мумкин.

Эрак ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлиги, бир-бирига садоқати ҳислатларини ёшлар онгига синдириши зарур. Бу ўринда ўқитувчи ўзбек миллий турмуш тарзидан аниқ мисоллар келтириши лозим. Чунончи, хотин-қизларга паст назар билан қараш, баъзан ҳуқуқда тенг эмаслик ҳолларини амалий ишда кўрсатиб қўйилаётган пайтларни кўз олдига келтириш, айрим ўз-ўзига ўт қўйган, сирка ичган, ўзини осган аёлларнинг аянчли аҳволидан лавҳалар келтирилиши ҳамда уларнинг ижтимоий илдизлари очиб ташланиши лозим.

Ўспирин йигит ва қизларга эрак ва аёл ўртасидаги муносабатлар тўғрисида ётиғи билан тушунтириш ота-она, шифокор, синф раҳбари ва ўқитувчилар жамоасининг муқаддас мураббийлик бурчи бўлмоғи лозим. Мазкур муаммони ҳал этишда қуйидаги вазифаларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

1. Йигит ва қизлар ўртасида ахлоқий муносабатларни тўғри шакллантириш.

2. Ўспиринларда ўзаро ҳурмат, беғараз дўстлик, самимий ҳамкорлик ҳис-туйғуларини ривожлантириш.

3. Ахлоқий тарбиянинг табиий ва ижтимоий масалалари, йигит ва қизларнинг ривожланиш хусусиятлари тўғрисида уларда илмий тушунчалар ва ҳаққоний тасаввурлар ҳосил қилиш.

4. Йигит ва қизларни жисмоний бақувват, соғлом, маданиятли қилиб ўстириш; тотув оила қуришга тайёрлаш.

Умумий биология дарсларида генлар ҳақида, исон зотининг ўсиш хусусиятлари юзасидан маълумот бериш, инсоннинг дунёга келиш имкониятлари юзасидан тушунча ҳосил этиш, адабиёт ва тарих дарсларида ўзаро самимий муносабат, севги, ҳурмат, фидо-корлик, дўстлик тўғрисида баҳс юритилиши; меҳнат таълимида эса уй-рўзгор ишлари хусусида фикр юритилиши ҳам ўспирин ёшларни турмуш қуришга тайёрлашга ёрдам беради. Ўқитувчи ана шу тушунчаларни ривожлантириб, қизлар учун уй юмушлари: кир ювиш, турли хил овқатлар тайёрлаш технологияларини ўргатиш; мол боқа олиш, нон ёпиш, сигир соғиш, ҳовли супуриш, сув сепиш, уй кўтариш, тозалаш маданиятини ўрганишни тавсия этади.

Мактаб микромуҳитида ўспиринлардаги жисмоний, физиологик ва руҳий ўзгаришнинг содир бўлиши; йигит ва қиз ўзаро муносабатларининг шаклланиши; севги, оилавий турмуш мақсади, унинг ижтимоий ва гигиеник масалалари тўғрисида махсус билим бериш лозим. Тарбиявий соатлар, шифокор билан суҳбат, оила аъзоларининг маслаҳати кабиларни мактабда ҳам, оилада ҳам йигит ва қизлар билан алоҳида ўтказилиши мақсадга мувофиқдир.

Ўспирин йигитларда шаҳватнинг ажралиши безовталантиради. Шунинг учун отаси ёки акаси, баъзи ҳолларда ўқитувчи унинг организм учун зарарсиз эканлигини ётиғи билан тушунтиришлари керак. Чунончи, кечки пайт, айниқса уйқу олдидан қалампир, мурч ва доривор нарсаларни истеъмол қилмаслик; камроқ суюқлик ичиш, ўта юмшоқ тўшакда ётмаслик, мукка тушиб ухламаслик, ҳирс уйғотувчи китоб ўқимаслик ва ҳатто севги-муҳаббат тўғрисидаги кинофильмларни томоша қилмаслик лозим.

Тоза ҳавода кўпроқ юриш, спорт билан шуғулланиш, ўринда чўзилиб ётмаслик ўспиринни нохуш кечинмалардан халос қилади, шахс сифатида тўғри камолга эришувида ёрдам беради. Шунингдек, ўспиринга ананизм зарарини тушунтириш, ўзини ўзи сунъий равишда қондириш организмни кучсизлантиришини, оқибатда ишчанлик қобиляти пасайишини уқдириш мақсадга мувофиқдир.

Қизларда биринчи ҳайз кўриш безовталик, қўрқиш, ҳаяжон аломатларини юзага келтиради. Шунинг учун қизнинг онаси ёки онаси, ўқитувчиси балоғатга етган даврдан бошлаб унга ҳайз кўриш хавфсиз эканлигини тушунтиришлари шарт. Шунинг билан бирга, ҳайз кўриш қиз учун қачонлардир ҳомиладор бўлиш мумкинлигини кўрсатувчи аломатлардан бири эканлигини онгига синдириш даркор.

Ота-она ва ўқитувчи ўспирин йигит ва қизга севгининг икки тури — шаҳвоний туйғу заминида вужудга келадиган беқарор сев-

ги ва чинакам дўстлик, инсоний муносабатлар асосида пайдо бўладиган ҳақиқий севги борлигини тушунтиришлари керак. Қизларда ҳақиқий севги куртаклари ўғил болаларга қараганда бир оз эрта уйғонади, у бир умр ўзига йўлдош, уни ардоқловчи кишининг муҳаббатига сазовор бўлишни орзу қилади. Баъзан қизларда ҳам йигитларга ўхшаш беқарор ҳислар юзага келиши мумкин.

Оилада ва мактабда ўспиринларнинг камолоти учун қуйидаги зарур шарт-шароитларни яратиш лозим:

1) йигит ва қизнинг кундалик режимини гигиена талабларига биноан тузиш ва ташкил этиш;

2) ўз вақтида ва нормал овқатланиш;

3) шахсий гигиеник қоидаларга ўргатиш ва шу асосда кўникмалар ҳосил қилиш;

4) ақлий ва жисмоний меҳнатни бир-бири билан алмаштириб туриш;

5) оилада уй-рўзғор ишларига, мактабда жамоат ишларига жалб қилиш;

6) йигит ва қизларда ўзаро дўстона муносабатларни шакллантириш мақсадида, аввало бундай муносабатларнинг ота-она ва оила аъзолари ўртасида ҳамиша самимий ва тўғри бўлишини таъминлаш ва ҳоказо.

Ота ва онанинг бир-бирига дўстона муносабати, меҳрибонлиги, ғамхўрлиги, ўз навбатида оилада фарзандларнинг муносабатларини нормал ўстиришга ёрдам беради. Она қизида мулойимлик, ширинсуханлик; қизларга хос бўлган орият, уятчанлик, ибо, иффат каби фазилатларни шакллантириш билан бирга, унга уй-рўзғор юмушларини мукамал ўргатмоғи зарур. Ёки аксинча, маънавий қашшоқ, енгил-елпи ҳаётга кўникиб тубанлик ботқоғига ботиб қолган айрим аёлларнинг аянчли қисматидан мисоллар келтириш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Ота-она назокати деган ибора заминиди катта маъно бор. Фарзандларга оқилона тарбиявий таъсир ўтказишнинг энг муҳим жиҳатларидан бири айни шу ота-онанинг тарбиячилик назокатидир. Тарбиячилик назокати ота-онадан ўғил-қизлар билан тўғри муносабатда, илиқ муомалада бўлишни, уларга ҳамиша ғамхўрлик кўрсатишни, уларнинг олдида омилкорлик билан талаблар қўйишни, инсон қадр-қимматини ҳурматлашга ўргатишни тақозо қилади. Бошқача ибора билан айтганда, ота-онанинг мураббийлик назокати — оила аъзоларига тарбиявий таъсир ўтказишнинг ноёб туйғуси, турмуш тажрибасида синалган ҳақиқий мезони, мулоқотга киришишнинг меъёри ҳисобланади. Бинобарин, назокат бу — фарзандлар иззат-нафсига тегмасдан, ўртага ҳеч бир низо туширмасдан, уларни рўйи рост тарбиялашдан иборат ота-онанинг тарбиячилик санъатидир. Назокат ўз ичига ҳатто ота-онанинг кийиниши, юриш-туриши, маданий савияси каби ҳолатларни қамраб олади.

Тарбияда ҳазилга йўл қўювчи жиддийлик ҳукм суриши лозим, лскин ҳамма иш ҳазилга, эрмакка, ссртакаллуфликка, адоват — тирноқ остидан кир излашга, бачканаликка айланиб кетмаслиги ксрак. Шу боисдан ота-оналар муайян педагогик-психологик қонун-қоидаларга риоя қилган ҳолда, тарбия принципи билан қуроллангандагина ҳақиқий назокатга ва одобга эришган бўладилар.

Мураббийлик назокатининг қонун-қоидаларини эгаллаган ота-она фарзандларининг ёш давр хусусиятларини, шахсий фазилатларини ҳисобга олган ҳолда, уларнинг хатти-ҳаракатларини, фикр юритишларини тўғри фаҳмлайди ва оқилона баҳолай олади. Оиланинг учинчи фарзанди — Аваз юқори синфга ўтгандан сўнг хулқи тубдан ўзгариб қолди. Унинг опаси ҳам, акаси ҳам «ёмон ўқийди, ялқов, аразчи, интизомсиз» деган баҳони беришади. Ота болани ўргана бошлайди, уйда ҳадсб дакки эшитавсриши, у билан опа ва акасининг қалтис муомалада бўлиши аразчан қилиб қўйганлигини аниқлайди. Ота илиқ, адолатли, омилкорлик билан муомала қилиб ўғилни ўзига қаратади, натижада ака-ука ва опа-ука ўртасида пайдо бўлган ноҳуш кечинма ва туйғуларни бартараф қилиш имкониятига эга бўлади, оилада ўзаро тенглик ва ҳурмат асосига қурилган мулоқот аҳиллик ва психологик илиқ иқлимни вужудга келтиради. Винобарин, мураббийлик назокатидан четга чиқмаган ота-она катта фарзандларига ўз тазйиқларини ўтказмайдилар, уларнинг иззат-нафсига тегмайдилар, ошкора, дўстона ва гамхўрона фикр алмашиш ўзининг ижобий самарасини беради.

Омилкор ота-она фарзандларидан ҳар бирининг хулқи, одоби кайфияти ва таъсирчанлигини ҳисобга олган ҳолда, тарбиявий таъсир ўтказадилар, мураббийлик назокати мейрига тўла амал қиладилар.

Шу нарсани унутмаслик керакки, ота-она болада бирор ўзгариш ёки нуқсонни — иллатни аниқласа, унга тўғри ёндоша билиши ва ўз вақтида ёрдам уюштириши, олдини олиши мақсадга мувофиқдир. Катталар ҳаминша кичикларга талабчан бўлишлари лозим. Чунки талабчанлик фарзанд хатти-ҳаракатини мунтазам равишда назорат қилиш ва узлуксиз кузатишда ўз ифодасини топади. Ҳеч қачон фарзандни ҳақоратлаш, шахсига тегиш (хоҳ у ўғил бўлсин, хоҳ қиз бўлсин), ўринсиз жазолаш ва рағбатлантириш мумкин эмас. Турли ёшдаги фарзандларга, айниқса, балоғат давридаги ўғил-қизларга самимий, адолатли бўлиш, жинсий хусусиятларини эътиборга олиш ота-онанинг ҳурматини оширади.

Мураббийлик назокатига хилоф иш тутган она балоғат ёшидаги Дурдонани кўпчиллик ўртасида «ношуд, ландавур» деб ҳақоратлагани учун у уйдан қариndoшлариникига аразлаб кетиб қолади. Орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин қариндош-уруғлар ўртага тушиши натижасида она ва қиз ўртасидаги гина-адоват кўтарилади.

Сир эмаски, ўғил-қизлар ростгўйлик, камтарлик, инсонпарварлик, сезгирлик каби хислатларни даставвал оилада ота-онадан ўрганадилар. Эл-юртга, ижтимоий ҳаётга илк муносабат ҳам оила даврасида шаклланади. Назокатли ота-оналаримиз зўр масъулият ҳис қилган ҳолда замон руҳига мос феъл-атворли ўғил-қизлар тарбиялаб вояга етказишга ҳаракат қилмоқдалар. Оилада фарзандларга тарбиявий таъсир кўрсатишнинг илтимос, маслаҳат, ишонтириш, талаб қилиш, буйруқ ва танбеҳ бериш, жазолаш, рағбатлантириш сингари қатор усулларидан ўз ўрнида ва меъёри билан фойдаланишгина кўзланган натижага олиб боради. Мезон туйғуси ва меъёр ҳисси ота-она табиатиغا сингиб борса, у ҳолда фарзандларидан узоқлашиш, бегоналашиши, борди-келдига бориш, баландпарвозликка интилиш, обрўини кетказадиган даражада ҳаракат қилиш ва бачканалашиш хулқ-атвори намён бўлмайди.

Тарбиянинг муҳим қуроли нутқ ҳисобланади. Шунинг учун ота-она ўз нутқида, сўзида ёқимсиз ибораларни ишлатмаслиги; мантиқсиз, ёқимсиз оҳанг билан фарзандларини ранжитмаслиги, уларда ишонч ҳиссини вужудга келтирмайдиган, самимий бўлмаган фикр ва мулоҳазалардан сақланиши керак. Ҳаётда мулойимликка, ширинсуханликка, самимийликка, соф виждонли бўлишга нима етсин! Мазаҳ қилиш, баъзан ноўрин ҳазил-мутойиба ишлатиш орқали ҳам ўз фарзандларининг мурғак қалбини, руҳини чўктириш мумкин.

Умуман, ўспиринлар тарбияси билан шуғулланиш кезида ота-онанинг мураббийлик санъати муҳим аҳамият касб этади ва уларни турмуш қуришга тайёрлашда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ўспиринларни турмуш қуришга тайёрлашда ҳамкорлик муваффақият гарови бўлиб хизмат қилади. Рўй бериши мумкин бўлган руҳий жисмоний изтиробларнинг олдини олиш жуда мураккаб иш. Педагоглар жамоаси бу муаммони ёлғиз ўзи ҳал қилиши жуда мушкул. Шунинг учун ишни ота-оналар, жамоатчиликка бевосита суянган ҳолда ҳамкорликда уюштириш мақсадга мувофиқдир.

Мактаб ва оилада ўспиринлар олдига бир хил талаб ҳамда вазифаларнинг қўйилиши, тарбия сифатини ошириш ёшларни турмуш қуришга тайёрлашда кенг имкониятлар яратади.

Шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, ўқувчилар билан иш олиб боришда уларнинг ўзига хос хусусияти, билим доираси, савияси, фаҳм-фаросати ҳамда ақлий камолотини ҳисобга олиш зарур. Фақат ана шундагина бу нозик ишда кўзланган мақсадга эришиш мумкин.

Ўспирин ўқувчиларнинг ота-оналари билан олиб бориладиган ишларда қуйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқдир.

Мактаб ва турар жойларда, маҳаллаларда, қишлоқ марказларида ота-оналар учун консультация пунктларини ташкил қилиш ва бу ерда ўспирин йигит-қизларнинг психологик хусусиятлари тўғрисида, совет қонунилари ҳақида, инсон эрки, сўз эркинлиги юзасидан махсус суҳбатлар уюштириш ва ахборотлар, маълумот-

Тарбияда ҳазилга йўл қўювчи жиддийлик ҳукм суриши лозим, лекин ҳамма иш ҳазилга, эрмакка, сертакаллуфликка, адоват — тирноқ остидан кир излашга, бачканаликка айланиб кетмаслиги керак. Шу боисдан ота-оналар муайян педагогик-психологик қонун-қоидаларга риоя қилган ҳолда, тарбия принципи билан қуроллангандагина ҳақиқий назокатга ва одобга эришган бўладилар.

Мураббийлик назокатининг қонун-қоидаларини эгаллаган ота-она фарзандларининг ёш давр хусусиятларини, шахсий фазилатларини ҳисобга олган ҳолда, уларнинг хатти-ҳаракатларини, фикр юритишларини тўғри фаҳмлайди ва оқилона баҳолай олади. Оиланинг учинчи фарзанди — Аваз юқори синфга ўтгандан сўнг хулқи тубдан ўзгариб қолди. Унинг опаси ҳам, акаси ҳам «смон ўқийди, ялқов, аразчи, интизомсиз» деган баҳони беришади. Ота болани ўргана бошлайди, уйда ҳадеб дакки эшитавериши, у билан опа ва акасининг қалтис муомалада бўлиши аразчан қилиб қўйганлигини аниқлайди. Ота илиқ, адолатли, омилкорлик билан муомала қилиб ўғилни ўзига қаратади, натижада ака-ука ва опа-ука ўртасида пайдо бўлган ноҳуш кечими ва туйғуларнинг бартараф қилиш имкониятига эга бўлади, оилада ўзаро тенглик ва ҳурмат асосига қурилган мулоқот аҳиллик ва психологик илиқ иқлимни вужудга келтиради. Бинобарин, мураббийлик назокатидан четга чиқмаган ота-она катта фарзандларига ўз таъйиқларини ўтказмайдилар, уларнинг иззат-нафсига тегмайдилар, ошкора, дўстона ва ғамхўрона фикр алмашиш ўзининг ижобий самарасини беради.

Омилкор ота-она фарзандларидан ҳар бирининг хулқи, одоби кайфияти ва таъсирчанлигини ҳисобга олган ҳолда, тарбиявий таъсир ўтказадилар, мураббийлик назокати мейвасига тўла амал қилдидилар.

Шу нарсани унутмаслик керакки, ота-она болада бирор ўзгариш ёки нуқсонни — иллатни аниқласа, унга тўғри ёндоша билиши ва ўз вақтида ёрдам уюштириши, олдини олиши мақсадга мувофиқдир. Катталар ҳамisha кичикларга талабчан бўлишлари лозим. Чунки талабчанлик фарзанд хатти-ҳаракатини мунтазам равишда назорат қилиш ва узлуксиз кузатишда ўз ифодасини топади. Ҳеч қачон фарзандни ҳақоратлаш, шахсига тегиш (хоҳ у ўғил бўлсин, хоҳ қиз бўлсин), ўринсиз жазолаш ва рағбатлантириш мумкин эмас. Турли ёшдаги фарзандларга, айниқса, балоғат давридаги ўғил-қизларга самимий, адолатли бўлиш, жинсий хусусиятларини эътиборга олиш ота-онанинг ҳурматини оширади.

Мураббийлик назокатига хилоф иш тутган она балоғат ёшидаги Дурдонани кўпчилик ўртасида «ношуд, ландавур» деб ҳақоратлагани учун у уйдан қариндошлариникига аразлаб кетиб қолади. Ордан бир қанча вақт ўтгандан кейин қариндош-уруғлар ўртага тушиши натижасида она ва қиз ўртасидаги гина-адоват кўтарилади.

Сир эмаски, ўғил-қизлар ростғўйлик, камтарлик, инсонпарварлик, сезгирлик каби хислатларни даставвал оилада ота-онадан ўрганадилар. Эл-юртга, ижтимоий ҳаётга илк муносабат ҳам оила даврасида шаклланади. Назокатли ота-оналаримиз зўр масъулият ҳис қилган ҳолда замон руҳига мос феъл-атворли ўғил-қизлар тарбиялаб вояга етказишга ҳаракат қилмоқдалар. Оилада фарзандларга тарбиявий таъсир кўрсатишнинг илтимос, маслаҳат, ишонтириш, талаб қилиш, буйруқ ва танбеҳ бериш, жазолаш, рағбатлантириш сингари қатор усулларидан ўз ўрнида ва меъёри билан фойдаланишгина кўзланган натижага олиб боради. Мезон туйғуси ва меъёр ҳисси ота-она табиатига сингиб борса, у ҳолда фарзандларидан узоқлашиш, бегоналашиши, борди-келдига бориш, баландпарвозликка интилиш, обрўйини кетказадиган даражада ҳаракат қилиш ва бачканалашиш хулқ-атвори намоён бўлмайди.

Тарбиянинг муҳим қуроли нутқ ҳисобланади. Шунинг учун ота-она ўз нутқида, сўзида ёқимсиз ибораларни ишлатмаслиги; мантиқсиз, ёқимсиз оҳанг билан фарзандларини ранжитмаслиги, уларда ишонч ҳиссини вужудга келтирмайдиган, самимий бўлмаган фикр ва мулоҳазалардан сақланиши керак. Ҳаётда мулойимликка, ширинсуханликка, самимийликка, соф виждонли бўлишга нима етсин! Мазаҳ қилиш, баъзан ноўрин ҳазил-мутойиба ишлатиш орқали ҳам ўз фарзандларининг мурғак қалбини, руҳини чуқртириш мумкин.

Умуман, ўспиринлар тарбияси билан шуғулланиш кезида ота-онанинг мураббийлик санъати муҳим аҳамият касб этади ва уларни турмуш қуришга тайёрлашда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ўспиринларни турмуш қуришга тайёрлашда ҳамкорлик муваффақият гарови бўлиб хизмат қилади. Рўй бериши мумкин бўлган руҳий жисмоний изтиробларнинг олдини олиш жуда мураккаб иш. Педагоглар жамоаси бу муаммони ёлғиз ўзи ҳал қилиши жуда мушкул. Шунинг учун ишни ота-оналар, жамоатчиликка бевосита суянган ҳолда ҳамкорликда уюштириш мақсадга мувофиқдир.

Мактаб ва оилада ўспиринлар олдида бир хил талаб ҳамда вазифаларнинг қўйилиши, тарбия сифатини ошириш ёшларни турмуш қуришга тайёрлашда кенг имкониятлар яратади.

Шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, ўқувчилар билан иш олиб боришда уларнинг ўзига хос хусусияти, билим доираси, савияси, фаҳм-фаросати ҳамда ақлий камолотини ҳисобга олиш зарур. Фақат ана шундагина бу нозик ишда кўзланган мақсадга эришиш мумкин.

Ўспирин ўқувчиларнинг ота-оналари билан олиб бориладиган ишларда қуйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқдир.

Мактаб ва турар жойларда, маҳаллаларда, қишлоқ марказларида ота-оналар учун консултация пунктларини ташкил қилиш ва бу ерда ўспирин йигит-қизларнинг психологик хусусиятлари тўғрисида, совет қонунлари ҳақида, инсон эрки, сўз эркинлиги юзасидан махсус суҳбатлар уюштириш ва ахборотлар, маълумот-

лар, хабарлар бериб бориш; ота-оналар дорилфунунида вояга етган ўғил-қизлар тўғрисида ЗАГС ва хотин-қизлар қўмиталари ходимларидан лекция ва суҳбатлар, катталарнинг ўспиринлар устидан мураббийлиги бўйича маърузалар тинглаш, ота-оналар қўмитасида ва ота-оналар йиғилишида тарбия сифатини кўтариш масаласини муҳокама қилиш; миллий илғор урф-одатларни тарғиб этиш; ота-оналарни ўқувчиларнинг ташкилотлари мажлисларига, педагоглар кенгаши ва бошқа тадбирларга фаол суратда жалб қилиш; синф раҳбарларининг ўспиринлар хулқ-атвори ва кундалиги билан ота-оналарни таништириб боришлари ҳамда улар билан яқка тартибда суҳбатлар ўтказишини маълум режа асосида ташкил қилиш; ота-оналар лекторийсида айрим кинокартиналар, воқса-ҳодисалар, рўзнома ва ойномалардаги мақолаларнинг муҳокамасини доимий ўтказиб туриш, муҳокамаларда ота-оналар томонидан билдирилган таклиф ва мулоҳазаларни махсус журналга қайд этиб бориш ва бошқалар.

Радио ва телевидение орқали бериб бориладиган ёшлар, хусусан, ўсмирлар учун эшиттиришларни кўриш ва тинглашга ота-оналар диққатини жалб этиш, айниқса, уларнинг «Ўқитувчи экрани», «Оила», «Оталар сўзи — ақлнинг кўзи», «Ота-оналар телевидион дорилфунуни», «Ҳаёт қувончлари ва ташвишлари», «Она мактаби» сингари эшиттиришларни мунтазам кўриб боришлари фарзандлар тарбиясида ўзига хос ҳаёт сабоқларини олишларида муҳим роль ўйнайди. Шунингдек, педагогик ва психологик билимларни тарғиб этиш ишларига ота-оналарни кенг қўламда жалб этиш, уларнинг махсус курсларга иштирокини таъминлаш, ота-оналар, жамоатчилик, мактаб ва ишлаб чиқариш жамоалари ҳамкорлиги тўғрисида дастурлар тузиш, уларнинг амалий аҳамиятини биргаликда чуқур таҳлил қилиш, ота-оналарнинг оилада бола тарбиясидаги намунасини кўрсатиш мақсадида айрим пайтларда хонадонларга экскурсиялар уюштириш, олган таассуротлар юзасидан биргаликда мунозара ташкил этиш фойдалидир.

Булардан ташқари, ота-оналарни ўспиринларни турмуш қуришга тайёрлашга бағишланган конференция, семинар ҳамда симпозиум материаллари билан доимо таништириб бориш мақсадга мувофиқдир. Айниқса, педагоглар жамоасининг турмуш бўсағасида турган ўспиринлар ота-оналарига маълум дастур асосида илмий-амалий кўрсатмалар бериб бориши ва уларнинг натижаларини синчковлик билан кузатиши каби иш шаклларида ўқитувчиларимиз самарали фойдалансалар, 9—11-синфларда тарбия сифатини янада ошириш ва ёшларни турмуш қуришга тайёрлаш жараёнидаги қийинчиликларни камайтиришда яхши кўрсаткичларга эришишлари, шубҳасиздир.

Педагоглар вояга етган юқори синф ўқувчиларининг ота-оналари билан олиб бориладиган иш шаклларида асосий эътиборни ўқувчилар (йигит ва қизлар) руҳий дунёсининг кўпгина мураккаб томонларини очишга қаратишлари керак. Уларда танқид ва ўз-

ўзини танқид, ўз хатти-ҳаракатларини баҳолаш, ўз-ўзини идора қилиш, ўзини тута билиш каби хусусиятларни ривожлантириш ва такомиллаштириш қодалари билан таништириш; ўз хатти-ҳаракатлари, хулқ-атвори, ақлий фаолиятини назорат қилишга ўргатиш йўллари юзасидан ота-оналар билан машғулотлар ўтказишга ҳам алоҳида эътибор бериш керак. Бу борада маҳалла ва қишлоқ шўролари қошидаги тўй ўтказиш комиссияси ишлари ва режалари билан танишиб бориш ота-онага катта наф келтириши мумкин.

Педагоглар жамоасининг ота-оналар ва жамоатчилик билан ҳамкорликда ўспиринларни оила қуришга тайёрлаш ишлари ижтимоий аҳамият касб этиб, барқарор ёш оилалар бунёд бўлиши учун ҳал қилувчи роль ўйнайди. Турмуш тарихидан, яққол воқсалардан намуналар келтириш ва уларни атрофлича таҳлил қилиш асосида ёшларни турмушга тайёрлаш яхши самаралар бериши, шак-шубҳасиздир.

Ўспирин йигит-қизларни келажак ҳаёт ражалари билан таништиришда улардаги мавжуд майлга, қизиқишга, нафосат ва нафис туйғуларга, иродавий сифатларга, идеал мақсадларга интилиш ва романтикага алоҳида эътибор бериш зарур. Йигит ёки қиз руҳияти ва маънавиятига тўғри йўл топиш орқали унинг феъл-атвориغا ўрнашиб олган хислатларида айрим ўзгаришлар вужудга келтириш имконияти туғилади.

Юқори сўнф ўқувчиларида оилавий турмуш тасаввурини шакллантириш ва бунга ўзларини атрофлича тайёрлашлари учун даставвал уларда масъулият, ғурур, жавобгарлик, ишонч, самимийлик, камтарлик, дилкашлик сингари юксак инсоний хислатларни таркиб топтириш лозим. Бу улуғвор мақсадни амалга оширишда ўспиринларнинг кучига, қобилиятига, қизиқишига, имкониятига қараб уларни топшириқларни бажаришга ўргатиш; оила шарт-шароитларига кўникиш ва мослашиш йўлларини кўрсатиш; қийинчиликларни енгиб ўтиш ва бартараф этиш йўллари билан таништириш; уларга ишонч билдириб турли хилдаги юмуш ва муаммоларни ҳал қилиш ёки бажариш имкониятларини яратиш муҳим аҳамият касб этади.

Шу билан бирга, ёшларни турмушга тайёрлаш учун ҳар доим бирон-бир нарса билан банд бўлиб туришларини таъминлаш уларнинг хатти-ҳаракатида нуқсонлар вужудга келишининг олдини олади.

Ўспирин йигит ва қизларни қизиққан тўғарагига, спорт секцияларига тортиш билан ўқишга нисбатан уларда пайдо бўлган салбий муносабатни аста-секин йўқотиш мумкин.

Ўспирин йигит-қизларнинг ота-оналари билан олиб бориладиган иш шакллари турли-туман бўлиб, вазиятга қараб у ёки бу шаклни амалий қўллаш ижобий натижалар бериши муқаррардир.

Йигит-қизларни турмушга тайёрлаш тажрибасининг кўрсатишича, маъқуллаш ва қоралаш, рағбатлантириш ва жазолаш уларни тўғри йўлга йўналтиришнинг энг зарур воситасидир.

Йигит-қизларнинг юриш-туришига, фсъл-атвориға, хатти-ҳаракатиға хулқига адолатли баҳо бериш («Баракалла», «Иш мана бундай бупти», «Ташаккур», «Балли», «Кўп яшанг» кабилар) уларнинг кайфиятини чоғ қилади, қувонч ва қаноатланиш ҳисларини вужудға келтиради. Бунинг учун оғзаки мақташ, миннатдорчилик билдиришнинг ўзи етарли. Ушбу мақтовлар кейинги юмушнинг янада чиройли чиқиши учун умидворлик туйғуси ва яхшилик истагини туғдиради.

Вояға етган болаларға ноўрин танбех бериш, ноҳуш хулқ-атворини турли сўзлар билан қоралаш уларда берилган жазодан норози бўлиш, катталардан ранжиш ҳисларини туғдиради, ноҳуш ксчинмаларнинг пайдо бўлишиға сабаб бўлади. Кўпинча танбех бериш таъсирида болаларда ножўя хатти-ҳаракатлардан ўзини тийишга интилиш истаги вужудға келади. Лекин маънавий жазолаш ҳаддан ташқари қўпол бўлмаслиги, фарзанд ундан руҳан эзилмаслиги, одамгарчиликни йўқотгандай умидсизликка бориб етмаслиги лозим.

Ўспиринларни ўринсиз рағбатлантириш ёки жазолаш яхши натижа бермайди. Масалан, мейридан ошириб рағбатлантириш, мақташ ўғил-қиз тарбиясига зарар етказилади. Натижада унда ўз кучи, имконияти туғрисида сохта тасаввур туғилади: кеккайиш, манманлик, кибр-ҳаво иллатлари намоен бўлади.

Оддий юмуш, кўмаклашиш фарзандлик бурчи ҳисобланади. Бунинг учун бола рағбатлантирилса, мақтов ўта қадрсизланади. Мақтов оила аъзолари ўртасида қанча кам қўлланилса, шунчалик таъсирчан бўлади.

Ҳар қандай хатти-ҳаракат мақтовға сазовор бўлаверса, бола бу нарса унинг фарзандлик бурчи эмас, балки хизматини тақдирлаш деб тушунади. Баъзан ота-оналар фарзандлари янада хушхулқ, хушодоб бўлсин деб мақтайдилар ва келажакка умид боғлайдилар. Бу, албатта, яхши одат. Аммо ўз-ўзига хазмат қилишни ҳам кўкларға кўтариб мақташ оқибатида бола фақат мақтов эшитиш, мукофот олиш учун ўзини хушхулқ, интизомли қилиб кўрсатишға интилади. Бундай кайфиятдаги йигит ва қизлар мақтов эшитмасалар, ранжийдилар.

Турмуш тақозоси билан фарзандларнинг хулқ-атвори ҳали етарли барқарор, қатъий мустақил бўлмаса ҳам, уларни ўрни билан мақташ мақсадға мувофиқдир. Айрим ҳолларда бола тушунмасдан ножўя қилиқ, эркалик ва шўхлик қилиши мумкин. Буни ксчириш маъқул. Шу боисдан хушхулқни мақташ, маъқуллаб жидамайиш, бош ирғаб қўйиш, бир-икки оғиз юмшоқ, далда берувчи сўз айтиш ўринлидир. Чунки хулқ-атворини тузатаётган ўспирин хулқидаги сал ижобий ўзгариш учун катталарнинг илиқ сўзини ва мақтовини эшитишға маҳтал бўлади. Ҳар бир ибратли қадамнинг туғрилигини тасдиқлаб бориш фарзандни қувонтиради.

Ўғил-қизлар хатти-ҳаракатини қоралаш ва жазолашдан маъруди билан фойдаланиш керак. Ўзбек халқ педагогикасида инсон

зотини тарбиялаш жазосиз, қўрқитишсиз, бақиріқ-чақиріқсиз, меҳрибонлик билан, яхшиликча амалга оширилишини тақозо қилади. Ана шунинг учун халқимиз «Яхши сўз билан илон инидан чиқади», деб бежиз айтмаган.

Фарзанднинг хатти-ҳаракати, хулқ-атвори қораланганда унинг қанчалик айб қилганлигига аҳамият бериш зарур. Жазолаш эса адолатли бўлиши, фақат жазо олувчига эмас, балки бутун онла аъзолари руҳиятига салбий таъсир қилмаслиги, нохуш таассурот қолдирмаслиги керак.

Фарзанднинг фсъл-атворидан таъсирланган, жаҳли чиққан, аччиқланган ота-она уни жазолашга шошмаслиги лозим. Маълумки, жаҳл чиққанда — ақл қочади. Жаҳл устида унинг айбини ошириб юбориш, тан жазосига ўтиб кетиш, меъридан ортиқча койиш, оғир жазога тортишда ҳамиша эҳтиёткорликка риоя қилган яхши.

Ўғил-қизлар жазо олмасдан ҳам ҳижолат бўлади, уялади, изза чскади. У етмагандай катталардан дакки, ҳақорат, бақиріқ эшитиш адолатдан бўлмайди. Гуноҳкор «ўз ёгига ўзи қовурилиб» турганда, жазолаш муддатини бир оз суриш (чўзиш) керак, холос.

Ўспирин йигит ва қизлар хатти-ҳаракатини салбий баҳолаш ва қоралашнинг ҳар хил йўллари мавжуд. Айрим хулқ-атворга лойиқ салбий баҳо, койиниш шахсга бериладиган умумий баҳога айланиб кетмаслиги зарур. Ўспирин шахсига берилган умумий салбий баҳо уни ғазаблантиради, ўзига ишонч ҳиссини йўқотади. Масалан, фарзанднинг камчилигини бсмаврид юзига солиш, қалбига қаттиқ ботадиган, шахсиятига тсгадиган қилиб гапиравериш ёмон оқибатларга олиб кслади. Чунончи «Сенинг одам бўлишингга ақлим бовар қилмайди», «Ширинсуханлик ҳам, бақиріқ-чақиріқ ҳам таъсир қилмайди, фақат хипчин қолди, холос», деган сўзлар унга қанчалик оғир ботишини ўйлаб кўриш керак.

Ўғил-қизга берилган салбий характеристика уни бадном қилади. Ноўрин таҳқирлаш, киноя таъсирида умидсизликка учрайди, лоқайдлик ва бсфарқлик илллати намосн бўлади.

Ўспиринларнинг айрим ноҳўя қилиқлари ва нохуш хатти-ҳаракатларини баҳолашда бошқача йўл тутиш мумкин. Агарда жазолаш бошқача оҳангда, бошқача маънода қўлланилса, фарзандда ижобий хислат таркиб топади. Масалан, «иккинчи марта қўполлик қилмайсан деб ишонаман, чунки сен унақанги болалар тоифасига кирмайсан», «Ўзинг ажойиб боласан-у, бу қилган қилигингни қара!», «Сенга тундлик, ўжарлик ярашмайди» ва ҳоказо. Ушбу оҳангда болага таъсир ўтказиш ота-она ишончини оқлаш истагини вужудга келтиради. Бола ўзининг қилигидан ва юриш-туришидан уяла бошлайди. Билдирилган ишончга асосланиб, ўз бўйига, ёшига ярашмайдиган ноҳўя хатти-ҳаракатни такорламасликка интилади.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, жазолаш ва рағбатлантириш кезида ўспиринларнинг йигитлик ва қизлик хусусиятларига, назокат ва иффатига, нуфуз ва ориятига эътибор

қилган ҳолда иш юритиш ёшларни турмуш қуришга жиддийроқ тайёрлашни таъминлайди.

Биз бу ўринда ўспиринлар тарбиясига оид айрим маслаҳатларни айтиб ўтишни лозим топдик. Ўғил ва қизлар учун кун тартибига риоя қилиш яхши самаралар беради. Уларнинг кун тартибини тахминан қуйидагича тузиш мумкин: уйқудан туриш, эрталабки гимнастика, сувли тадбирлар ўтказиш (чиниқиш), нонушта, машғулот, иккинчи нонушта, машғулотни давом эттириш, спорт билан шуғулланиш, тушки овқат, дам олиш, топшириқларни бажариш, кечки овқат, оила даврасида ҳордиқ чиқариш, уйқуга ётиш кабилар.

Уйқу бирдан-бир дам олиш манбаидир. Уйқу марказий нерв системаси ва бош мия ҳужайраларини қайтадан кучга киргизади. И. П. Павлов «Уйқу — нерв системасининг қутқарувчиси» деб бежиз атамаган эди.

Соғлом ўспирин ўқувчи одатда тез уйқуга кетади ва қаттиқ ухлайди. Яхши ухлайдиган йигит ва қизда кучларнинг тикланиши, сезгирлик, тетиклик, ўқишга ёки ишга ҳафсала билан киришиш хусусияти мавжуд бўлади. Катта ёшдаги одамлар суткасига 8 соат ухлаши, ўспиринларнинг ухлаш вақти эса суткасига 9—10 соатни ташкил этиши лозим. Кўрсатилган соатдан ортиқ ухланса, ўспириннинг боши оғрийди, ўзини оғир ҳис қилади.

Айниқса, тушки овқатдан сўнг 1—2 соатлик уйқу жуда фойдалидир. Баъзи ўспиринлар тушки уйқудан сўнг кечаси ухлай олмайдилар. Бундай болаларнинг кундузги ухлаши шарт эмас. Тўйиб ухламаслик ўқувчилар нерв системасининг чарчашига олиб келади, юрак-қон томир системаси, овқатни ҳазм қилиш ва бошқа шу каби аъзоларга таъсир қилади.

Уйқудан олдин хонани шамоллатиш лозим. Кечки овқатни уйқудан 1—2 соат олдин истеъмол қилиш керак. Уйқудан олдин оғир овқат ейиш, аччиқ чой, кофе ва марказий нерв системасини қўзғатадиган ичимликларни ичиш тавсия қилинмайди. Бундан ташқари, овқатдан сўнг ва жисмоний иш қилгандан кейин бирданига ётиш мумкин эмас.

Ўспиринларнинг ўсиб-улғайиш даврида гигиеник тадбир-чоралар орасида жисмоний тарбия ва спорт ҳамда ҳар хил чиниқиш усуллари уларни жисмоний бақувват, соғлом қилиб етиштиради. Гигиена огоҳлантириш тиббиёти демакдир. Тиббиётнинг ўзи эса даволаш ва организмни тиклаб, меҳнатга қайтаришдир.

Кишининг хулқ-атвори ва соғлиғининг мустаҳкамланиши унинг шахсий гигиенасига боғлиқ. Унга таъна гигиенаси, терини тарбиялаш, оғиз бўшлиғи, соч ва бошқаларга эътибор бериш киради. Ҳамма ўтказиладиган гигиеник тадбирлар соғлиқни яхшилашга қаратилади. Дам олиш билан меҳнатни уйғунлаштириб тўғри ташкил этиш инсоннинг ёшига ва меҳнат қилиш қобилиятига мувофиқ бўлса, соғлиқни мустаҳкамлайди.

Маълумки, одамнинг ҳарорати кечки пайт кўтарилиб, эрталаб пасаяди. Мускулнинг кучи ҳам кундузгига қараганда кечаси ка-

маяди. Ўспириннинг организми бир мсърда ўзгариб бораётган табиат қонунларига: ёзнинг қишга, куннинг тунга уланишига мослашиб боради. Масалан, ўспирин кундузи ўқиса ёки меҳнат қилса, тунда дам олади, ухлайди. Буларнинг барчаси соғлиқни ва юқори ишлаб чиқариш қобилиятини таъминлайди. Агар мсър бузилса, ўқувчида чарчаш ҳолати сезилади. Шу сабабли ўспирин кун тартибига қатъий риоя қилиши: ўз вақтида дам олиши, вақтида овқатланиши, ҳар куни бир вақтда ухлаши, дарс тайёрлаши, спорт билан мунтазам шуғулланиши лозим.

Ёшларни турмуш қуришга тайёрлашда уларни кўпинча ташқаридан юқа бошлаган худбинлик иллатидан сақлашга ҳаракат қилиш керак. Чунки худбинлик оила заволи бўлиб, турмуш қуришга, оиланинг мустақкам бўлишига ҳалал беради.

Турмушда бир хил шароитнинг мсваси — бир ота-онанинг фарзанди турли хулқ-атворга эга бўлишади. Одатда уларнинг биттаси ёқимтой, кўнгли очиқ, одамшаванда сахий, ҳотамтой хислатли, иккинчиси эса инжиқ, ўжар, худбин бўлиб вояга етишади. Хўш йигит-қизлар нега худбин бўлиб ўсади?

Ҳеч бир ўғил ёки қиз онадан худбин бўлиб туғилмайди. Бу иллат ўзаро номақбул муносабатнинг ёки нотўғри тарбиянинг маҳсулидир.

Худбинлик фарзандда жуда эрта пайдо бўла бошлайди. Нохуш хатти-ҳаракатлар кундан-кун тўплана бориб, салбий хислатга ёки иллатга айланаётганлигини ота-онанинг ўзи ҳам сезмай қолади. Фарзандда бундай худбинлик иллати пайдо бўлишининг бир неча сабаблари мавжуд.

Салбий воситалардан баъзиси ота-оналарда учрайди. Бу уларнинг қўни-қўшнилари билан муомала қилганда ўз фойдасини кўзлаб иш юритиши, болалар жанжалига бир томонлама қараши, фарзандининг хулқини ошириб баҳолаши билан бевосита боғлиқдир.

Маълумки, кичик ёки катта фарзанд бўлмасин, улар турмушда тажрибасизликлари сабабли ота-оналарнинг барча хатти-ҳаракатига тақлидчан бўладилар. Ўз амалий фаолиятида кўрган нарсаларини ҳеч ўзгаринсиз такрорлашга интиладилар. Бунинг натижасида салбий хулқ-атвор малакалари шакллана боради. Бинобарин, «Қуш уясида кўрганини қилади» деган нақл ҳам бекорга айтилмаган.

Оилада фарзандлар ўртасида уй-рўзгор анжومي, кийим-бош, ўқув қуролларининг қатъий равишда айирбош қилиниши ўғил-қизлар руҳиятида, маънавиятида нохуш таассурот қолдиради.

Оилада фарзанднинг ёлғиз тарбияланиши ёки тўнғич бўлиб ўсиши, айниқса кенжатай сифатида ўта ардоқланиши, ота-она олдида фарзанд томонидан қўйилган талабларнинг сўзсиз бажарилиши ҳам ўспиринни худбинликка етаклайди. Кейинчалик у ота-онаси олдида ҳатто удда қилиш қийин бўлган талабларни қўя бошлайди. Ўз мақсадига эришиш учун турли хатти-ҳаракатлар

қилади. Агар осойишталик билан бу нарсалар амалга оширилмаса, у ҳолда эркатойликнинг аччиқ меваси сифатида инжиқлик, ўжарлик, кўз ёши тўкиш каби ҳолатлар юзага келади; ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам шахсий эҳтиёжини қондиришга уринади. Унда шахсий эҳтиёж бош вазифага айланади. Бундай йигит ва қизлар кўпчилик раъйига қарши борадилар, ҳамма уларнинг сўзини ҳеч рад этмасдан адо этишини хоҳлайдилар. Айниқса, уларнинг кўнглини замонавий кийимлар, тақинчоқлар, ўта қиммат турадиган моллар, ашёлар қўмсаб туради.

Фарзанднинг ўз истак ва мақсадини бошқа жамики нарсалардан устун қўйиши авж олиши оқибатида у тўла маънодаги худбинга айлана бошлайди. Ҳамиша илтимос ва талаб қилиб ўз эҳтиёжини қондирган бўлса, у турмушда ҳам шуни такрорлайди, албатта. Бу соҳада оила шароити билан ҳисоблашишни истамайди. «Мен кимдан камман», «Нега бошқаларники бор, менда эса йўқ?» қабилда иш кўради.

Турмуши иноқ кечган оилаларда ота-онанинг ибрат-намунаси фарзандларда пайдо бўлиб келаётган иллатнинг олдини олишга ёрдам беради. Оилада катталарнинг ўз эҳтиёжларини кўпчилик бахти, манфаати, меҳнатидан устун кўрмаслиги; давлат ва халқ мулкани кўз қорачигидай асраши фарзандлар учун ҳақиқий ибрат намунасини ўтайди. Ҳар қандай оғир шароитда ҳам ўз манфаатини эмас, балки умум манфаатини юқори қўя билиш ўспирин учун таъсирчан кучдир.

Оила аъзолари орасида айёрлик, иккиюзламачилик, инжиқлик, ўжарлик сингари салбий хулқ-атворнинг учрамаслиги, катта ёшдагиларнинг шахсий намуна кўрсатишлари туғилиб келаётган худбинлик хавфига кескин зарба беради.

Оиладаги соғлом муҳит асосидаги одамийлик, инсонпарварлик муносабатлари фарзанднинг руҳий дунёсига ижобий таъсир этади. Ўспиринлар катталарнинг юриш-туришига тақлид қилиш орқали муҳим умуминсоний хислатларни ўзларига синдириб борадилар.

Катта ёшдагиларнинг оилада саҳийлиги, бир-бирига ғамхўрлиги ёшларни оила қуришга тайёрлашда муҳим аҳамият касб этади.

Катталарнинг қўни-қўшни ва қариндош-уруғлар билан илиқ муносабати, уларнинг қайғусига малҳам, қувончига шерик бўла олишлари йигит-қизларда кўпчилик манфаатини англаш, ҳаётнинг оғир ва енгиллини тушуниш ҳиссини вужудга келтиради.

Оилада фарзандларга адолатли тарзда бирдай қараш, улардан айримларига имтиёз бермаслик зарур. Шунингдек, ёлғиз фарзанд деб барча талаб ва эҳтиёжини қондиравериш ҳам ўринли эмас. Яхшиси бундай фарзандларга оила бюджети тўғрисидаги махсус маълумотларни етказиш мақсадга мувофиқдир.

Фарзандларда ижтимоий онгнинг ўсиши, уларни кўпчилик манфаатини кўзлаб иш тутишга ўргатиш худбинлик иллатини

йўқотишга олиб келади. Ана шундагина турмуш қувончлари ва ташвишлари юзасидан оқилона тушунчаларга эга бўлиши мумкин.

Оилада олиб борилган тарбиявий ишлар мактабда мустаҳкамлашиши ва ривожлантирилиши, ўспиринлар онгига турмуш масаласига илмий нуқтаи назардан қарашини сингдириш лозим. Йигит ва қиз ўртасидаги муносабат анчагина мураккаб бўлиб аста-секин шаклланади, унинг нормал ривожланиши кўп жиҳатдан синф раҳбари фаолиятига боғлиқ. У ишини шундай ташкил қилиши керакки, йигит ва қизлар бир-бирига нисбатан дўстлик муносабатларини аъло ўқиш, намунали хулқ, жамоат ишларида фаол қатнашиш билан бирга қўшиб олиб борсинлар. Ўспиринни шундай вазиятга қўйиш керакки, у оғир ишни бажаришда қизларга ёрдам берсин, қизлар эса ўспиринларнинг ёрдамини муносиб баҳолашни, уларга меҳрибонлик туйғусини намойиш қиладиган бўлиб тарбиялансинлар.

Мактабда ўқиш даврида ҳар иккала жинсдаги ўқувчилар бир-бири билан дўстона муносабатда бўлишлари, ўзаро ёрдам бермоқлари, бир-бирини ҳурмат қилмоқлари шарт. Лекин уларнинг ўртасида муқаддас, ҳеч бузилмайдиган яарда, чегара бўлиши лозим. Йигитнинг бурчи қизни авайлаш, унинг шарм-ҳаёсини поймол қилмаслик, тақдирга юзаки қарамаслик; қиз эса ўз навбатида уятчан, шарм-ҳаёли, андишалли, камтар, қизларга хос мағрур, назокатли бўлиши даркор. Қизлик ор-номусини поймол қиладиган хатти-ҳаракат ва ҳирсга барҳам бериш келажакдаги бахти учун зарур эканлигини ҳар бир қиз билиб қўйгани яхши.

Йигит ва қизларни турмуш қуришга тайёрлашда, улар ўртасида юксак ахлоқий муносабатлар шаклланишида жамоа муҳим роль ўйнайди.

Ёшларда оила тўғрисида тасаввур уйғотиш учун синфдан ва мактабдан ташқари ишлардан, чунончи турмуш муаммоларига багишланган мунозара ва муҳокамалар ўтказишдан фойдаланиш мумкин:

1. Йигит билан қиз ўртасидаги чинакам дўстлик нимадан иборат?

2. Сиз ҳақиқий севгини қандай тушунасиз?

3. Сизнингча бахт нимадан иборат?

4. Жамиятимизда оила қандай роль ўйнайди?

5. Оила қуришга тайёрмисиз?

Бундай мазмунларда мунозара ва савол-жавоб кечалари йигит-қизлар учун алоҳида-алоҳида ўтказилиши мақсадга мувофиқдир.

Ёшлик даври қисқа, ёшлик — келгуси турмуш қуришга тайёрланиш даври, бетўхтов ва тинимсиз такомиллашиш, келажакдаги бахт-саодат учун олдинга интилиш даври эканлигини ўспиринлар бир лаҳза ҳам унутмасликлари керак.

Ота ўғлини меҳнатсевар, мард, қўрқмас, дўстлик қадрига етандиган, аёлларни ҳурмат ва ҳимоя қиладиган киши қилиб тарбиялаши; она эса қизига рўзғор ишларини, бўлажак турмуш ўртоғига

ёмон кунида суюнчиқ бўладиган, жонига роҳат бахш этадиган бир сирдош топуру. Хотун одам боласида бўлган кулқларни гўзаллаштирурки, бунга сабаб қаттиқ кўнгулларни юмшатовчи, инсонларни жонивор эмас, инсон этувчи бир кут бўлганидандир. Зеро дўстлик ва яқинлик каби нарсалар нақадар маҳкам бўлса-да, оила ташкил этишда қудратлари етмас» (9-бет).

«Эзгу хотун эрининг моллини сақлар, эрига келадиган балоларни даф этар, гайратли бир аскар каби барча куч-қудратини сарф қилур. кўп вақт баъзи нарсаларда иқтисод этиб, кўпми-озми мол йиғур-да, зарурат бўлганда чиқариб бериб, уни шодлантирур.

Агарда оила кемага ўхшатиб, хотун кеманинг қуйруғи (рули) ҳукмида бўлур. Дарёда катта қувватга эга бўлган кема қуйруқ ҳаракатига эргашиб юргани каби, мамлакат мисолида бўлган оила-ларда оила ичида бўлган хотун ҳаракатига эргашурлар. Кўз ўнгимизда бўлган халқларнинг аҳволи, хотунлар аҳволи билан бир вақтда муносиб бўлмоғи ушбу даъвонинг дурустлигини исбот этур. Хотунлари тарбияли бўлган халқ — тарбияли-ю, хотунлари тарбиясиз бўлган халқ тарбиясиз, хотунлари тиришқоқ, тadbиркор, продали бўлган халқ — бою, хотунлари ялқов ёки исрофгар халқ фақир бўлиши аниқдир» (9-бет).

«Тарбияли хотун ота-онасини, эр ҳамда боласини, бутун оила хулқини, оилага муносабатли бўлган дўсту қўшинларини, ходиму ходималарини тарбия-ю, ҳусни хулқи билан мамнун қилур. Узи ҳам бахтли ўлароқ умр сурур. Аммо тарбиясиз хотун бунинг аксини қилиб, ота-онасини, эру боласини эл масхарасига қолдирур. Узи ҳам бахтсиз ўлароқ яшар, болаларини тарбиясиз қолдириб, умрларини барбод қилур» (10-бет).

«Болаларига тарбия бера билмаган ва ҳусни ахлоқ ўргата олмаган хотундан фойда ўрнига улуг зарарлар кўрилуру. Зеро бундай хотунлар халқ орасида вабо микробларидан зарарли бўлган инсонлар етиштирурлар» (11-бет).

«Турмуш қуриш эр билан хотуннинг оила тузиб, бирликда яшаш, бирликда болалар ўстириш учун ўз ораларида этган аҳду иттифоқларида иборат бўлиб, талоқ ва ажралиш эса ушбу иттифоқни бузишдан иборат» (38-бет).

«Оила ташкил этиб бир жону бир тан бўлиб бирликда яшаш учун биринчи шарт оила қурқётганлар табиатларида бирлик бўлишидир. Зеро турмуш қуриш бир-икки кунлик сафарда эмас, балки умр бўйи бир-бирини йўлдош бўлишдан иборатдир. Табиатларида бирлик бўлмаса, бирга яшамоқ мумкин бўлмас». (38-бет).

Усириинларни турмуш қуришга тайёрлашда педагог-олим Раҳимжон Усмоновнинг «Дилнома» китобидаги¹ манбалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир:

«Оила қуришдан олдин, унинг иқболи ва истиқболи устида ўйламоқ оқилларнинг иши. Аксинча баъзилар аввал турмуш

¹ Усмонов Р. Дилнома, Тошкент, «Ўқитувчи», 1981.

қуриб, кейин пушаймон қила бошлайдилар. Маълумки, «кейин-ги пушаймон ўзингга душман» дейдилар. Ойла қуриш бу шунчаки бекинмачоқ ўйини эмас, балки бир умр биргаликда эзгулик сари интилишдир. Шундай экан, аввало, мен турмуш қуришга тайёрминми? Мен фарзандга ота ёки она ҳамда мен билан бир ёстиққа бош қўйдиган кишига доимий умр йўлдоши бўла оламанми?— деган савол тўғрисида ўйлаб кўр. Агар бу саволларни ижобий ҳал қила осанг, бу шарафли бурчга қадам қўй. Аксинча, оила қуришнинг мақсад ва моҳиятларини тушунмай кўр-кўрога турмуш қурган киши оқибатда афсусланади: хотин шу йигитга текканига, йигит шу қизга уйланганига афсус қилади. Сен яхши оила қурмоқчи бўсанг ва ҳаётнинг қадрини билган, яхши оила бунёд этган азиз одамларнинг турмушларини қўнт билан кузат, улардан ўзинг учун тегishли кулоса чиқар, уларнинг ҳаёт тарзларини синчиклаб ўрган, ижобий фойдалан. Чунки бизга ҳаёт — устоз, халқ эса муаллимдир. Кўпинча турмуш бузишга маишатпараст, манфаатпараст киши монанд бўлади. Бундай шахс кишини чин дилдан ҳурмат қила олмайди, умр йўлдошининг шарафини, ор-номусини сақлаш учун кураша олмайди ва уни дилдан ҳурмат қилиш, унга маънавий бойлик инъом этиш каби одамийлик фазилатларидан ҳам маҳрум бўлади. Шундай экан, дўстим, турмуш қурмоқчи бўлган, селган умр йўлдошининг ору номусини кўз қорачигидек сақла, у билан фахрлани. Ким кўрганга муҳаббат изҳор қилиб юрган беҳабдан узоқроқ юрганинг маъқул. Бундай кишининг муҳаббати ҳам сохта бўлади» (104—105-бетлар).

«Дўстим, баъзилар куёв ёки келин танласалар, фақат уларнинг даниллама участкаси-ю, машинаси ва мол-мулкига қараб тўн бичадилар. Ундай кишилар кўпинча келин-куёвнинг иқболига ва истиқболига болта урадилар. Шундай эр ва хотинлар борки, улар керагидан ортиқ зебу-зийнатга, катта уй ёки қўша-қўша гаринтурлар ва машиналарга эга эмаслар, лекин оддий оила яшаши учун керак бўлган зарурий шариитлар бор. Энг муҳими, тотув яшайдилар, ҳаётлари қувноқ ва бир-бирларига меҳру вафо, садоқатлари бор, очиқ чеҳра-ю ширин сўзлари бор» (106-бет).

«Эр ва хотиннинг бир-бирига бўлган меҳру вафоси бизга ота-боболаримиздан қолган бебаҳо меросдир» (126-бет).

«Калтабин киши ўзидаги афзалликни умр йўлдошининг устидан ҳукмиронлик қуроли қилиб фойдаланишга уринади. Эр-хотин орасидаги самимий ҳурмат ва меҳрибонлик улар орасидаги олижаноб муносабатнинг қуроли ҳисобланади. Оилавий ҳаётда ёлғиз сенинг манфиатинг эмас, балки оила аъзолари манфаатлари асосий масалалардан ҳисобланади. Бундай тадбир оилани тўғри йўлга бошлайди. Сенинг турмушинг келгуси авлод иқболи учун пойдевор бўлиши керак» (126-бет).

...Улар бир-бирларини севиб турмуш қуришган эди. Аммо, бир йил бирга яшар-яшамас ажралиб кетишди... Севги ҳақида юксак фикр эшитиб юрган ёшларга бундай гап галати туюлади, шунинг учун табиийдир. Ахир, улар муҳаббат билан қурилган турмушнинг тинч-тотув, бахтли кечади, оила мустаҳкам бўлади, эр-хотин бир-бирига вафодор, ҳамдам бўлиб яшайди, деган фикрда эдилар-да!

Ўқитувчи ана шундай муаммоли вазиятни яратиб, бирмунча кенгроқ баҳс ўтказиши дарс самарадорлигини таъминлайди.

Ўқитувчиларнинг баҳси, умумлаштириш асосида яқунлашгач, ўқитувчи мутафаккирларнинг севги ҳақидаги фикрларига тўхталади. Ўзбек халқининг буюк шоири Алишер Навоий:

*«Бўлмаси ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун»,-*

деб, ишқсиз ҳаёт, ҳаёт эмас ҳаётдаги фикрни олга суради.

Ф. Энгельснинг таъбирича, «агар муҳаббатга асосланган никоҳгина ахлоқ талабига жавоб берадиган бўлса, у муҳаббат сўнимасдан давом этган тақдирдагина ахлоққа жавоб берадиган никоҳ бўлиб қолади».¹

Энгилтаклик билан ёхуд кўнгилхушлик билан юзага келадиган муҳаббат ҳақиқий бўлмайди. У вақтинча эҳтиросдан иборат бўлиб, тезда сўнади. Натижада, қиз ски йигит эзизият чекиб бир умр пушаймонлик дардидан нола тортади. Бинобарин, севиш ва севилиш ҳам табиат инъом этган олий туйгу бахш этувчи юксак фазилат бўлиб, унинг янада ривож топиши шахснинг камолотида муҳим роль ўйнайди: инсонда «маданият маҳсули бўлган хислатлар» юзага келади.

Бу ўринда биз В. И. Лениннинг 20-йилларда ёшлар ўртасида пайдо бўлган никоҳсиз, оиласиз, «эркин севги» назариясини қаттиқ қоралаб, Клара Цеткинга: «...ишқ-муҳаббатда икки киши иштирок этади, учинчи, янги ҳаёт пайдо бўлади. Бу ерда ижтимоий манфаат яширишиб ётгани, жамоага нисбатан бурч пайдо бўлади» деб куюниб ёзган хатида оддий ҳақиқат борлигини кўрамиз.

Атоқли давлат арбоби А. В. Луначарскийнинг муҳаббат, никоҳ ва оила хусусида баён этган фикрлари гоятда характерлидир... «Кутиш, кутиш, сабр-қаноат билан кутиш керак, зеро кишилар бир-бирини севган тақдирдагина узоқ умрли яхши турмуш қурилади: шу сабабли биз эркак билан аёлнинг бир-бирига кўнгил бериб юришини, уларнинг хирсий ҳислар ҳам аралашган муносабатларини инкор этмаслигимиз керак. Йигит-қизлар шу йўл билан

¹ Энгельс Ф. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. Т. «Ўзбекистон» нашриёти, 1967, 96-бет.

бир-бирларини танлайдилар; анча вақт бир-бирларини синаб юрганларидан кейин муносиб турмуш ўртоғи топадилар».

Муҳаббатни сипил-елпи тушунувчи ёшларнинг турмуши мустаҳкам бўлмайди. Шу туфайли кейинги даврда онлаларнинг бузилиши кўп қайд этилмоқда.

1988 йилнинг охиридаги маълумотга кўра, Америка Қўшма Штатларида сўнгги уч йил ичида 17-30 ёшлилар орасида турмуш қуриб, ўртача бир йил яшаб ажралишганлар 21 минг 838 кишини ташкил этган. Японияда эса мазкур муддат ичида 18-28 ёшлилардан 7 минг 511 йигит-қиз, Италияда 16-24 ёшлилардан 8 минг 791 киши, Англияда эса 17-26 ёшлилардан 16 минг 441 киши турмуш қуриб ажрашди.

Собиқ Иттифоқда биргина 1987-1988 йиллар мобайнида 18-28 ёшлилардан 31 минг 700 кишининг оиласи бузилиб, ажралишган. Ўзбекистонда 1988 йилда турмуш қурганига икки йил тўлмай туриб ажрашиб кетган 20-25 ёшли йигит-қизлар сони 891 нафарини ташкил этди. Демак, бизнинг мамлакатдаги оила, никоҳ моҳият жиҳатдан ҳақиқий оилавий негиз, чин севги асосидаги турмушни англамайди. Аксинча, бу кўрсаткич шу кунгача биз қоралиб келган буржуа никоҳи ва оиласига нисбатан мустаҳкам эмаслигини кўрсатади.

Тадқиқотчи Ф. Блехер ўзининг «Совет хотин-қизлари оилада ва жамиятда» номли тадқиқотида Ўрта Осиё хотин-қизларининг оилавий ҳаёти, турмуш тарзи, никоҳ маданияти хусусида анча ўринли гапларни айтиб ўтган.

У мамлакат хотин-қизларининг турмуш тарзига нигоҳ ташлар экан, бир-бири билан «севишмасдан турмуш қуриш оқибатида ажралиб кетган оилаларни асосий омил» деб ҳисоблайди ва қатор фикрлар баён этади. Унинг маълумотига кўра, «Ўрта Осиё шаҳарларида ҳар бир юзта никоҳдан бир йилда 12 та ажралиш содир бўлади, МДХ нинг Европа шаҳарларида эса ажралиш бундан 3-4 баробар кўпдир. Бунга асосий сабаб, замонавий индустриаллаштириш ҳамда урбанизация, яъни жамият ривожланишида шаҳарлар ролининг ошиш жараёни бўлиб, бу нарса «никоҳга салбий таъсир этган». Бошқача қилиб айтганда, никоҳларнинг бузилиши қишлоқларда шаҳарларга нисбатан камдир. Бу гапларда бир оз ҳақиқат бордек туюлади. Чунки 1987 йилда биргина Бекobod шаҳрининг ўзидан 25 та никоҳ бузилиши содир бўлганлиги ва бу кўрсаткич Баҳмал районида 18 тани ташкил этганлиги юқоридаги фикрни бир оз тасдиқлайди.

Шу ўринда ўқитувчи АҚШ, Англия, Италия, Туркия каби буржуа давлатлари турмуш тарзи, никоҳ кўламлари ҳақида матбуотда эълон қилинган материаллардан мисоллар келтириб юқоридаги фикрларни тўлдиради. Сўнгра биздаги турмуш, никоҳ ва оилавий ҳаётнинг ўзига хос томонлари хусусида аниқ далиллар келтириб, яхши ва ёмон оилалар тўғрисида қиёсий хулосалар чиқаради.

Айниқса, бу ўринда ўқитувчи ёш оилаларнинг ажралиб кетиши, турмуш бузилишларига, чин инсоний севгисиз қилинган аҳдпаймонлар сабаб бўлганлигини далиллар билан исботлайди. Ўқитувчи ёш оилаларнинг арзимаган турли сабаблар билан ажралиб кетаётганлиги инсоний бурч, миллий гурур доирасидан четга чиқиш бўлиб, бундай ноҳўя ҳаракатнинг олдини олиш, оилаларни мустаҳкамлаш учун бутун жамоатчилик, маҳалла, мактаб маъмурияти, қариялар жон куйдираётганини ўқтиради.

Чин муҳаббат асосига қурилган турмуш йилит ва қизнинг умрбоқий бахт ва қувончидир. Улар учун келгусида фарзанд кўриб, ота ва она бўлишдан ҳам кўра муқаддас нарса йўқ! Бу тўғрида атоқли ўзбек совет олими, Ўзбекистон совет фанининг асосчиларидан бири, академик Қори-Ниёзий ўз ҳаёти мисолида тўлқинланиб ёзади: «Менинг ҳаётимда 1923 ва 1924 йиллар алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу йилларда менинг рафиқам оналик шарафига муваффақ бўлди, мен эса — оталик шарафига: Ойшахон 1923 йилда қиз ва 1924 йилда ўғил инъом қилди. Бу қувончли воқеалар туфайли онланинг ҳаёти қандайдир ёрқин нур билан мунаввар бўлди: кучга-куч, гайратга-гайрат қўшди. Табиийки, бу ҳол фақат она ва отага хосдир»¹.

Бинобарин, ўз оилавий турмушдан бениҳоя мамнуи бўлган барча кишилар учун, Т.Н.Қори-Ниёзий таъбирича, ҳақиқатда ҳам чин муҳаббат — олижаноб муқаддас туйғудир!

Атоқли педагог, ўзбек совет мактаби асосчиларидан бири, давлат ва жамоат арбоби, ёзувчи Абдулла Авлоний ўзининг «Туркий Гунистон ёхуд Ахлоқ» деган асарида барча инсоний фазилатлар ҳақида фикр юритиб, уларнинг ҳар бири хусусида ҳикматомуз фикрларни баён этади, муҳаббат туйғусини кенг мазмунида таърифлайди: «Муҳаббат деб бир нарсани суймакни айтилур. Дунёдаги инсонлар меҳр ва муҳаббат соясида яшарлар. Ҳар бир ишни муҳаббат орасида ишларлар. Муҳаббатсиз киши ҳеч бир ишни ишламакга гайрат ва касорат қилолмас, дунё несъматидан лаззат ололмас»².

Ўқитувчи дарс мавзуини чуқурроқ ёритиш мақсадида атоқли кинилар, хусусан, олимлар, машҳур педагогларнинг севги-муҳаббат ўғригида баён этган фикрларидан ҳамда халқ нақлларида намуналар олтириб, моҳиятини айтиб бериши мақсадга мувофиқдир.

*Севги дунё каби эски ва қадим,
Аммо ким кетади-ю, ким келар,
ҳар гал.
Муҳаббат лаоҳига бергай янги ҳал.*

Д. Байрон.

¹ Қори-Ниёзий Т. Н. Ҳаёт мактаби. ЎзССР «Фан» нашриёти, Т., 1966. 19-бет.

² Абдулла Авлоний. Тошкент тинги, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1979, 4-бет.

Своги ўзи ул эски нарса,
Ҳар бир юрак уни янгарта.

Ходи Тоқтош.

«Бахтининг тўртдан уч қисмини одам никоҳдан, чорактага
тар-етмас қисмини қолган нарсадан топади».

Ф. Достоевский.

Никоҳ қилиб турмуш қурганлар маънавий жиҳатдан ҳақ бир
кишидек бўлиб яшашлари керак».

И. Кант.

Одамларга бермоқ учун ҳақиқий бахт
Жуфт-жуфт қилиб қошутирар муҳаббат.
Аммо уюш бўлгангина ато бўлур
Бизлар учун ул самимий чин фароғат.

В. Гёте.

«Нозик-ниҳол қилиб тарбиялаш шунга олиб келиши мумкинки,
олий перо системаси кучли бўлиб туғилган одам умрбод юраксиз
бир бечора бўлиб қолади».

И. П. Паолов.

«Гарчи бошқа органларнинг хоссалари билан танишиш қанча-
лик зарур бўлса, жинсий органларнинг хоссалари билан танишиш
ҳам шунчалик зарурдир».

А. Бебель.

«Муҳаббат — бир-бирига ким кўпроқ бахт-саодат бераркан, деб
эркак билан аёл киши ўртасида қилинадиган ўзаро мусобақадир».

Халқ нақли.

«Муҳаббат — ўзини фидо қиладиган даражада меҳр қўйиш,
юрак-юракдан севги ҳиссидир».

Халқ нақли.

Ўқитувчи ўқувчиларни фаоллаштириш, дарсин янада мароқли
ўтказиш мақсадида ҳар бир машгулотнинг мазмуни, мақсади ва
хусусиятларидан келиб чиқиб, синфга саволлар билан мурожаат
қилиши мумкин.

Илмий тадқиқотларда севги-муҳаббатнинг тўла маънодаги таъ-
рифи йўқ. Этикага онд лугатда севги-муҳаббат кишиларнинг ўзаро
муносабатдорлиги ва майлига асосланган ҳиссиётдир, деб талқин
қилинган бўлса, фалсафий энциклопедияда: севги — шахснинг

Бошқа шахсга бегараз ва бекиёс интилишида намоён булувчи ҳиссиятдир, деб таърифланади.¹

Ўқитувчи мавжуд адабиётларда баён этилган манбалардан ижтимоий фойдаланиш ҳолда севгининг сеҳрли қудратини оидинлаштириб беришга ҳаракат қилади. Бу ўринда ўқитувчи севгининг мураккаб ва юксак инсоний туйғу эканлигига биологик, педагогик ва психологик нуқтаи назардан ёндашган ҳолда, ёшларнинг қалбига олингига чуқур таъсир ўтказиши айтилиб мурдаодир.

Ишқ-муҳаббат ўтида ёнган ёхуд бу мураккаб туйғунини ўз бошидан кечираётган ҳар бир кишининг дунёси бетакрор сирлидир. Муҳаббат хотирада сира ҳам ўчмайди из қолдириб кетади. Ёшлар ўтади, аммо инсон ўзининг севгисидан қолган хотираларини асло унутмайди — бу хотиротлар жисмининг азиз бир қисмига, чинакам ҳаётни мунаввар этиб турувчи сўнмас алангага айланиб қолган бўлади», — деб ёзган эди Б. Чекалин ўзининг «Севги ва оила» китобида.

Ўқувчи ёшларга инсон ҳаётида муҳаббатнинг чуқур маъно касб этишини, бу юксак туйғунини гоёта ардоқлаш зарурлигини ўқитувчи алоҳида ўқитиб ўтар экан, бадий адабиётлардан, турмушдан олинган мисоллар келтириш билан машғулотнинг янада маънавий ўтишини таъминлайди.

Ўқитувчи шоирларнинг ишқ-муҳаббат ҳақида битилган ажойиб шеърларидан айрим намуналарни эҳтирос билан ифодали ўқиб ўтар экан, шундай лирик шеърларни ёдлаган ўқувчилардан ҳам оқиб беришни илтимос қилади. Ўз навбатида, ўқувчилар адабиёт шеърларида ўрганган, дарсдан бўш вақтларида мутолаа этган шеър асарлардан парчаларни ёддан ифодали ўқиб берадилар.

Шеърли асарлар билан бир қаторда, насрий ва драматик асарларга ҳам мурожаат этиш дарснинг таъсирчанлигини янада оширади. Ўқувчилар севги-муҳаббат тўғрисида ёзувчи Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидаги бош қаҳрамонлар Анвар ва Раъно ўртасидаги ишқномадан иборат мушоирани чиройли равишда ўқиб беришлари мумкин:

Анвар — *Ҳамиша хафда кўнглим бу муҳаббат интиҳосидин,
Мени ҳақ этмаса Мажнун дебон Раънонинг савдоси.*

Раъно — *Муҳаббат жомидан нўш айлаган аҳли заҳо бўлмиш,
Фунун тибда мажнундир кишининг куйса сафроси...*

Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Бой ила хизматчи» драмасидаги бош қаҳрамонлар — Гофир ва Жамила ўртасидаги ишқий мувоҳасани ўқитувчи ёхуд ўқувчиларнинг ўзлари юксак оҳангдорлик билан келтириб беришлари ҳам мақсадга мувофиқдир. Бинобарин, инсоннинг вафодорлигига шубҳа уйғотган Хонзоданинг аччиқ қийин-қийин кесатиқ гапларини эшитган Гофирнинг Жамилани қийин-қийин

¹ Философская энциклопедия. М., 1964, 265-бет.

тоқда олиб унга берган таъна-дашномларини ва, ўз навбатида, Ғофирга чинакам садоқатли эканлигини билдирган Жамиланинг юрак сўзларини синфда дарс жараёнида эҳтиросли ўқишнинг ахлоқий-эстетик таъсири гоятда кучлидир.

Бадий адабиётда ифодаланган севги-муҳаббатни улугловчи давраларни таъсирчан-эмоционал оҳангда ўқиш, ўз навбатида, бу юксак туйғунинг моҳиятини чуқур англашга ёрдам беради.

Севги-муҳаббат тўғрисида ўқувчиларнинг тасаввурини бойитиш мақсадида илмий маибаларда баён этилган маибалардан ҳам ижодий фойдаланиш мумкин. Намуна сифатида айрим фикрларни қайта қилиб ўтамуз.

Социолог олим У. Тоштемиров ўзининг «Социалистик оила» номли китобида биз талқин этаётган масалага қуйилагича ёндашади: «Севги-муҳаббат шаклланиш маибалари ва намоён бўлган жиҳатидан ахлоқий ҳиссиётдир. Бошқача айтганда, унинг уйғонишида шахснинг ахлоқий-эстетик фазилатлари муҳим роль ўйнайди. Шунингдек, севги кишилар орасидаги ахлоқий-психологик муносабатларнинг олий шакли сифатида намоён бўлади»¹. «Философская энциклопедия»да севги-муҳаббат масаласининг тубандаги мазмунида берилган талқини келтирилади: «Севги-муҳаббат эркак ва аёлнинг ўзаро табиий интилиши заманида уйғонади. Лекин инсон ўзининг энг яқин аждодларидан қанчалик илгарилаб кетган бўлса, унинг бу инстинкти ҳам шунча ўзгаради. Бошқача айтганда, шахснинг жинсий интилиши одатда «яланғоч» ҳолда намоён бўлмай, ахлоқий-эстетик муносабат сифатида намоён бўлади. Севги-муҳаббатнинг ахлоқий моҳияти шундаки, эркак аёлга ёки аёл эркакка фақат бошқа жинс вакили сифатидагина эмас, балки муайян ақлий, ахлоқий, ҳиссий хислатларни ўзига хос тарзда мужассамлаштирувчи алоҳида шахс бўлганлиги учун интилади. Эркак ва аёл бир-бирининг жисмоний, ахлоқий, эстетик хислатларини идрок қилиши, ўзаро муомаласидан ҳосил бўладиган ғўзаллик ҳисси севги-муҳаббатнинг асл маъносини ташкил этади»².

Тадқиқот ишларидан шу нарса аёнки, қизларда жинсий ба-логатга этиш ўғил болаларга нисбатан эрта бошланади. Бу фарқ тахминан 1,5-2 йилни ташкил этади. Худди шу хусусият, ўз навбатида ҳаётга бўлган муносабатда ҳам маълум даражада ўз аксини топади. Қизларнинг муҳаббатида ўзига хос субъектив жиҳатлар мавжуд бўлиб, ахлоқий-психологик ҳиссиёт ва муносабат устуни туради. Бинобарин, «қизларнинг дўстлик ҳақидаги тасаввурлари поэтик ва мураккаброқ. Жумладан, уларнинг дўстлигини тушунишида ўғил болаларга нисбатан руҳий, маънавий яқинликка эҳтиж аниқроқ ифодаланади»³.

¹ Тоштемиров У. Социалистик оила. Тошкент, 1977, 63-бет.

² Философская энциклопедия. М., 1964, 265-266-бетлар.

³ Социальная психология личности. Л., 1974, 119-бет.

Маълумки, севги-муҳаббат ўзига хос алоҳида руҳий хислат бўлгани сабабли, ҳар бир шахснинг ички тугʻни ҳам хусусийдир. Яъни ҳар бир шахснинг ишқий кечинмалари фақат унинг ўзига аён бўлиб, ошиқ ва машуққа қалбини ларзага келтирувчи, барча ўй-хаёлларини занжирбанд қилувчи сирли бир қудратдир. Зотан, севги-муҳаббат ўзининг ана шу куч-қудрати билан кишиларни илҳомлантиради, эзгуликка бошлайди, қайта тарбиялайди. Бинобарин, севги шундай сەҳри кучга эгадирки, у қотилни раҳмдилга, иблисни мўминга, имонсизни инсофга, ўғри-муттаҳамни олижа-нобликка даъват этади ва машъум қилмишлари ила бадном бўлган кишига эзгулик нури билан қайта жон багишлайди. Ҳатто бу тўғрида биз «Дайди», «Жиноб — 420» каби ҳинд кинофильмларидаги бош қаҳрамонлар тимсолида ҳам ёрқин тасаввур ҳосил қиламиз. Зотан, бу фильмларнинг таъсирчанлиги ҳам ана шундадир.

Севги риштаси якки ёшни қовуштиради, улар биргаликда қурган оила қошонаси гоят чароғон ва мустаҳкам бўлади. Лекин бунинг учун оилавий бурч ҳам зарур. «Оилавий бурч — шахснинг жамият томонидан никоҳ-оила муносабатларига қўйилган талабларига эътиқод билан амал қилишидир.

Оилавий бурчин дастлаб эр-хотинлик бурчи, ота-оналик, фарзандлик бурчига ажратиш мумкин. Эр-хотинлик бурчи эркак ва аёл никоҳининг шаклланишидан бошланади ва улардан ўзаро муносабатларда оилавий-ахлоқий қондаларга амал қилишни тақозо қилади. Бу — бир никоҳликка қатъий риоя қилишда ўзаро ҳурмат, севгига садоқат, вафодорлик, уй-рўзгор юритишда ўзаро ердан ва ҳамкорликдир»¹.

Ўқитувчи шу ўринда турмуш сўқмоқларида, айниқса, ўзбек миллий урф-одатларида соф севги тугʻнига эътибор бермай иш гутиш ҳоллари ҳануз давом этиб келаётганлигини, баъзи ота-оналар қизнинг ёхуд ўғилнинг розилигисиз «унашиб» қўйишиб, турмуш қурдиришлари — никоҳдан ўтказишлари оқибатда «ҳавоий севги» асосида қурилган ёш оилалар вайрон бўлаётганлиги хусусида тўхталади.

Аҳду паймон билан никоҳдан ўтиб турмуш қуриш бахтига сажвор бўлган ёшлар, аявало, энг яқин дўст — сирдош, дилдош ва фикрдош; бир-бирига мададкор, ҳамдара, гамхўр — меҳрибон бўлишлари лозим. Оилада туғилган фарзанд эса эр-хотин риштасидаги севги риштасини янада чамбарчас боғлайди.

Оила қуришда ўзбек халқида унашиш ва никоҳнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бугунги кунда ота-она қиз билан йигитнинг учрашиб суҳбатлашишларига имкон яратадилар. Уларнинг розилиги олинган, совчилар қўйилади. Бунда йигитнинг онаси, аммаси ваки холдаси, кенийиси, умуман, яқин кишилардан икки-уч аёл «қулчилик»ка борадилар. (Азалдан совчи аёллар қизнинг оstonа-

¹ Тоштемуров Ҷ. Ўша асар, 65-бет.

сига қадам қўйишар экан, «қулчиликка келдик», деб ўзларининг совчи эканликларини маълум қиладилар).

Биринчи бор совчиликда қизиникига ҳеч нарса олиб борилмайди. Бироқ иккинчи марта қизиникига боришда қуруқ борилмайди: турли ширинликлар, совга-саломлар олиб борилади.

Агар қиз томон розилик билдирса, совчилар кўтариб келган нарсалардан бир қисминин олиб, ўрнига ўзлариникини қўшиб қайтардилар. Аке ҳолда йигит юборган нарсалар шундайлигича қайтарилди.

Қиз томон розилик билдиргач, улашин тadbири ўтказилди. Иккала томоннинг келишувига кўра белгилабган кунда қизиникига йигит томонидан патир нон, пишириқлар, ҳар хил таомлар, ширинликлар ва турли совга-саломлар юборилади. Қиз томонидан олдиндан чиройли тузалган дастурхонга бўлғуси қудалар тайёрлаб юборган ноз-исъматлар қўйилади. Зисфат чоғида ҳар иккала томондан келган вакиллар яхши ният билан нон ушатилганини маълум қиладилар. Моддий ва расмий режалар (куёв ва келин сарполари, тўй куни, қусусан никоҳ кечаси кабилар) келишиб олингач, қариялар оқ фотиҳа бериб, икки ёшга (келин ва куёвга) «Қўша қаришсин, бахтли бўлишсин!» дея эзгу ниятлар билдирдилар.

Ўқитувчи айрим вилоятларнинг шаҳар ва қишлоқларида йигит ва қизни унаштириш, тўй маросимлари гоят даражада дабдабазликка айланиб кетгани, қизнинг бадалига катта миқдордаги қалин пуллари талаб этилиши тўғрисида ҳам гапириб, бунинг гоятда зиён ва исрофгарчилик келтираётганини аниқ мисоллар орқали тушунтиради.

Никоҳ тўғрисидаги қонунга мувофиқ, йигит ва қиз камида бир ой илгари ЗАГСга ариза берадилар. Набат этиб келгач, белгилабган кунда никоҳдан ўтиш таитанали маросими ўтказилиб, эр ва хотин бўлганлик гувоҳномаси топширилади. Йигит ва қиз бир-бирига никоҳ узугини тақадилар.

Алчиқ-надомат билан ййтиш керакки, турна қатор машиналар билан ЗАГС маросимини ўтказиш, рулда ўтирган ёшларнинг, ҳатто келин-куёвнинг спиртли ичимликлар истасмол қилишлари натижасида кўплаб нохуш воқеалар содир бўлганки, булар тўқтиқка шўхликиннинг даҳшати ва изтиробидир.

Ўқитувчи бугунги кунда кўпчилик жойларда тўйлар анча ихчам шаклга кирганлиги, икки томоннинг ўзаро келишувига мувофиқ никоҳ маросими бир кунда ўтаётганлиги, айниқса, маҳаялла фаолларининг ташаббуси билан тўй оқшомлари ичкиликсиз уюштирилаётгани барча учун ҳам моддий, ҳам маънавий наф келтираётганини ҳаётий мисоллар билан тушунтиради.

Шу ўринда чин инсоний севги-муҳаббат асосига қурилган оилаларнинг мустаҳкамланиб, фарзандлари одоб ва ахлоқ деган табаррук, пок тушунчани бир умр ўзларига йўлдош тутганликлари

ҳақида ишончли далиллар келтирилади. Бундай оилалар ҳаётидан ёшлар ўрнатқ олишга чақирилади.

Шубҳасизки, севги-муҳаббат муаммоси ўқувчи ёшлар учун гоътада қизиқарли бўлгани сабабли, ўқитувчи «Севги — мураккаб ва юксак инсоний туйғу» деган мавзудаги машгулотда қуйидаги масалаларни ёритиши мумкин.

Муҳаббат чин дўстликнинг ажралмас бир қисмидир. Мавжудотнинг сарвари бўлган инсонга хос муҳаббат, чин севги тусфайли ҳам олам чарогон, ҳаёт фарҳон, одам ширии забондир. Бинобарин, инсон пок муҳаббат туйғуси билан гўзал. Бутун инсоният тарихида барча илгор кишилар — мутафаккир улуғ сиймолар дўстликнинг моҳиятини гоъвий бирлик, инсонпарварлик, оламийлик, халқчиллик, ҳамдаралик, пок муҳаббат ва меҳру пафо каби инсоний фазилатлар билан боғлиқ равишда талқин қилганлар»¹.

Севги-муҳаббатнинг ҳароратли туйғуси, аввало, беғубор боққан тиниқ кўзларда акс этади. Икки бир-бирини ёқтирган йиғит пақиз кўнгил майли билан ўзаро ипсиз боғланиб қоладилар. Зеро, «Ун саккизга кирмаган ким бор? Ун саккизга тўлиб, шёър ёзмаган ким бор?» деганларидек, шу ёшда бир-бирларига кўнгил қўйган ёшлар беихтиёр қўлларига қалам олиб ишқий номалар ёзишлари, севги-муҳаббат тўғрисидаги китобларини берилиб муталаа қилишлари, ёхуд шёърларини ёд олишлари, кинофильмларини иштиёқ билан кўришлари табиий бир ҳолдир.

Зеро, халқимизда «Ишқи йўқ — эшак, дарди йўқ — кесак» деган нақл бежиз айтилмаган. Ошиқлар қалбининг куйиниси қувайдо:

*«Муҳаббатдан бўлур муҳаббат пайдо,
Муҳаббатсиз кишидан қоч, Қувайдо! —*

деган байтни битар экан, муҳаббатсиз кишини қоралайди, ундан ғазар қилади.

Икки ёш аҳду-паймон билан севги риштасини боғлар эканлар, ёз ихтиёрларини бир-бирларига топширадилар. Улар бир-бирларида нуқсон эмас, балки фазилат кўрадилар. Ошиқлар наздида сувилган шахс идеал зотдир. Бироқ халқимизнинг «чиқойли гўзалмас, балки севганинг гўзал» деган нақлида чуқур маъно бор.

Ошиқ наздида севган маҳбубаси ҳамма қизлардан ҳам аъло, ўзал ва ақли расо бўлиб туюлса, маъшуқа наздида маҳбуб йиғитлар кўркам, баҳодир, марду майдон, ақли баркамолдир. Ҳаёт ақиқатларини, минг хил синовларини бошдан кечириш билан тушуна олган донишманд халқимиз «Муҳаббатнинг кўзи кўр бўлади» деб бежиз айтмаган. Бунинг асл маъноси — ақли ҳушингни йиғиб ўнгил қўй, билиб кўнгил қўй! Елгон валаларга, ширии сўзларга чма, келишган қоматига маҳлиё бўлма! — демакдир.

¹ Усмонжон Р. Дилноча. Тошкент, 1981, 100-бет.

Тўғри, севги ҳусн танламайди. Лекин ҳуснга учиб кўнгил қўйишининг охир-оқибати ҳам войдир. Донишмандлар «Ҳусн тўйда, ақл кўнда керак» деб сирасини айтганлар.

Шу нарсани унутмаслик керакки, юксак ҳароратли инсоний қалб соҳиби, том маънодаги шахс сифатида шаклланаётган йигитнинг беғуор кўзларига маъшуқаси бокира Ширину Лайлолар, Зухрою, Зулайҳолар каби нурли сиймода кўриниши керак. Бир сўз билан айтганда, қиз боланинг хунуги бўлмайди — у қайноқ қалб, оташин муҳаббат эгаси бир умрли садоқатли, меҳрибон ёр сифатида гўзал ва ардоқлидир.

Ҳуснига бино қўйиб, ўзгаларни менсимайдиган, бор вужуди билан уни севган кишини оёқ ости қилиб хўрлайдиган там-тамлар ҳам учрайди. Зеро, Шарқнинг бадий дурдоналар хазинасини муносиб равишда тўлдирган Кайковуснинг «Қобуснома» китобида ҳам гўзал хотинга кўнгил қўйма, чунки унинг жазмайлари кўп бўлади — изтиробда қоласан, деган насиҳат бор.

Дарҳақиқат, кишига ҳусн ва келишган қомат ҳам зарур. Қадимда юнонлар гўзалликка мафтун бўлиб, гўзаллик худоси —

Маъбудага сийинганликлари ва ҳатто унинг ҳайкалини ҳам яратганликлари бежиз эмас. Бироқ педагог-олим Раҳимжон Усмонов айтганларидек, «ҳусн ахлоқий гўзаллик билан кўркам. Ахлоқий томондан фазилати бўлмаган ҳусн қалбга ҳарорат бахш этмайди. Севган кишининг ташқи ҳусни ўзига хос бир жозибали куч, лекин у умр ўтиши билан тугаб боради, қалбнинг чиройи эса зеболик касб этиб, доимо яшайди. Бундай чин севги асло қаримайди, тобора ривожланади, лекин унинг камол топишининг асосий шarti ҳар икки томоннинг муҳаббат туйғуларини муқаддас билиб, ардоқлаб, ҳаётга, эзгуликка бирга интилишларидир. Умр ўтади, лекин чин инсонга берилган муҳаббат бир умр яшайди»¹.

Бинобарин, бир ёқлама севги, яъни фақат бир кишининг севиши кифоя қилмайди. Аксарият ҳолларда у севган ва севилган кишига бахту қувонч ҳам келтирмайди. Лекин, бир томон иккинчисига қараганда ортиқроқ севганда севилган шахс оқиллик кўрсатиши — умр йўлдошига мурувватли бўлган ҳолда, уни ҳеч қачон камситмаслиги, аксинча қўлидан келганча илҳомлантириши зарур. «Хуллас, умр йўлдоши танлашда ёлғиз ҳусн қидирган эмас, балки ақл-одоб излаган ютади»².

Халқимизда «тенг-тенги билан тезак қоли билан» деган ибора бор. Бунинг маъносида ҳар ким ўзига муносиб киши билан оила қуриши керак, деган гоё ҳам ётади. Йўқса, «суратига ортиқча берилиб кетиб, калтабин киши билан турмуш қурган одамнинг ҳаёти кўпинча жуда оғир кечади»³.

Демак, севги-муҳаббат икки жинсдаги ёшнинг бир-бирига мойил бўлиши, бир-бирларини бир қарашнинг ўзида тушуна билиши,

¹—³Маъжур фикрлар профессор Р. Усмоновнинг «Дилюма» китобидан олинди.

бир-бирига ҳамиша ён босишлари, бир-бирларини бутун умр бўйи ардоқлашларидир. Бу хусусиятлар севингчиларни бир вужуд қилиб бирлаштирадики, бунда чин муҳаббатнинг эзгуликни яратувчи қудрати — икки ёш қалбни тарбиялаш манбаи эканлиги ёрқин намоён бўлади.

Катта ёшдаги мактаб ўқувчиларида юксак инсоний туйғу — сеvgи пайдо бўлиши табиий ҳолдир. Бинобарин, севгининг пайдо бўлиши мазкур ёшдаги йигит ва қиз қалбидagi ўзгача ички мураккаб кечинмадир.

Усмирда меҳр-муҳаббатнинг энг оддий кўринишлари — кўнгли қуйиш, ишқибозлик, ҳатто илк сеvgи тўғрисида мулоҳаза юритиш ҳоллари кўзга ташланади. Лекин кучли туйғу асосига қурилган ҳақикий ҳис сифатидаги сеvgи фақат ўспиринларда вужудга келади.

Ўспиринларнинг севгиси, одатда, соф, покиза, беғубор, маъсум, иболи, ранг-баранг ички кечинмаларга сероб, мулойим, ҳаслотга берилиш, самимий, лиризм аломатларига бой бўлади.

Бу йигит ва қизларининг бир-бирини ҳурмат қилишида, эъозлашида, чин дўстлигида, ўзаро ёрдамида ва қўллаб-қувватлашида кўзга ташланади.

Мазкур ёшда қизларимизнинг аксариятида йигитларни танлашда ўзгача муносабат пайдо бўлади. Уларнинг «Мен илгарилари кушбичим, гўзал йигит тўғрисида ўйлардим ва унга интилардим. Ҳозирчи, фикрим тубдан ўзгарди. Энди кўримсизгина йигит кўнглимдан жой олди, у билан дўстлашишни хоҳлайман. Мен йигитда асосий нарса — бу қадди-қомат, ташқи гўзаллик эмаслигига иқрор бўлдим. Уша сен ёқтирган инсон қандай ички кечинмалар билан яшаётгани ва қандай эзгу ният, орзу умид билан банд эканлигига ишонч ҳосил қилдим. Мен учун бундан ортиқча нарса керак эмас» деганлари қулоққа чалинади. Йигитлар эса «Мен оддий, камтар, қаддан зиёд гўзал бўлмаса ҳам майли, истараси иссиқ қизни ёқтираман. У билан дўстлашишни истайман. Унда кўзга яққол ташланадиган нарсаси йўқ, лекин қиздаги самимият, жозоба, фаҳм-фаросат мени ўзига ром этади», деган хулосага келадилар.

Қизларининг фикрича, йигитда камтарлик, мағрурлик, ўз кучига ишонч, юксак эътиқод, ўқтамлик, мардлик, оддийлик хусусиятлари мавжуд бўлиши керак. Қиз бола учун энг асосий фазилат эса ўз қадр-қимматини, ифбат, ор-номусини билишдан иборатдир.

Ўспирини севгиси том маънода соф ва соғломдир. Шу сабабдан ёш қалб эгаларининг самимий кечинмалари оламга қўполлик қилиш, уларининг шахсиятига тегиш асло мумкин эмас. Уларни изза қилиш, койиш ва ҳақоратлаш ёмон натижага олиб келиши гурган гап. Шунинг учун улар билан муомала қилганда жуда эҳтиёт бўлиш лозим.

Ўқитувчи бу ўринда ёзувчи Ўткир Ҳошимовнинг «Қалбингга қулоқ сол» қиссасида бокира севгиси, қизлик ор-номуси мактаб

илмий мудираси томонидан топталган Дилфузанинг тақдири оғир
фожиа билан тугаганлиги — бу айни ҳаётий ҳақиқат эканлигини
таъкидлаб ўтиши мумкин.

Демак, севги ўта мураккаб ва айни чоқда инсоний туйғудир.
Ўспирин ўзининг шу инсоний туйғусининг хўрланишини асло ис-
тамайди.

ОИЛАНИНГ МИЛЛИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ЭТНОПСИХОЛОГИЯСИ

Ҳар бир миллат ўзига хослиги, миллий маданияти, миллий адабиёти, миллий тили ва шу миллатнинг руҳий (маънавий) тарзининг мажмуасида, яъни миллий руҳиятида ўз ифодасини топади.

Ўзбек халқининг ўз руҳий қиёфаси, миллий хусусияти, миллий характери, миллий туйғуси, мижози (темпераменти), хулқ-атвори, ахлоқи, диди, таъби алоҳида ажралиб туради. Ўзбек миллатининг билиш жараёнлари, қобилиятининг аниқ йўналишта қаратилганлиги, эҳтиёжи ва қизиқиши, миллий онги ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Ўзбек халқининг тарихий анъаналари, урф-одатлари, удуми, расм-русмлари, ахлоқ меъёри, турмуш тарзи, маънавий қадриятлари, шахсларро муносабати, мулоқот мароми ва хусусияти бошқа қардош халқларникидан маълум даражада тафовутланади. Масалан, ўзбек халқи характерида андишалилик, хушмуомалалик, ширинсуханлик, меҳмон кутишдаги қўли очиклик ва сажийлик одатлари мавжуд. Шунинг билан бирга, сабр-қосаси тўлғач, зўравонларга нисбатан аёвсиз бўлиш, юрган йўлидан ортга қайтмаслик, исёнкорлик, бир сўзлилиқ одати ҳам халқимиз учун хосдир.

Миллий характер муайян миллат фазилатларининг ўзига хос хусусиятларининг мажмуасидан иборат бўлади. Миллий характер ўз ичига иродовий сифатларни (мустақиллик, чидамлилиқ, принципиаллик, ўз-ўзини тута билиш, қатъийлик, матонат кабиларни) ва ахлоқий хислатларни (поклик, интизомлилиқ, самимиётлик, ҳаққопийлик, инсонпарварлик ва бошқаларни) қамраб олади. Шунингдек, миллий характер одамларга бўлган муносабатларни (яхшилик, меҳрибонлик, талабчанлик, такаббурлик), меҳнатга булган муносабатларни (меҳнатсеварлик (ки ялқовлик, масъулиятлилиқ ёки масъулиятсизлик), нарсаларга бўлган муносабатларни (озодалик, ифлослик, тежамкорлик — исрофгарчилиқ, аяш ёки аямаслик) ва одамларнинг ўз-ўзига бўлган муносабатларни (иззат-нафслилик, дуҳратпарастлик, мағрурлик, ўзини катта олиши, димоғдорлик, камгаринлик) каби хусусиятларни ифodalайди.

Халқ ўртасида ҳукм суриб келаётган «Сут билан кирган ёсъл — жон билан чиқади» деган нақл ҳаммиша ҳам тўғри йўлавермайди. Чунки ҳеч қандай инсон зоти онадан ўғри, дийдатсиз, бесбурд, бераҳм бўлиб тугилмайди. Аксинча, миллий характер хислатлари оила, жамоатчилиқ, мактаб муҳити таъсирида шаклланади ва инсон шахси ижтимоийлашиб боради. Худди ана шу боисдан инсон шахсининг камолоти учун ақлий тараққиёт

эмас, балки ахлоқий баркамоллик ўзак (негиз) вазифасини ўташи лозим.

Ахлоқий масала инсоният ер юзида пайдо бўлган дақиқадан тортиб, то ҳозирги давргача ўз долзарблигини сақлаб келмоқда. Ёлғир одатий хатти-ҳаракатлар юзага келмаслиги учун ахлоқ тарбия негизи бўлиб қолмоғи шарт.

Миллий ўз-ўзини англаш — одамнинг ижтимоий этник умумийликка (бирликка) мансублигида, ижтимоий соҳадаги муносабатларда ўз миллатининг эгаллаган мавқеини яққол тасаввур қилганлигида, миллий манфаатдорлигида ёрқин ифодасини топади.

Оилавий таъсир (оила турмуш тарзи, ота-она нуфузи, оилада шавхслараро муносабатлар мароми), миллий тил муҳити, маънавиятга интилиш (қизиқиш), турмушдаги қариндош-уруғчилик риштаси ёрдамида ўз-ўзини англаш намоён бўлади. Миллий ўз-ўзини англашнинг қатор объектив ва субъектив омиллари мавжуд. Ана шу омилларининг пишиб етилиши мазкур жарёнин жадаллаштиради.

Миллий туйғу (гурур, ифтихор) шавхслараро муносабат жарёнида, ҳиссий таъсирланишда, юксак маънавий ички тугёнларда (нафосат, лаззатланиш, роҳатланиш, қониқиш), ижодий гоилар тугилишида, миллий завқ ва шавқда, кайфият, шижоат, хуш кўриш, ёқтирмаслик каби ички кечинмаларда акс этади.

Миллий куй — халқ ҳис-туйғуси ва кечинмаларининг уйғун бир маромдаги товушлар орқали ифодаланишидир. Бинобарин, миллий санъат, адабиёт, расм-тасвир, мейморчилик ўзининг жилоси, мароми, гавдаланиши, миллий руҳи, оҳангдорлиги ва монандлиги билан бетакрордир.

Ҳатто ўзбек миллатининг қомад тутиши, кийиниши, ибоси, имо-ишораси, ўз ҳаракатлари, табассуми, уйқуси, хаслоти, таъзими, маросимлари, халқ ижодиёти (фольклори), талби, диди, очик қалблиги ижтимоий-тарихий шарт-шароитлари маҳсули санъатда ёрқин гавдаланади.

Миллий юриш-туриш тарзи кишиларнинг миллий хусусияти тўғрисида гоҳ оқилона, гоҳ холис бўлмаган тахминий фикр юришига олиб келади. Бундай мураккаб ҳолат миллатларининг ўзаро тушунишларини қийинлаштиради. Айрим ҳолда мулоқотга киришишда ижтимоий тўсиқ вазифасини ўтайди. Шунинг учун халқ ва элатларнинг барқарор хулқ-атворини атрофлича ўрганмасдан туриб миллатлараро тенгликни ўрнатиш мумкин эмас.

Бинобарин, халқ ва элатлар маънавияти ва руҳиятини ёш авлодга сингдириш учун, аввало, ишни оиладан ва мактабдан бошлаш керак. Қолаверса, миллий характер, миллий ўз-ўзини англашнинг шаклланиш қонуниятларини тадқиқ қилиш айни мудаодир.

Шуни унутмаслик керакки, ҳатто ўзбек халқининг қўшиқлари ва рақслари ҳам миллий турмуш тарзи, машгулот турини акс эттиради. Улар шўҳ ва ўйноқчилиги, гамгини ва назминлиги, му-

раккаблиги ва лапарга ўқиш қалбларга осон (енгил) кириб боришлиги, маросимбонлиги билан ажралиб туради.

Бизнингча, миллий мактаб, даяввал, ўзининг ташқи кўриниши билан: биринчидан, мактаб биноси миллий услубда, халқ меъморчилиги анъаналарига риоя қилган ҳолда қурилиши; иккинчидан, мактаб томорқаси миллий боғдорчиликка уйғун бўлиши; учинчидан, мактабининг спорт майдонлари ҳам миллий жилоларга ҳамоҳанглиги билан ажралиб туриши керак. Мактаб биносининг ички қисми миллий нақш ва ганч ўймакорлиги намунаси билан безатилиши, коридорнинг яхлит манзарасида миллий туйғу ҳокимлик қилиши, ёғоч ва ганч ўймакорлиги безаклари ўз аксини топмоғи, шарқ афсоналаридай тараннум этилмоғи лозим. Минг афсуски, ҳозирги замон мактаб биноларининг кўпчилигида миллий оҳанг, миллий пардоз йўқ.

Табиат ва жамиятга бағишланган кўرғазмалар маҳаллий жиҳозлар, ашёлар асосида (туб жойлик халқининг уруш ва меҳнат фахрийлари ҳаётидан, жумҳуриятнинг сулим жойлари, бахтли болалик, хушманзара Чимён тоғлари, мовий суғий денгизлар тасвири) безатилмоғи, осиб қўйиладиган шиорлар, кўчирмалар аксарият ҳолларда ўзбек мақоллари, маталларидан тузилмоғи шарт. Имконият борича ҳамюртларимиз тўғрисида ишонarli лавҳалар акс эттирилмоғи, заллардан зарбдор кишиларимиз портретлари, қайноқ ҳаётимизни кенг акс эттирувчи сценалар ўрин олмоғи зарур.

Таълим ва тарбия жараёнида республиканинг тарихи, маданияти, узоқ аждодларимиздан стишиб чиққан жаҳонгашта кишилар, илим-фан арбоблари, мутафаккирлар, маърифатпарварлар тўғрисида билим уругини сочиш ўқувчиларда гурур ва ифтихор туйғусини вужудга келтиради. Ўзбекистоннинг фан ва техникаси, унумдор она тупроғи, сахий ва заҳматкапи халқи, фойдали қазилмалари, жаҳон ва умумхалқ бозоридаги пахтаси, ипағи, қорақўли салмоғининг очиб берилиши — ўқувчиларда миллий онгни ўстиради, миллий ўз-ўзини англашни такомиллаштиради. Ижтимоий фаолликни жадаллаштиради, уларни ижодий изланишлар сари стақлайди. билимга қизиқишини оширади.

Ўқитишда ўзбек миллий таълими усулларидан, топилмоқларидан унумли фойдаланиш талабалар ақлий фаолиятини ривожлантиради, ақлни психлаш машқлари вазифасини бажаради.

Мактаб тарбиявий ишларида миллий анъаналар, маросимлар, расм-русмлар, байрамлар (Наврўз байрами, ўзбек тили куни, олгин куз, кўчат ўтқазиш мавсуми, қовун сайли, узум сайли, ҳосил байрами, пахта байрами, сумалак ва ўзбек таомлари кўриклари сабилар) маълум даражада ўз ўрнини топса, ўқувчиларга энг саразли таъсир ўтказиши. Мазкур ишларда ўқувчиларнинг ижтимоий қатнашуви уларда фаолликни орттиради, ҳар бир шахс ўз собилияти ва уқувини синиб кўради. Ўқувчиларнинг буидай фа-

олиятларда иштирок этишлари уларда мустақиллик, ташаббускорлик синигари хислатларни таркиб топтиради.

Уқувчилар ўртасида миллий орасталик, соч ўстириш, тараш, ўриш ва кийиниш маданияти, ворислик масъулияти, миллий таъб ҳамда дидга мувофиқ равишда иш юритиш ҳақида маслаҳатлар, кўрсатмалар бериш, амалий уқувлар билан қуроллантириш юқори самара беради. Миллий кийимнинг иқлим шароитига мослиги, малсумбоплиги юзасидан билдирилган фикрлар болаларда илиқ кечинмалар ҳосил қилиши мумкин.

Ота-боболаримиздан халқимизга мерос қолган сахийлик, меҳмондўстлик, ростгўйлик, тантилик, садоқатлилик, поклик, одоблилик фазилатлари миллий характернинг энг муҳим жиҳати ҳисобланади. Ушбу хислатларни таълим-тарбия жараёнида бш яллод онгида шакллантириш, улар руҳиятини халқ дурдоналари билан бойитиш, миллий қадриятлардан оқилона тадбирларига эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқдир.

Ахлоқ ва одобли бўлиш, ота-оналар ва катталарга ҳурмат, санимийлик, иноқлик, қадр-қиммат, виждонлилик, ифбатлилик, ўзаро ёрдам каби инсоний хислатлар ўзбек халқи маънавиятининг рамзи саналади. Тугишганларга, аввало, ота-онага нисбатан миллий туйғудаги муносабат, қон-қардошлик ришталари ҳам миллий руҳиятни акс эттиради. Бу нарсаларнинг барчаси халқнинг бой маданияти, тили, адабиёти обидаларида ўз ифодасини тонади. Ана шу сабабдан миллий маънавий бойлигимизни ўқувчилар чуқур эгаллпшлари учун унинг бебаҳо дурдоналарини кенг кўламда намойиш қилишимиз, булар тўғрисидаги билим-маълумотларни талабалар онгига сингдиришимиз зарурки, улар кўп асрлик қадриятларимизни англаб етмоғи керак. Зотан, буларнинг барчаси ўзбек мактабларида миллий туйғунинг кенг кўламда қулоч ёйиши учун пухта замин ҳозирлайди.

Агарда ўқувчилар ўртасидаги муносабат, шахслараро мулоқот, миллий характер, миллий ўз-ўзини англаш, миллий туйғу, миллий хулқ-атвор тарзига асосланиб амалга оширилса, мактаб жамоасида ҳамжиҳатлик, илиқ психологик иқлим ҳукм суради. Шунини унутмаслик керакки, ҳатто «тўзаллик» тушунчаси ҳам миллий хусусиятга эга. Энг муҳими — бу миллий-психологик туйғунини байиалмилал ҳис билан уйғунлаштириш тарбия самарадорлигини оширади, миллатлараро дўстликни мустақкамлайди.

Миллий урф-одатлар ва маросимларнинг барқарор бўлиши янги мазмун, янги моҳият касб этади. Меҳмондўстлик, инсонпарварлик, дўстляк, болажонлик, меҳнатсеварлик каби хислатлар Октябрь инқилобидан олдин ҳам Ўрта Осиё халқларида мавжуд бўлган. Улар, айниқса, эндиликда янгича маъно касб этмоқда.

Халқимизда оилавий турмушда содир бўлаётган воқеаларни, унутилмас дамларни нишонлашга интилиш, ўз навбатида янги анъана ва маросимларни — тугилган кун, мактабга бориш, ба-логатга етиш, никоҳдан ўтиш, янги меҳмонни қутлаш, армияга

кузатиш кабиларда бевосита иштирок этиш ўспирин олдига янги талаблар қўяди, ижтимоий камолотга етишувига хизмат қилади.

Миллий анъаналар, миллий урф-одатлар ва маросимлар шаклида намойиш бўлади. Урф-одат муайян хатти-ҳаракатларнинг айнан тахрирланиб туришини, унга тўла амал қилинишини тақозо этади, шунингдек, у, ижтимоий маданиятнинг ўзига хос амалий ифодаси ҳисобланади. Маросимлар эса урф-одатларнинг барқарорлашган шаклини билдириб, ички яхлитликка, шаклан бежиримликка эга бўлади. Маросимларнинг энг муҳим хусусиятларидан бири — бу халқ назокати, латофати, нафосати, руҳиятини ақс эттиришдир. Ота-онага ҳурмат, кексаларга эҳтиром кабилар ўзбек ва Урта Осиё халқларининг энг асосий урф-одатлари ҳисобланади.

Халқ расм-русмлари маросимлар ва урф-одатлар доирасига мансуб бўлиб, уларнинг ўзаро муносабатини англатади. Расм-русмлар маросимлар ва урф-одатларнинг намойиш бўлиш шакли тариқасида тасниф қилинади. Масалан, тўй, меҳмон кутиш, дафн билан боғлиқ урф-одатлар ва маросимлар умумий жиҳатлар билан бир қаторда, ўзбек миллатида сўз ва ҳаракатлар билан ажралиб турадиган ўзига хос маҳаллий хусусиятларга эга.

Ўзбек халқининг азалий ҳашар, қовун сайли, ҳосил байрами каби анъаналари ҳозирги даврда янгича моҳият касб этиб, жумҳурият миқёсида давом этмоқда.

Анъана ва урф-одатлар моҳиятига кўра инқилобий, жанговарлик ва меҳнатсеварлик хусусиятига эга бўлиб, умумийлик, халқаро, байналмилал ва миллийликни ўзида ақс эттиради. Масалан, атоқли кишиларнинг таваллуд топган саналарини нишонлаш, 1 Май ва 8 Мартни байрам қилиш — байналмилал, Наврўз байрами, пахта ва ҳосил байрами, узум сайли кабилар эса миллий хусусият касб этади.

Ҳозирги даврда чақалоқларни тантанали равишда рўйхатга олиш, ёш гўлакка исм қўйиш, 16 ёшга етган ўспиринга паспорт топшириш, мактабларда биринчи қўнғироқ, сўнгги қўнғироқ, йиғиларни ҳарбий хизмат сафига кузатиш тантаналари, ёшларни ишчилар, колхозчилар, қурувчилар сафига қабул қилиш, меҳнат фахрийларини пенсияга кузатиш, «Кумуш тўй», «Олтин тўй», «Ҳовли тўйи» кабилар янги анъаналар қаторига киради.

Ўзбеклар орасида чақалоқ қулогига азон айтиш; ЗАГСдан ўтиш, куёв-қайлиққа диний никоҳ ўқитиш, ақиқа (чақалоққа исм қўйишни нишонлаш), бешик ва суннат тўйлари каби маросимлар ҳам ўтказиб келинмоқда. Ўқитувчи уларнинг моҳиятини аниқ далиллар келтириб тушунтириб бериши керак.

Халқ урф-одатлари, анъаналари ва маросимлари катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Улар одамларни бир-бирига яқинлаштиради, дўстлик-биродарлик ҳис-туйғуларини ривожлантиради. Булар ўз навбатида ёшлар учун ибрат намунасини ўтади.

Жумҳуриятимизда «Китоб байрами», «Ашула байрами», «Соғлигим — бойлигим», «Балли қиллар!», «Балли йиғилар!»

ўйинлари ва мусобақаларини ўтказиш ҳам одат тусига кириб қолди.

Ўзбек оиласида фарзанд кўриш жуда катта бахт ва унутилмас поқча. Фарзанд кўрган оилани қариндош-уруғлар, дўстлар, ҳамкасблар табриклашиб, чақалоққа ҳар хил совғалар олиб келишади. Болага исм қўйишда, бесиikka солишда оила аъзолари билан бирга қариндошлар, дўст-биродарлар иштирок этадилар ва бу маросим жуда самимий, миллий тарзда ўтказилади.

Ҳозирги кунда тугруқхоналар, болалар шифохоналарида ташкил қилинган «Оналар мактаби», «Ёш она мактаби», «Соғлом турмуш тарзи кунини», «Ичкиликнинг гудакка ва ёш онага таъсири», «Ичкиликбозлик ва бесфарзандлик», «Онанинг соғлиги — боланинг бахти», «Гийёҳпандлик — умрнинг элови», «Оталарнинг болалар тарбиясидаги роли» тадбирларини ўтказиш аъёнага айланиб қолди.

Кексаларни, хотин-қизларни иззат-ҳурмат қилиш, ўзаро ёрдам ва болаларга меҳр-муҳаббат туйғуларини ифода этувчи аъёналар халқимиз ҳаётида узоқ замонлардан бери давом этиб келмоқда. Шунинг учун инсон шахсининг таркиб топшига ижобий таъсир кўрсатадиган аъёналардан мактаб ўқувчиларини тарбиялашда мунтазам фойдаланиш зарур.

Халқимизнинг «Меҳмон — отангдан улуг», «Меҳмон келса, мушугингни ҳам «пишт» дема», деган ҳикматлари меҳмондўстликка ундайди. Шунингдек, «Меҳмон кирса эшикдан, ризқ келар тешикдан» деган ибора эса ҳар қандай шароитда ҳам меҳмонни самимий, беиннат кутиб олишни аңлатади.

Одамларнинг бир-бирига меҳр-оқибати, оқилона муносабати, тўғри мулоқоти, илтифоти, эҳтироми халқимизнинг ички гўзаллигини, бой маънавий ва руҳий қиёфасини ифодалайди. Бироқ «Ҳар нарса ҳам меъёрида бўлгани маъқул», «Асалнинг ози ширин», — дейди доно халқимиз. Шунинг учун ичкиликбозликка, ортиқча исрофгарчиликка йўл қўймаслик керак. Ортиқча хатти-ҳаракат учун меҳмон хурсанд бўлмайди, аксинча, ранжиши мумкин.

Кишининг ҳақиқий инсонпарварлиги, бой маънавий гўзаллиги тўлаллиги билан ватан, жамият манфаати йўлида жон фидо қилишда, инсон осойишталиги, бахт-саодати йўлида қайғуришида ўз ифодасини топади. Пок қалбли, соҳдил, диёнатли, виждонли, иродали, халқимизнинг олижаноблиги унинг танишга ҳам, бегонага ҳам бесғараз ёрдам қўлини чўзишида намоён бўлади. Шу ўринда уруш йилларида 14 нафар етимни боқиб тарбиялаган Шояҳмад ота ва Баҳриниса опа оиласини мисол тариқасида кўрсатиб ўтиш мумкин.

Ўзбек халқининг ажойиб фазилатларидан бири — дўстликка садоқатдир. Дўстлик бор жойда меҳру-муҳаббат, вафо, садоқат, адолат, ҳақиқат қарор топади. Бу эса, ўз навбатида, инсоннинг маънавияти ва руҳиятига, ақл-заковатига тетиклик бахш этади, уни яхшилик, самимийлик сари етаклайди.

Халқимизда: «Дўстлик барча бойликлардан афзал», «Арпа бугдой бир кунингга ярайди, содиқ дўстнинг ўлгуинингча ярайди», «Дўст ачитиб гапирар, душман — кулдириб», «Дўст — дўстнинг ойнаси», «Дўст — дўстнинг таянчи», «Дўст кулфатда синалар», «Дўст сўзини ташлама, ташлаб бошинг қашлама», «Дўст узоқда бўлса ҳам кўнгли яқин», «Дўст юзингга боқар, душман изингга», «Дўстнинг эскиси яхши, кийимининг янғиси», «Дўстдан молини аямаган, элдан жонини аямас», «Дўстнинг билан сирдош бўл, қилган ишига қўлдош бўл», «Дўстнингга қўшиқ айт — меҳрининг қўшиб айт», «Дўстларнинг сонини санама, сифатини сана», «Дўстеиз бошим — тузсиз ошим» каби ўзбек халқининг қатор мақоллари борки, буларнинг барчасида дўстлик мадҳини қадрлаш, куйлаш гоёси ётади.

Халқимизнинг «Бирлашган — ўзар, бирлашмаган — тўзар», «Эсинг борида эл тани, кучинг борида ер тани», «Қаторда норинг бўлса, юкинг ерда қолмайди», «Дўстларингнинг ютуғи сенинг ютуғингдир» деган мақолларида жамоатчилик ҳис-туйғулари ўз ифодасини топган.

Халқ ижодиётида дўстлик, ўртоқлик, биродарлик, жамоатчилик туйғулари — кишилар ўртасидаги энг мўътабар, энг гўзал, энг қудратли, юксак инсоний фазилатлар тарзида талқин қилинади. Бахшиларнинг куйлаётган дostonлари ва термалари юқоридаги олижаноблик фазилатлари билан йўғрилгандир. Буларнинг барчаси кишиларда ҳамкорлик, севги ва муҳаббат, самимий ҳурмат каби инсоний хислатларни такомиллаштиради.

Кишиларнинг ўзаро самимий саломлашувини, айниқса нотанишга ҳам салом бериб ўтиш миллий урф-одатларимизнинг ибратли ва ўзинга хос бир кўриниши ҳисобланади.

«Ассалому алайкум» — тинчлик, саломатлик рамзи, осойишталикка, бегаразликка ётақлайдиган таъсирчан восита. Саломлашиш — бу ҳурмат-эҳтиром, дўстликка ундовчи нидо, танишиш истаги, дўстлик-биродарлик алоқаларини боғловчи кўприк, хоҳиш-истакларни акс эттирувчи қалб садосидир. Бу одамийлик, одоб ва ахлоқ, назокат, ҳурмат-эътибор, очиқ қалблилик, ширинсуханлик, дилкашлик, хуштабассумлик, хуштавозелик каби инсоний хислатларнинг яққол тимсолидир.

Халқлар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ўзаро мурувват, яқинлик ипларини бир-бирига боғловчи ушбу тушунча тўғрисида доно халқимиз кўплаб ҳикматлар, ривоятлар, латифалар яратган; уларнинг тарбиявий аҳамияти то ҳозирги кунгача пасаймаган. Шунинг учун халқимиз «Бир кун туз ичган жойингга қирқ кун салом бер», — дейди.

Халқ ҳикматларида таърифланишича, кек сақламайдиган инсоннинг ҳаминша руҳи тоза, фикри равшан, орзуси порлоқ, нияти холис, мақсади пок, дили очиқ, тили ширин бўлади. Бинобарин, салом-алик халқ орасида муомала, муносабат, мулоқот, ишора,

ифода, моҳият мувозанатини сақлаб турадиган соҳрли калитдир. Бу сўз одоб-ахлоқнинг барчи сифатларини ўзида мужассам этади.

Одамларнинг маданиятли, юқори савияли, саводхон эканлигини уларнинг саломлашувига қараб ажрата билиш мумкин. Бинобарин, саломлашишга киришувчи икки шахснинг ҳис-туйғуси ва ички кечинмаларини таҳлил қилиш асосида уларнинг бир-бирлари билан қай даражада яқинлик ва танишлик аломатларини аниқлаш мумкин. Шу боисдан саломлашиш кезида меҳр-муҳаббат, қадр-қиммат, оқибат каби инсоний ҳислат акс этиб, мулоқотга кирувчи иккала шахснинг маънавий қиёфаси намоён бўлади. Демак, саломлашувда гурур, вазминлик, оҳангдорлик турлича жилогга эга бўлса, мулоқотнинг қай маъно касб этиши орқали унинг даражаси аниқланади.

Хўш, хулқ-атвор фарзандларда қандай тарбияланади? Мактабда бўлгани каби халқ педагогикасида ҳам маъқуллаш ва қоралаш, рағбатлантириш ҳамда жазолаш ўғил ва қизларнинг хулқини бошқаришнинг ҳақиқий воситаси ҳисобланади. Қоралаш, жазолаш хатти-ҳаракатдаги салбий қўзғалнишларни, нотўғри шаклларни жилолаб туриш учун хизмат қилади. Халқ педагогикасида юриштиришни қўллаб-қувватлаш, маъқуллашнинг ҳар хил турлари (оғзаки рағбатлантириш, мақташ, миннатдорчилик билдириш каби) фарзанда ижобий ҳис-туйғу, яъни қаноатланиш ва истақ ҳисларини келтириб чиқаради. Оилада нотўғри танбеҳ бериш, қоралаш ўғил-қизларда нохуш кечинмаларни, ранжиш ҳиссини вужудга келтиради.

Рағбатлантириш ва жазолашдан фойдаланишда меъёридан ошириб мақташ катта зарар келтиради; чунки бу ҳолат уларда кск-кайиш, майданлик ҳислатини таркиб топтиради. Рағбатлантириш қанчалик кўп қўлланилса, уни шунчалик қадри камаяди. Пировард натижада фарзанд мақтов эшитиш ёки мукофот (совга) олиш учун ўзини тўғри тутадиган бўлиб қолиши мумкин. Оилада шунчаки маъқуллаб жилмайиш, бош силкитиб қўйиш, далда бериш, икки оғиз юмшоқ сўз айтиш тарбия ишида муҳим аҳамият касб этади.

Тарбияда қоралаш ва жазолаш воситаларини қўллаш ўта назокатлироқ ва юмшоқ, ими-жимидла бўлиши зарур: у бақир-чақир-қисиз, қўрқитишсиз, меҳрибонлик, яхшилик билан амалга оширилиши керак. Масалан, фарзанднинг камчиликларини ҳамиша таъкидлаб туриш, унга ҳадеб «сен тузалмайсан» деб гапирвериш ярамайди; «Мен сендан ўйинқароқликдан бошқа ҳеч нарсанг кутмайман», «Сен ҳамма вақтдагидек ўжарсан ва бемаъни гапларни гапирсан», «Сен чинакам иш бузармонсан» деб айтиш уларда ўз кучларига ишонмасликни намоён қилади.

Халқ педагогикасида боланинг ноҳўя ишлари салбий характеристикаси билан боглиқ ўлган салбий баҳо шахснинг ижобий йўналишида катта фойда келтиради: «Сен бошқа кўполлик қилмайсан деб ишонман, чунки сен унақа болалардан эмассан»,

«Ўзинг яхши боласан-у қилган ишингни қар!» «Тўғриси,
ўжарлик сенга ярашмайди. Сен ҳозирги турқингдан кўра анчи
ақллироқсан» кабилар.

Ўзбек оиласида тарбия моҳияти, мазмуни, тарбиянинг кунда-
лик ва истиқбол режаси, болаларга таъсир ўтказиш воситасини
танлаш ва ундан унумли фойдаланиш ўзига хос хусусиятга эга;
чунки унинг асосида халқ анъаналари ётади.

Ўзбек халқининг этнопсихологик хусусиятларидан унумли фой-
даланиш — ҳар томоғидама тараққий этган инсон шахсини тар-
киб топтиришда муҳим роль уйнайди. Шу билан ҳам
халқимизнинг миллий руҳиятидаги бундай урф-одатлар, анъана-
лар, удумлар келажак авлодга обида, мерос сифатида қолдири-
лиши муқаддас бурчдир.

Тўртинчи бўлим ОИЛАДА БОЛА ТАРБИЯСИ

ОИЛАДА БОЛА ТАРБИЯСИНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ахлоқий тарбияни изчил ва тартиблик амалга оширишда оила муҳити гоят муҳим роль ўйнайди. Инсон ахлоқий, маънавий ва руҳий қиёфасининг пойдевори оилада қўйилади. Шунинг учун ҳам машҳур алломалар оила тарбиясига катта эътибор беришган ҳамда шу масалага бағишлаб қатор қимматли асарлар ёзишган. Доно халқимиз «Бола — бошидан, ниҳол — ёшидан» деган нақлни бежиз айтмаган. Моломики шундай экан, ёш авлоднинг таркиб топ-тириш, тарбиялаш ишини ёшликдан, оиладан бошлаш керак. Бинобарин, оиладаги тарбия жараёнида ҳар бир дақиқа ва фурсатни қўлдан бой берини орқали ота-оналар кейинчалик кўнгилга қийинчиликларга дуч келадилар. Ахир, нотўғри тарбия туфайли нафс балоси ўқига гирифторм бўлган, ўн гулдан бир гули ҳам очилмай туриб умри хазон бўлган ёшлар кайми? Донишманд тили билан айтганда, «Қарға очлик, ташналикнинг қийинчилигини сезса, музни тешади; бекиниб турган овчини кўрмай, унинг тузоғидаги донлар учун парво қилмай кираверади» (М. Қошғарий, Девону луготит турк, Тошкент, 1960, 401-бет).

Ўзбек халқининг кўп асрлик бой маданияти ва тарихи бор. Мазкур маданий мерос жамиятдаги жамики маънавий бойликларни ўз ичига қамраб олади. Айниқса, Урта Осиё халқлари педагогикаси, маънавий-маданий тарихи бой меросга эга бўлиб, уларнинг моҳияти, мазмуни халқ ижодиётида, илгўр мутафаккирларнинг асарларида акс этган. Хусусан, жумҳуриятимиз халқларининг педагогика ва руҳшунослик фанлари бўйича меросини ўрганиш ишлари ҳали ўзининг кўпгина тадқиқотчиларини кутиб турибди. Ҳатто бир неча асрлар илгари Ат-Термизий, Исмоил Букорий каби алломаларининг инсон маънавий оламини бойитадиган дурдона ёдгорликлари, хусусан, «Қуръони карим» мазмунини сритадиган ҳадислар мажмуаси мусулмон оламининг ҳаётбахш офтобидир. Унинг нурларидан ёшларимиз, фарзандларимизни баҳраманд этиш фурсати келди.

Маълумки, ёш авлодга мақсадга мувофиқ тарбия бериш учун ота-оналар ҳам тарбиянинг вазифаси, мақсади, воситалари, шарт-шароитлари юзасидан ҳар томонлама билимга эга бўлишлари, фарзандларининг ёши ва ўзига хос хусусиятларини эътиборга олган ҳолда иш юритишлари лозим.

Ўзбек оиласида бола тарбиялашнинг ишонтириш, тушунтириш, насихат, ибрат-намуна кўрсатиш, яхши фазилатларни машқ

қилиш, рағбатлантириш, таибсҳ бериш, огоҳлантириш, жазолаш каби усуллари қўлланилади.

Оилада бола тарбиясининг ўзига хос қоидалари мавжуд бўлиб ота-оналар улардан ўринли фойдаланишлари лозим. Хусусан, улар қуйидагича:

1) оилала ҳиссий мослик, руҳий хотиржамлик ва илиқ иқлим яратиш;

2) ота-она обрўсини сақлаш;

3) тарбияда ота-она, катталар ўртасида талабчанлик бирлиги;

4) бола шахсини меҳнатда тарбиялаш;

5) оила, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлиги;

6) болани севиш ва иззат қилиш;

7) оилала қатъий режим ва кун тартиби ўрнатиш;

8) тарбияда болаларининг ёш ва шахсий хусусиятларини ҳисобга олиш;

9) бола тараққиётини аниқлаб бориш;

10) болада мустақиллик, ташаббускорлик сифатларини ҳосил этиш ва бошқалар.

Оиланинг маънавий дунёсини такомиллаштириш учун унда зарур руҳий хотиржамлик, ибратли руҳий муносабат, ўзаро тотувлик яратилган бўлиши зарур. Ота-оналар ўртасидаги ўзаро муносабатда ҳамжиҳатлик, меҳр-оқибат, ўзаро ҳурмат, ширинсуханлик, бир-бирига гамхўрлик мавжуд бўлса, бундай муомала-муносабат бола тарбиясига ижобий таъсир қилади. Улар ўз фарзандларига чинакам бахт, қувонч ҳада этадилар.

Оила аъзоларининг дид-фаросати, қизиқиши, майллари, эҳтиёжлари, интилишлари ўзаро бир-бирига муносиб бўлса, оиланинг иноқ, аҳил турмуш кечиришларига, оилавий муносабатларининг мустаҳкам бўлишига пухта замин ҳозирлайди. Муайян даражада шарт-шароитларнинг мавжудлиги, ота-онанинг ўзаро бир-бирларини тушуниб турмуш кечиришлари, мақсад ва вази-фалардаги бирлик, юзага келадиган зиддиятларни биргаликда бартараф эта олишлари мустаҳкам оила муҳитини шакллантиради.

Ўзбек оилаларининг аксарияти ўзининг ссрфарзандлиги билан ажралиб туради. Шунга кўра, ота-онанинг хоҳ ўғил, хоҳ қиз, хоҳ тўнғич, хоҳ кенжа фарзанд бўлмасин, уларга тенг ва одил муносабатда бўлиши, эркалатмаслиги, катталар намунаси орқали кичикларни тарбиялаш ижобий ҳодисадир.

Кам болали оилаларда ота-оналар фарзандларини ортиқча эркалайдилар — бола оиланинг танҳо овуноғига айланиб қолади. Натижада шундай ўғил ёки қизлар эрка, ўжар, тантиқ, шахсиятлараст бўлиб вояга стиши мумкин.

Оилала қатъий интизом ва кун тартибининг бўлиши болалар тарбиясига ижобий таъсир қилади. Болаларининг билим олишдаги ютуғи, ахлоқи, саломатлик даражаси кўп жиҳатдан оилала қарор

гоптирилган оқилона режимга боғлиқ. Шунинг учун ота-оналарнинг ўзалари ҳам бу борада ибрат кўрсатишлари, оқилона тузилган оила режимга қатъий амал қилишлари, фирзандларга ҳам ўргатишлари даркор. Бу нарса, айниқса, қиз болалар тарбияси учун жуда зарурдир. Чунки у катта бўлгач, ниҳол каби бошқа уйга кўчиб ўтади — оила қуради.

Ота-оналарнинг ичкиликка ружу қилиши, бунинг оқибати ва бошқа сабабларга кўра тез-тез содир бўлиб турадиган оилавий жанжал-можаролар туфайли болаларнинг ороми бузилади, уйқуси қочади, чўчийдиган бўлиб қолади; асаб системаси касаллигига чалинади, фирзандлари кўз ўнгидан ота-онанинг обрўси тўкилади.

Оила — бу ўзига хос ҳўжалик бўлиб, унинг турмуш кечириш муаммолари мавжуд. Ота-оналар оила аъзоларининг амалий фаолиятларини уюштиради, уларнинг овқатланиш, таълим олиш, ишлаш, дам олиш, кийим-бош билан таъминлаш каби кундалик режимини ташкил қилади; фирзандни болалигидан бошлаб меҳнатга, мустақилликка, шахслараро ибратли муносабатга ўргата боради.

Ўзбек оиласи аъзоларининг деярли барчасини саводхон, маълумотли деб атасак, хато қилмаган бўламиз. Ана шу имкониятлар таъсирида ўғил ва қизлар мулоҳазали, топқир, ишбилармон, ақл-заковатли бўлиб вояга етимоқдалар.

Оилада бола тарбияси иккиёқлама пўҳмият касб этиб, фақат фарзандларига руҳият ва маънавий билимидан сабоқ бериш билан қаноатланиб қолмасдан, балки ўзалари ҳам тарбия сўҳрлари, хусусиятлари, ҳолатлари моҳияти ва маъноси юзасидан янги-янги маълумотлардан хабардор бўлиб туришлари керак.

Бола тарбияси ота-оналардан мажсуе педагогика ва руҳият бўйича билимлар, алоҳида кўникмалар бўлишини қатъий равишда талаб қилмаса-да, доимий юз бераётган тарбия муаммоларини тўғри ҳал қилиш устида фикр юритишни тақозо этади.

Ўз фарзандларига ажойиб, гўзал, орзу қилгудек тарбия бериш имкониятига эга бўлган ота-оналар умрларини роҳат ва фароғатда ўтказадилар, болаларидан ҳамишз олижаноблик, меҳрибонлик, яхшилик кўрадилар, диллари асло жароҳат азобини сезмайди; ўқиниш ҳиссига дучор бўлмайдилар. Шу тўғрида ўзбек халқининг қатор мақоллари яратилган: «Той улғайса, от тинади (яъни от миннишдан қутқарилади), ўғил усса, ота тинади (яъни бола топган ҳосил отани тиндиради)». (М. Кошғарий. Девону лугатит турк, 1 том. Тошкент, 1960, 214-бет).

Ота ҳаётда машаққатлардан тортиб, барча хурсандчиликларга-ча, ўзининг букилмаслиги, эгилмаслиги билан бардош берувчи буюк шахс сифатида тавадлангани. Оталар тупроқ қориб бино қурадилар, металл кесиб машиналар яратадилар, уруғ сеппиб дон оладилар. Улар эл бошига иш тушса, этик билан сув кечадилар; ўз халқининг бахти ва тугилган ерини кўкракни қалқон этиб кўриқлайдилар.

Даҳшатли ҳаёт-мамонт жангларида қишининг изғиринли совуғи-ю, ёзининг тинка қуритар иссиқлари, очлиқнинг ҳафталаб, ойлаб, йиллаб берган азобларига бардошли дамлар — ҳамма-ҳаммаси оталар жасорати учун хос. Ушбу жасоратлардан сўзловчи энг муътабар ва энг эъзоли маънолар ана шу «ота» сўзида мужассамлашган, десак, янглиш бўлмас.

Агар оталар бўлмаса, осмонимиз мусаффо, нонимиз бутун, устимиз бут бўлмаслиги ҳаммага аёси. Шу туфайли ҳам фарзандларимиз «жонингизга жон бўлай, жонга дармоним отам» деб ашула айтганларида отанинг ана шу фазилатларидан, жасоратларидан илҳом олган бўлсалар ажаб эмас.

Оилада отанинг раҳбарлик ва йўлбошчилик роли тўғрисида улуғ инсонлар, буюк сиймолар ҳикматли сўзлар айтишган. Жумладан, бобокалон шоир Алишер Навоий фарзандларини ўз ота-оналарини қадрлашга даъват этиб: «Бирисин ой англа, бирисин қуёш», — дея мадҳ этар экан, отани қуёшга ўхшатади.

Муҳаммад Пайғамбар қолдирган ҳадислардан бирида: «Отанинг дўсти билан дустлик алоқасини давом эттиришининг отанига қилган яхшилигининг ҳисобланади», — дейилади. Халқ орасида «бир ота ўнта ўғилни боқингга қурбн этади, бироқ ўнта ўғил битта отани боқа олмайди» деган нақлда чуқур маъно бор.

Демак, ота йўлини давом эттириш, уни қадрлаш ўғил учун фарзандлик бурчидир.

Ота — оқли бошлиқи, посбонидир. Зеро, отанинг ҳар бир кўз илгамас қомушларидани муаммоларининг миридан-сиригача арқалашиб, унга фақат тўғри йўл кўрсатиб туришдек инсоний масъулият ота елкасида туради. Буни моҳият жиҳатдан тушунган эркак ўз маъносида ота ҳисобланади; аксинча, бу муътабар сўзга фикрат иснод келтиралади.

Шу ўринда отанинг оиладаги обрўси масаласи атрофида фикр юритиш жоиздир. Ота обрўни дастлаб оилада мустаҳкамлайди. Хотини, бола-чақаси орасида обрў тонган ота жамоат орасида ҳам, шубҳасиз, лътибор тонади, обрў орттиралади.

Тасаввуримиздаги иззат-иқромга сазовор оталар ҳаётининг ҳар бир катта ва кичик деталларида ҳам бош механизмлик ролини ўтайдиган, ягона фигура сифатида гавдаланувчи мураббийлардир. Буларсиз ҳаёти кечган оилани оила ҳисобламаймиз. Чиннакам инсоний тарбия ипларини оилада пишиқ ва мустаҳкам этувчи ва йнгирувчи ҳам ягона ота; унинг руҳий ҳокимлиги, эркаклик гурури, олам-олам орияти эса ҳақиқий идеал деса бўлади. Ҳа, бундай оталарининг улуғвор сиймоси бутун борлигимиз, ҳаётимиз учун ҳақиқий иззат-ҳурмат нималигидан далолат берувчи ягона намунадир.

Янгийўл шаҳрида истиқомат қилувчи, касби иқтисодчи Улмасжон Машарипов олдига бир оз ноқулай бўлса-да, ҳозирги кунда ҳаммага ошкор қилиш айб эмаслигидан шу оиладаги ота обрўсининг сифатлари тўғрисида сўз юритишни лозим топдик.

Оила эъзоларининг муносиб тарада кўрсатаётган ҳурмат ва эҳтироми табиий равишда ота зиммасига катта масъулиятни — улар-

га нисбатан ҳам ҳурмат ва эҳтиромни оловлантирган. Шу боисдан Ўлмасжон ака кундалик иш графигини якунлаши биланоқ хонадонига — фарзандлари бағрига ошиқади. Чунки унинг учун оиласи яшайдиган хонадон муқаддас даргоҳдир. Гоҳида фарзандлари йўл-йўриқ сўраб иш тутганида, маслаҳат олганида Ўлмас ака тобора руҳи сингил тортиб, ўзини гўё яшаргандай ҳис этади. Фарзандларнинг бундай қобил, андишали ва виқорли бўлиб тарбияланишида Ўлмас аканинг ота сифатидаги масъулиятигина сабабчи бўлган деб ўйлаймиз. Бу айтилганларда ахлоқий тарбияга оид олам-олам маънолар бор. Улар силсиласида жуда катта ижтимоий аҳамиятга мөлик бўлган, шу кунининг мазмунидан келиб чиқувчи ўзбек халқининг «ҳурмат» ва «иззат» деган таълимий мазмундаги ибратли томонлари яширинган.

Ота оилада ўз фарзандларига ҳар томонлама: юриш-туришда, нутқ одобида, суз маданиятида, ўзаро муомала жараснида, энг муҳими амалий иш фаолиятида тўғрилиқ ва ҳаққонийлик, самимийлик ва холислик юзасидан намуна кўрсатмас экан, бундай оиладаги отада на бурд, на ҳурмат ва на обрў бўлади. Бундай ота «ҳурмат» ва «обрў» деган мўтабар сўзлардан йироқлашиб, дастлаб хотини олдида, қолаверса фарзандлар орасида бебурд, тутуруқсиз, қадр-қимматсиз, омонат бир бегона шахсга айланиб қолади. Бошқача қилиб айтганда, бундай оталар қадрсизланади.

Оилада обрўсиз ота тарбиясини олган бола кўпинча ўғри, муттаҳам, босқинчи, йўлтўсар ва гирт безори бўлиб стишиши шубҳасиздир.

Мурғак тасаввурли бола илк тарбияни оилада олади. Бола тарбиясининг илк сабоқлари ҳақида атоқли ўзбек педагоги Абдулла Авлоний ўзининг «Туркий гулистон ёхуд Ахлоқ» китобида қуйидаги ибратли ўғитларни айтган эди: «Тарбияни тугилган кундан бошламак, вужудимизни қувватлантирмак, зехнимизни равшанлаштирмак лозим»¹.

Бола ота-онанинг огушидан, илиқ нафасидан, қалб ҳароратидан баҳра олиб ўсади. Олам сирларини фарзанд даставвал ўзининг нуридийдаларидан ўрганади. Шунинг учун ота-онани биринчи тарбиячи муаллим дейишади.

Оилада фарзанд тарбиясини тўғри йўлга қўйишининг асосий востаси унинг маънавий оламида эътиқодни шакллантиришдир. Бунга болани фақат ишонтириш йўли билан эришиш мумкин. Шунинг учун ота-она ўғил-қизларни тарбиялашда уларни қўрқитишда ёки асоссиз буйруқ беришга таянмасдан иш тутиши керак. Хўш, ота-она обрўси болада қачон пайдо бўлади?

Шу саволга тўлақонли жавоб топиш учун, энг аввало, оилада отасиз тарбияланган ва отали тарбия кўрган болалар хусусида тўхталамиз.

¹ А. Авлоний. Туркий гулистон ёхуд Ахлоқ. Ушбу илова А. Бобохонов, М. Махсумовнинг «Абдулла Авлоний педагогик фаолияти» номли рисоласининг 57-сидифасидан олинди. Тошкент, 1966, 11-бет.

Текширишлар шунинг кўрсатдики, Тошкент вилояти Замиёта ноҳиясидаги мактаблардан биринчи тарбия олаётган 1112 ўқувчинининг (7—8-синфлар) 35 таси отасиз бўлиб, булардан 8 таси безори. Ота-ининг гапига кўрмайди, чекади, ичиди, майда ўғирлик қилади; қолган 20 таси ёмон ўқийди, 3 таси аълочи, 4 таси ўрта ўқийди ва ахлоқини ночор. Демак, отасиз оиладаги болалар тарбияси ўйлашга, мушоҳада қилишга олиб келади.

Биобарин, оилавий ва педагогик тарбияда отанинг обрўси ахлоқда аҳамият касб этади. Шу сабабли оилада ота обрўси муаммосини кенг жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилиш мақсадга мувофиқдир.

Турмуш тажрибаларидан шу нарса маълумки, ота-онанинг обрўси давлат ва оила аъзолари олдига жавобгарликни ҳис қилишдан бошланади. Агар ота-она ўз иши, ўз бурчи учун жавобгар эканлигини ҳис қилса ва унга амал қила олса, бу уларнинг обрўсидир. Улар ўзларининг хулқида, хатти-ҳаракатларида буларга риоя қилсалар, старли обрў қозона оладилар.

Ота ва она обрўси бутун ҳаёт давомида кундалик ибратли хулқи, ахлоқи, интизоми, камтарлиги, ишбилармонлиги билангина қўлга киритилади. Ибрат-намуна, заҳмат, чин эзгу-ният эвазига юзага келган обрў ҳақиқий обрў ҳисобланади. У фарзандлар диққат-эътиборига муҳр-муҳаббат билан йўғрилади. Натижада оила аъзолари тотув, осойишта, иноқ ҳаёт кечирадилар; оилада фарзандлар орау қилгудай, замона руҳига мос тарбия оладилар. Улар ота-оналари билан беҳад фахрланадилар ва шу туйғу билан яшайдилар. Бу ўз навбатида, ёшларда келажак ҳаёти учун, турмуш учун ибратли ахлоқ кўйикчаларини таркиб топтиради.

Баъзи ота-оналар борки, улар болалар, оила аъзолари ўртасида калондимолиқ, сердаралиқ, баджаҳдлик, ўзини ота оғиркарвон тутиш, «лонишманда» қилиб кўрсатиш йўли билан обрў орттирмоқчи бўлидилар.

Оилада айрим ота-оналар тазйиқ этиш йўли билан фарзандларни ўртасида обрў орттиришни хоҳлайдилар. Бунда улар кўрқитиш, нофрин буйруқ бериш, тазйиқ ўтказиш усуллариини қўллашди. Улар заҳархандалик ва баджаҳдликни тарбиявоситаси деб ҳисоблайдилар. Кўрқинч асосида болада вужудга келган «буйсуниш»ни улар ўзларича обрў деб тушунадилар.

Баъзи ота-оналар фарзандларни билан камроқ мулоқотда бўлиш, улардан ўзларини нарироқ олиб юриш билан обрў орттиришни ўйлашади. Уларнинг назарида, тўғ фарзанд билан қанча кам учрашилса, шунча кўпроқ обрў қозониш мумкин. Бу мутлақо нотўғри тушунча, ота-она ўз фарзанди билан қанча кам мулоқотда бўлса, улар ўртасида беғоналашини, лоқайд бўлиш ҳолатлари келиб чиқади.

Айрим ота-оналар бола билан фақат расмийчилик орқали обрў орттиришга ҳаракат қилишади, холос. Бунда улар қилган қийиқ қидиришди, болага танбеҳ беришди, унинг барча хатти-ҳаракатларини чеклаб қўйишди, бўлар-бўлмасга жеркиб, силталаб ташлашди.

Кузатишларимизга кўра, фарзандларга ориқча панд-насиҳат қилавериш ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Чунончи, баъзи

ота-оналар арзимаган майда-чуйда масала буйича ҳам узундан-узоқ ўғит-насиҳат қиладилар, ўзларининг насиҳатғўйлигини бурч деб ҳисоблайдилар. Майдагаплик, эзмалик билан ўғил-қизлар ўртасида обрў қозониб бўлмайди.

Турмушда шундай ота ва оналар ҳам учрайдики, улар сохта яхшилик қилиш орқали фарзандлари олдида обрў орттирмоқчи бўладилар. Бундай ота-оналар ўзларининг юмшоқ муомалалиги, безорлиги, кечирувчанлиги, ён берувчанлиги, кам талабчанлиги билан фарзандларни ўзларига ром қилиб олишни истайдилар. Уларда на қатъиятлик, на талабчанлик, на барқарорлик мавжуд. Унутмайликки, тилғламалик, сохталик, сунъийлик билан боғлиқ яхши йўлга солиб ва унинг олдида обрў қозониб бўлмайди.

Ота-она обрўсини орттиришда, энг аввало, ибрат-намуна муҳим роль ўйнайди. Оилада тарбия ишини муваффақиятли амалга ошириш учун ота-она тинмай ўзларини тарбиялаб боришлари керак. Ўзларида етишмайдиган сифат ва фазилатларни тўлдириб, мавжуд иллатларни батамом тугатишлари лозим. Чунки ота-оналарининг тарбия жараёнидаги истеъдоди — бу фарзандларга нисбатан муҳаббат ва садоқатдан иборатдир.

Ота-она фарзандлар ўртасида обрўга эга бўлишлари учун қатор чора ва тадбирларни амалга оширишлари зарур. Даставвал улар турли ёшдаги фарзандлари руҳий дунёсига мос муомала қилишлари даркор. Кичик, ўрта ва катта ёшдаги ўғил-қизлар билан мулоқотда уларнинг ёш хусусиятларига мос муомалада бўлиш шарт.

Ота-оналар фарзандлари даврасида обрў орттириш учун уларнинг руҳий дунёсига аста-секин кириб боришлари айни муддаодир. Чунки болалар ота-оналар қалбига яқинлашиш учун кичик интоёлар «от-от» ўйнашни, ўрта ёшдагилар мусобақалашишни ёки беллашнишни, кичик ёшдаги ўқувчи болалар эса эртақлар оламига киришни, ўсиришлар оилавий, ижтимоий масалалар юзасидан мунозара юритишни ёқтирадилар. Чин обрўга эга бўлмоқчи бўлган ҳар бир ота-она қимматли вақтларини ўз фарзандларидан ҳеч пямасликлари керак. Болалар руҳий дунёсига кириш бачканалик эмас, балки тарбия воситасидир. Фарзандларнинг талаб ва эҳтиёжларини оқилона қондириб бориш уларни бир-бирларига тобора яқинлаштиради, обрўларига обрў қўшади.

Оила даврасида ота-оналарининг кузатувчанлиги, сезгирлиги ва ҳозиржавоблиги муҳим аҳамиятга эга. Майда-чуйда нарсалар ҳам диққат-эътибордан четда қолмаслиги, уларга шахсий фикр-мулоҳазалар билдиришлари фарзандни ҳушёр тортиради. Улар ўзларининг нуридийдаларида бундай ажойиб хислатларининг мавжудлигидан чексиз қувонадилар.

Ота-оналарининг одилона меъёрли талабчанлиги обрў орттиришнинг энг муҳим йўлларида биридир. Фарзандларнинг кучига, қобилиятига, қизиқишига биноан ақлий ва жисмоний топшириқлар берилиши ва ўз вақтида уларнинг натижасини текшириш болаларда қатъиятликини вужудга келтиради, натижада катта ёшдагиларга нисбатан уларда ихлос ортади. Ихлос, ҳурмат, обрўнинг узвий замири

бўлиб қисобланади. Шунинг учун унга алоҳида эътибор бериш фарзанд камолоти учун муҳим аҳамиятга эга.

Шунингдек, ота-оналарнинг самимийлиги ва ғамхўрлиги уларга катта обрў келтириши мумкин. Улардаги самимийлик, ғамхўрлик, фазилатлари фарзандлар юрагида ўчмас из қолдириб, тўғри йўл тола олади. Уларнинг ибратли характер хислатлари болалар қалбида келгуси орзу-умидлари гулшани сифатида катта роль ўйнайди; бинобарин, уларга нисбатан ишонч, иштидиш, мойиллик каби истиқбол сифатлари вужудга кела бошлайди. Ота-она обрўси ортиши учун уларда маънавий қиёфа, ахлоқий байналмилаллик, гўзалликка қарашлари, барқарор эътиқод бўлмоғи зарур.

Оилада тотувлиқнинг мавжуд бўлиши барча муваффақиятларнинг гаровидир. Чунки оила аъзоларининг бир-бирига бўлган муносабатлари келажак авлодининг қандай шахс бўлиб вояга етишига ўз таъсирини кўрсатади. Хўш, оила кучоғида қандай муносабат вужудга келганда унда тотувлик, бир-бирларини тушуниш ҳолати ҳукм суради?

Фарзандларнинг руҳий хусусиятларидан қариялар, тажрибали ота-оналар ўз турмуш тажрибалари орқали бир оз бўлса-да хабардорлар. Лекин улардаги билимлар руҳият қонуниятларига, болаларнинг ёш на шахсий хусусиятларига асосланмаган бўлади. Шу тўғрисида қариялар ёки катта ёшдаги кишилар билан болалар ўртасида «аглашилмовчилик гови» вужудга келади. Бундай муносабатни тубдан ўзгартириш лозим. Бу нарсани ўзгартириш учун уларни руҳият ва педагогика ҳақидаги билимлар билан муайян даражада қуроқлантириш керак.

Ўз-ўзидан маълумки, болаларнинг руҳий хусусиятларини қарияларга ҳамда катта ёшдагиларга таништириш оилада тотувлик, ҳамжиҳатлик, илиқ руҳий иқлимни барпо қилади. Болаларнинг катта ёшдагиларга ва қарияларга бўлган илиқ муносабати, меҳр-муҳаббатни, намуна-тимсол ёки маслак сифатида қараши ва бошқа жараёнлар орқали ўзаро тушунув намоён бўлади. Фарзандларга нисбатан қилниган юмшоқ ёки қўпол муомала уларнинг руҳий дунёсида ижобий ёки салбий таъсирот қолдиради. Киши кайфияти ё кўтарилади ёки мутлақо бузилади.

Қариялар ва ота-оналар фарзандларининг феъл-атвори ва хулқини, қобилияти ва қизиқишини, умуман олганда, уларнинг руҳий дунёсини чуқур билган тақдирдагина оилада нормал (муътадил) руҳий илиқ иқлим мавжуд бўлиши мумкин.

Кичик ёшдаги болалар мактаб оstonасига оёқ босиши билан ўйин фаолияти ўрнини ўқини фаолияти эгаллай бошлайди. Бъъзан улар қиёинчиликлар олдида бардош бера олмай инжиқлик қиладилар. Бундай ҳолатнинг олдини олиш учун улар эржалатмаслик, ҳаминча қўйган талабни қаттиққўллик билан амалга оширавермаслик даркор. Унинг ўрнига йўл-йўриқ кўрсатиш, тушунтириш ишларини олиб бориш мақсадга мувофиқ. Фақат ани шундагина унда иродавий сифатлар шаклланади.

Бундай ёшдаги болаларга оилада талаб бир хил бўлиши яхши натижа беради. Уларнинг талаб ва истакларини далиллар асосида тушунтиришга ҳаракат қилиш, нотўғри ёки қалбаки ахборотлар беришдан

сақланиш керак. Ёлгон жавоб бериш орқали ота-оналарнинг фарқид олдида обрўси пасаяди, чунки улар уйда олган жавоб билан ўқитувчисининг жавобини солиштирадидилар ва шу асосда ким ҳақ ёки ким ноҳақ эканлигини аниқлайдилар. Улар учун бошланғич синф ўқитувчиси дошманиди, билимдон, ишбилармон шахс ролда намоён бўлади.

Оилада катталар обрўси қўрқитиш асосида вужудга келмасдан, балки самимийлик, илиқ ҳурмат замрига қурилиши мақсадга мувофиқдир. Оила аъзоларининг иноқлиги, хатти-ҳаракати, кийиниши, меҳнат фаолияти, ўзга кишилар тўғрисидаги суҳбатлари ва уларнинг бошқа сифат ҳамда фазилатлари боланинг мурғак тасаввурига янги тинсолларни олиб киради. Кичик ёшдаги болалар тарбияга берилувчан ҳамда катталарга ишонувчан бўладилар. Ота-оналар уларнинг бу хусусиятларини инобатга олган ҳолда мулоқотда бўлсалар, оилада то тувлик қарор топади. Шу фазилатлар бола онгига сингиб боради ва у келажакда ахлоқий соғлом ўсмир бўлиб етишади.

Ўсмирлик даврида (11—15 ёшлар) болаларининг руҳий дунёсида катта ўзгаришлар юз беради. Бу ўзгаришларга қатор сабаблар таъсир қилади. Жумладан, унинг биологик жиҳатдан тараққиёти, жинсий ўсиши, педагогик жамоа кўламининг кенгайиши, қуршаб олган муҳит таъсири ва бошқа омиллар. Ана шу омиллар таъсири натижасида унинг руҳиятида кескин бурилиш ясалади. Шунинг учун мактабда, оилада ва кўча-кўйда ўзини тутиши ўзгаради; ахлоқий масалаларга қараши бошқачароқ тус олади. Худди шу даврда ўсмирларда, шахсий фикрини маъқуллаш, бошқалар фикрига танқидий муносабатда бўлиш, камчиликларига ўз вақтида иқдор бўлмаслик, ўжарлик, ўзбилармонлик, ўзини катталардек ҳис этиш каби хусусиятлар кўзга ташлана бошлайди.

Ота-оналар ўсмирлар билан мулоқотга киришишда уларнинг иззатнафсига тегишли ҳамда калаки қилмаслиги зарур. У ҳолда ота-онага булган меҳр-муҳаббат, самимий ҳурмат ўрнини нафрат, ҳасад эталлаши мумкин. Ҳамиша уларга ҳақиқатни силлиқ муомала орқали тушунтириш даркор; «Уғлим, ўғит-кенгашимни қулоғингга ол, билимсизликни ташла. Кимнинг талқони бўлса, шининга қоради. Шунингдек, ақлли киши насиҳатни қабул қилади» (М. Қошғарий, Девону лугатит турк, I том, Тошкент, 1960, 413-бет) қабилида гапирилади.

Ўсмирларнинг жинсий тарбиясига раҳнамолик қилиши ота-оналарни фараздаларга янада яқинлаштиради. Ота-оналар уларнинг мураббийси, маслаҳаттўйи, сирдоши ролда ҳаёт майдонига отилиб чиқадилар. Ўсмирларнинг юриш-туриши, меҳр-оқибати, ақлий камолоти турлича бўлади. Шунинг учун улар билан муомала қилишда шахсий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иш тутилса, оилада ўзаро тушуниш, тотувлик, ҳамжиҳатлик, руҳий мослик вужудга келади. Бу ерда отанинг онага ёки аксинча, бир-бирларига қилган муносабатлари ҳам шу иқлим шарт-шароитларига тубдан мос тушини шарт. Чунки ота-онанинг ўзаро тотув ҳаёт кечирishi оиланинг таркиб топиши борасидаги асосий омилдир. Халқимиз шунинг учун ҳам «ру хотини қўш ҳўки» деб айтишган.

Ўспиринлар (16—18 ёшлар) ўзларининг руҳий хусусиятлари билан бошқа ёш даврдаги болалардан кескин фарқ қиладилар. Улар ҳам жинсий, ҳам жисмоний, ҳам ақлий жиҳатдан вояга етган, камолотга эришган, дунёқараши, ўз-ўзини бошқариши каби етук инсоний хусусиятлари таркиб топган бўлади. Шу туфайли улар назмин, мулоҳазали бўладилар, катта ёшдагиларга ҳурмат-эҳтиром билан қарайдилар. Улар узоқни кўзлайдиган, келажак учун қайғурадиган, ота-оналарининг иқин ёрдамчисига айланадилар. Шунинг учун ота-оналар ўспирин фарзандлари билан маслаҳатлашиб иш тутишлари, дилларига, мулоҳазаларига ҳулоқ солишлари, умуман уларнинг раъйига қарашлари, кўп ўринда ҳисоблашишлари лозим.

Баъзан ўспиринлар ичида тарбияси қийинлар ҳам учрайди. Ота-оналар уларга нисбатан бошқачароқ йўл тутишлари, нопок йўлларга бошловчи сабабларни оинқлаши ҳамда ундай иллатларга қарши кураш олиб боришлари шарт. Агар оиладаги руҳий иқлимга ҳадеб салбий таъсир этаверса, у ҳолда педагогика жамоасига ва жамоатчиликка мурожаат қилган маъқул. Ваҳоланки, ўзбек халқида, бир болага етти маҳалла оталик қилди деган гап бор, бу бежиз эмас.

Ўспиринларда инсоният учун энг муқаддас, нозик туйғу — муҳаббат куртаги пайдо бўлади. Шу туйғу қалбини қамраб олиши туфайли унинг руҳий дунёсида айрим ўзгаришлар юз беради. Ота-она фарзандларининг бундай туйғусидан хабардор бўлиши, руҳан тстиклашиши, маслаҳатлар бериши, намуналар келтириши зарур. Улар билан муомала қилиш давомида севги, муҳаббат, ошиқлик каби сўзаларни эҳтиёт бўлиб ишлатишлари, эндигина ўсиб келаётган туйғусига болта урмасликлари лозим.

Одатда ўспиринларда кийиниш, юриш-туришда ҳаддан ташқари бачканалик ҳоллари учраб туради. Бундай пайтда ота-оналар мажбур қилиш, ҳақоратлаш, иззат-нафсига тегиш йўли билан эмас, балки уларга самимий суҳбат орқали тушунтиришлари, таъсир этишлари, «Ситанг совуқда қотибди» каби ибораларнинг маъзини чақиб беришлари яхши самара беради.

Ўспиринларга касб танлашда тўғри йўллашма бериш уларнинг қилиқишларини эътиборга олишлари лозим. Айрим ота-оналар фарзандларининг майлига, интилишига, раъйига қарамасдан олий ўқув юртларига мажбуран кириб ўқишни тавсия қиладилар. Кўпинча ўз касбини сева олмаган йигит ёки қиз ўқув даргоҳини ташлаб кетади. Бундай кўнгилсиз ҳол онла тинчлигини бузади, фарзандлар билан катта ёшдагилар ўртасида кўнгилсиз воқеалар содир бўлади. Шунинг учун, такрор айтаманки, ота-оналар фарзандларининг касб танлашида ҳисоблашишни сира унутмасликлари керак.

Оиладаги руҳий иқлим, тотувлик ҳаминша барқарор бўлиши учун қариялар, ота-оналар ўз фарзандларининг руҳий дунёсини билишлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб иш тутишлари мақсадга мувофиқдир. Фарзандлар ҳар қачонги вақтда ҳам оилада ўздан катталарга ҳурмат билан қарашни керак.

Шу ўринда айтиш керакки, ота-она болага ҳунар танлашида ёрдам бериб, шу ҳунарда обрў топган, баракали меҳнат қилган кишининг қўлига шогирдликка бериши керак. Бизга устоз-шогирдликнинг натижаси маълум. Устоз отангдан улуг, дейди доно халқимиз.

Оила тарбияси жараёнида болалар онгига сингдириладиган ахлоқий қоидалар, урф-одатлар, анъаналарга риоя қилиш йўл-йўриги зерикарли, қуруқ насиҳатгўйликдан иборат бўлиб қолмаслиги лозим. Аксинча, энг яхши омиллардан бири — аниқ ҳаётий омилларни таҳлил қилиш орқали тўғри тушунча ва тасаввурларни ҳосил қилишдир. Ушбу вазифани амалга ошириш учун ҳаётни мисоллардан, бадний адабиёт материаллари, машҳур кишилар ҳақидаги хотиралар, эсдаликлар ва уларнинг таржимаи ҳолларидан фойдаланиш яхши натижа беради. Ота-оналар фарзандларига халқ маросимларига тўғри муносабатни тарбиялаш, чунончи, миллий тўй, улоқ, миллий кураш, наврўз байрами, сайлларни ўтказиш йўллари ва уларда иштирок этиш қоидалари тўғрисида тушунча бериш зарур. Шунингдек, ота-оналар, оиланинг катта ёшдаги аъзоларни кичик ёшдагиларини меҳмон кутиш, дастурхон безаш, меҳмонга бориш, овқатланиш қонун-қоидаларидан хабардор қилишлари лозим.

Миллий анъаналардан, урф-одатлардан, маросимлардан ва расм-русмлардан келиб чиққан ҳолда оилада ота-онага, қариндош-уруғларга, катталарга, муаллимларга ҳурмат ҳиссини шакллантириш, ўтмиш бойликларига ва ёлгорликларига, обидаларга меҳр-муҳаббат руҳини сингдириш оиланинг муқаддас вазифаси ҳисобланади. Айниқса, оилада катталар кичикларга атроф-муҳит муҳофазаси ҳақида тез-тез маълумотлар бериб гуришлари лозим.

Оилада меҳнат тақсимотини тўғри ва адолатли амалга ошириш, фарзандларда ҳар хил кўникма ва малакаларни таркиб топтириш меҳнатсеварлик хислатини вужудга келтиради. Меҳнат улушларини ўғил-қизларнинг ёшига, кучига, дидига, қобилияти ва қилиқшига мос равишда тақсимлаш уларда кундалик эҳтиёж, зарурият ҳиссини туғдириш билан бирга масъулият деган одоб хислатини ҳам барқарорлаштиради.

Болаларда меҳр-муҳаббат туйғусининг намоён бўлишида онанинг сеҳрли алласи муҳим аҳамиятга эга. Онанинг фарзандларга алла орқали ифодаланган дастлабки ҳис-туйғусини, мурғак қалбга табиат, захматкаш халқ, бетакрор жаннат мисол боғ-роғлар тўғрисидаги тим-солларни, илк таассуротларни изҳор қилади. Афсуски, ҳозирги кунда ёш оналаримиз алла айтишни унутиб юбормоқдалар, бунинг олдини олиш керак, токи бешик, беланчақлар атрофида онанинг орзу-умидлари, ҳис-туйғулари, юрак садолари, бўлгуси инсоннинг порлоқ йўли ва келажак режалари алла ёрдамида биралла жарангласин. Ахир, жаҳон дунёвий илмида ўзларига ҳақиқий ўрнатиб кетган буюк алломалар — Ал-Хоразмий, Ал-Беруний, Фиробий, Ибн Сино, Алишер Навоий кабилар ҳам она алласини эшитганлар. Бу фазилат, айниқса, қизлар тарбиясида муҳим омилдир. Чунки қиз бола алла айтиш ва болани тарбиялашни онасидан ўргангани. Зеро, у бўлажак онадир.

ЎЗБЕК ОИЛАСИНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА ШАХСЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР

Еш авлодни ҳар томонлама мукамал шахс қилиб тарбиялашдек масъулиятли вазифа ота-она елкасида. Дарҳақиқат, инсон шахсини шакллантириш оиладан бошланади; хусусан болада ирола, одатлар, феъл-атвор, хулқ, атрофга муносабат, эътиқод ва қарашлар вужудга келади. Ана шулардан келиб чиққан ҳолда турмушда инсонни камол топтириш шароитлари, таъсир кўрсатиш имкониятларини изчил ўрганмай туриб, шахснинг хусусиятлари ва уларни келтириб чиқарувчи омиллар тўғрисида фикр юритиш мумкин эмас. Маълумки, оила-ижтимоий-тарихий белгига эга бўлган муайян тузиллишли ижтимоий гуруҳнинг кўриниши. Чунки, унинг аъзоларини қариндош-уруғчилик, никоҳ, турмуш шароити бирлиги, одоб-ахлоқ умумийлиги, маънавий эҳтиёж мослиги каби алоқалар ўзаро боғлаб туради. Оила мураккаб ижтимоий гуруҳ бўлиб, биологик, ижтимоий, ахлоқий, мафкуравий ва руҳий муносабатларнинг бирлашувни натижасида вужудга келади. Шу сабабдан турмушдаги ва оила аъзолари муносабатларидаги ўзгаришлар унинг моддий-мансий, иқтисодий негизин ўзгаришига бевосита боғлиқдир.

Оила аъзоларининг ўзаро муомалаларини тадқиқ қилган венгер социологи М. Комлоши 10—14 ёшдаги мактаб ўқувчиларининг ўқишга ва меҳнатга бўлган муносабатига бевосита таъсир қилувчи оила муҳити (вазият, шароит, ҳолат) омилларини тўрт гуруҳга ажратади:

1) ота-оналарнинг жамоатчилик фаолияти (уларнинг мафкуравий қарашлари ва ишга инсбатан муносабатлари);

2) оила ичидagi муносабатлари (ота ва она муносабати, ота-оналарнинг бува ва бувига муносабатлари, ака-укалар ва опа-сингилларнинг ўзаро муносабатлари);

3) ота-оналарнинг тарбиявий-педагогик фаолияти (уларнинг тарбиявий муаммолари, қизиқишлари, мактаб билан ҳамкорликлари, ўқувчиларга дарс тайёрлаш кезида ота-оналарнинг ёрдами, уларнинг тарбиявий аҳамияти);

4) оилادا ўқувчининг фаолияти (ўқувчининг кундалик тартиби, хўжалик ишларидаги муайян мажбурияти) ва бошқалар.

М. Комлоши йиққан материалларини таҳлил қилиб, оила муҳити (вазияти, шароити, ҳолати)ни уч тоифага: ижобий, ўзгарувчан ва салбий тоифаларга ажратади.

Руҳшунос олим В. И. Селиванов оилادا шахсни шакллантириш жараёнини ўрганиб, бахтли болалик — бу оилاداги қувончли ҳамжиҳатликнинг ҳамда ота-оналарнинг болаларига ҳамхўрлигининг самарасидир, деган хулосага келади. Муаллиф оилаларни йўналишига қараб, уч тоифага мансуб эканлигини кўрсатиб беради: ижтимоий-илгор йўналишдаги оила, зиддиятли йўналишга эга бўлган оила, паст даражадаги ижтимоий йўналишга мансуб оила.

Биринчи тоифага хос бўлган оилалар биздаги оилаларнинг кўпчилиги қисмини ташкил қилади. Бундай оилаларда шахслараро муносабатлар ахлоқ принциплари ва қондаларидан келиб чиққан

ҳолда амалга оширилади, шунингдек ҳар томонлама камол топган шахснинг ижтимоий идеали (юксак орзу тимсоли) назарда тутилади. Ижтимоий-илгор йўналишдаги оилаларнинг вояга етган аъзоларни ишлаб чиқаришда, корхонада, жамоат ишларида фаол қатнашадилар, илгор маданиятга нисбатан қизиқишларини намойиш қиладилар, шунинг билан бирга бу нарсага ўз фарзандларида ҳам ҳавас уйғотадилар. Оилада гоҳи намоён бўладиган зиддиятларни жуда қисқа муддатда ҳамжиҳатлик билан бартараф қиладилар. Ушбу тоифага мансуб оилаларда ҳўжалик ашёлари, асбоблари, қимматбаҳо материаллар ҳар хил эҳтиёжларни қондириш воситаси сифатида қаралади, бу нарсалар шахснинг келажак истиқболи билан мутлақо богланмайди.

Иккинчи тоифадаги оилада барқарор йўналиш бўлмайдн. Оилавий турмуш муносабатлари узлуксиз равишда бирон-бир гоёнинг бошқа гоё билан ўзаро ниқобланган кураши босқичида бўлади; у ёки бу қарашларнинг устуилиги, истиқболи ҳеч қандай аҳамият касб этмайди. Бундай ҳолатнинг кўзга ташланиши эскилик билан янгилик ўртасидаги курашни англатмайди. Эр-хотиннинг ёки бошқа вояга етган оила аъзоларининг муросасиз позициялари (нуқтаи назарлари) кўпинча уларнинг фсьл-атвор хусусиятларидаги тафовут негизи билан боглиқ бўлиб, мутлақо эскилик сарқити моҳиятидан келиб чиқмайди. Оилада сўз билан иш бирлиги масаласи бир-бирига қарама-қарши йўналишда бўлади. Фақат бурч ҳиссигина, муайян мажбуриятни бажаришгнна оила аъзоларини ўзаро бирлаштириб туради. Мана бундай оилаларда эр-хотиннинг болаларга таъсир ўтказиш учун кураши, рақобати яққол намоён бўлади.

Учинчи тоифага мансуб оилаларда кўпинча мешчанлик удуми ва идеаллари ҳокимлик қилади. Мазкур оилаларда барча нарса ягона нарсага бўйсундирилган, яъни мол-дунё тўплашга, моддий-маиший жиҳатдан устуликка эришишга қаратилган. Вояга етган оила аъзоларининг, ота-оналарнинг корхонада, муассасада, ташкилотда меҳнат қилиши анд шу кўзлаган мақсадга етиш воситаси сифатида, ҳар қандай меҳнат эса, иш ҳақи миқдори билан ўлчанади. Оила бошлигининг зўравонлиги, зоилилиги, унга кўр-кўрона ва сўзсиз бўйсунушлик, сажда қилишлик, заиф ва нимжон оила аъзолари фаоллигини поймол қилишга интилиш ва ҳоказолар устуи бўлади. Мешчанлик идеали ва диний эътиқод доирасидан ташқари чиқиш ҳоллари (китоб ўқиш, ижтимоий турмуш фаолиятида иштирок этиш) камситилиб, бекорга вақт сарфлаш деб баҳоланади. Шу боисдан паст даражадаги ижтимоий йўналишга мансуб оилалардан худбин, қўрқоқ, жамият учун кам нафи тегадиган ўғил-қизлар етишиб чиқиши мумкин.

Биздаги руҳият фанида оиладаги турмуш муносабатларининг жуда кўп қирралари ўрганилган. Жумладан, ҳар бир оила аъзоларининг яшаётган микромуҳитда тутган ўрни ва эришган обрўси, оилаларда эр-хотин муносабатлари, ота-оналарнинг фарзандларга нисбатан муомалалари, турли ёшдаги фарзандларнинг ўзаро мулоқоти, уларнинг ота-оналарга муносабатлари, оила аъзоларининг бегона кишилар би-

дан мулоқотга киришиш хусусиятлари, улар ўртасида ўзаро ёрдам ва бирламлик хусусиятлари, уй-рўзгор юмушлари тақсимоти, ҳордиқ чиқариш, оила аъзоларида мулоқот кўламининг кенгайиши (оила доирасидан ташқари чиқиш) каби шахслараро муносабатларнинг рағбатланган жиҳатлари тадқиқ қилинган. Шунга қарамадан, оиладаги турмуш муносабатларининг кўпгина томонлари чуқур текширилмаган, оилада оқилона муносабатларни амалга ошириш учун тайёр андазалар етарли эмас.

Оиладаги муносабатлар таъсирида илк болаликдан умумий ишга содиқлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, қатъийлик, қадр-қиммат ҳисси каби юксак инсоний ҳислар шакллана бошлайди. Аста-секин тугнишганларга ғамхўрлик, ака-укалик ва опа-сингиллик меҳри, ота-оналарга муҳаббат ва шафқат каби туйғулар намоён бўла боради.

Турмушдаги самимий ва оқилона муносабатлар, илқ руҳий иқлим таъсири натижасида оила аъзоларида камтарлик, кўнгилчанлик, илтифот, сабр, уятчанлик, тўғрилиқ, яхшилик, юмшоқлик, дилкашлиқ, меҳрибонлик, талабчанлик, меҳнатсеварлик, виждонлилиқ, меҳнатга масъулият, озодалиқ, иззат-нафс, тежаб-тергашлик каби шахс хислатлари таркиб топади. Агарда оилалардаги турмуш муносабатлари қўполлик, андишасизлик негизига қурилган бўлса, у ҳолда оила аъзолари руҳий дунёсида кеккайиш, нисмиқлик, кўпчилик томонидан қабул қилинган хатти-ҳаракатлар ҳоидалирини сезмаслик, уларни менсимаслик, ялқовлик, масъулиятсизлик, ифлослик, бағритошлиқ, шуҳратпарастлик, димоғдорлик, иллатлари униб чиқади.

Шахслараро муносабатларининг бир неча кўринишлари мавжуд эканлиги ижтимоий психология ҳамда педагогик-тарбиявий соҳаларда қайд қилиб ўтилган.

Оила бошлиғи ҳисобланган ота-оналарининг асосий диққат-эътибори ахлоқ нормалари ва ҳоидаларни талабидан келиб чиққан ҳолда ўз фарзандларида ижобий характер хислатларини замон руҳига мос шахс физилатларини шакллантиришга қаратилади. Мазкур тоифадаги оила аъзолари даврасидаги суҳбатлар, мунозаралар, мулоҳазалар ўзаро тенглик, ўзаро ҳурмат руҳига бўйсундирилади. Оила муносабатларининг ушбу кўринишида турли ёшдаги ўғил-қизларга мақсадга йўналтирилган тарбиявий-педагогик таъсир ўтказиш системаси ўз хусусияти билан ажралиб туради. Ундай оилада шахслараро муносабатда таъсир ўтказиш сеҳри яширинган ҳолда бўлади. Шу билан, тасодифан воқеа ва ҳоидаларининг содир бўлиши турлича баҳоланади ва уларга бевосита алоқадор оила аъзолари турмуш тажрибасидан келиб чиққан ҳолда, ё рағбатлантирилади ёки жазоланади. Мана бундай одилона амалга оширилган мулоқот таъсирида ўғил-қизларда дўстлик, дилкашлиқ, хушмуомалалиқ, шахсий хатти-ҳаракатида ва мулоҳаза юритишида мустақиллик, шахсий қарашлари сақланган ҳолда янги норма ва талабларга мослашиш, ўз фаолияти учун жавобгарлик, эмоционал зўриқини даврида ўз-ўзини қўлга олишлиқ каби муҳим физилатлар пайдо бўлади.

Оила муносабатларининг яна бир тури «авторитар» деб аталиб, буида ота-онанинг обрўси ҳал қилувчи роль ўйнайди. Шахслараро тенг ҳуқуқлилик, эркин хатти-ҳаракат қилиш, ташаббускорлик ўз аҳамиятини йўқота бошлайди. Оила аъзоларининг юриш-туриш, хатти-ҳаракати кўпинча чеклаб қўйиллади. Ота-она томонидан тарбиявий таъсир ўтказишнинг асосий методи — жазолаш ҳисобланади. Бироқ оила-сонда раббатлантириш методидан фойдаланилганда ҳам, у болага мезгилнинг озуқа бермайди. Фарзандларда ота-онага яқинлик, меҳр ҳисси камаяди, кейинчилик бу туйғу узоқланиш, «бегоналаниш» кечинмасига айланади. Оиладagi шахсларро муносабатлар уларни қондирмайди; иштижада адамови, тунд, ичимдагини топ, ташвишлик, хавотирлик каби социал норма ва қондаларга қийинчилик билан мослашишдан иборат характер хислатлари вуждга келади. Шу сабабдан оила аъзолари руҳий дунёсида симпатия (сқптириш), эмпатия (ҳамдардлик), самимийлик, ҳайрихоҳлик каби юксак инсоний ҳис-туйғулар жуда нурсиз ифодаланади. Кўр-кўрона ва сўзсиз бўйсунишга асосланган муносабатлар негизда ётган тарбиявий таъсир қўрқоқ ва иродаси кучсиз шахсни таркиб топтиради.

Оиладagi турмуш муносабатларининг аралаш ёки қориншма тоифасида бола шахсини шакллантиришнинг муайян педагогик системаси мавжуд эмас. Оила аъзолари ўртасида бўладиган муносабатлар аксарият ҳолларда ўғит-насиҳат, ахлоқий суҳбат, йўл-йўриқ кўрсатиш билан боғланиб кетади.

Бундай ота-онанинг фарзандлари билан мулоқоти эркин ва ботиниб фикр юритишдан узоқ бўлганлиги сабабли, юмор ҳиссига баҳарқилик, ўз-ўзини қўлга ололмастик, масъулиятсизлик, таплик (стресс), зўриқини ҳолатини ҳис қилмаслик, старли даражада шахслараро алоқа ўрнига олмаслик сингари характер хислатларини таркиб топтиради.

Жамиятимизда кам учраса-да, анормал муносабатга эга бўлган оилалар мавжуддир. Бундай тоифага ажралиш даражасига етиб борган, бола оилавий инзо манбаи деб тушуниувчи, «бола» баҳонаси туйфайли қил устида турган, ичувчи — алкоголь ёки пидҳванд оилалар киради. Оиладagi анормал ҳолат осойишта яшаш, тинч ижод қилиш, муайян ўқиш учун зарур имкониятлар яратиб беришга қодир эмас.

Оиладagi турмуш муносабати ичида «либераль» тоифа ҳам кўзга ташланиб туради. Оила даврасида мурасасоз, кунгилчан бўлишлик ташқи кўринишдан илтиқ психологик иқлимни, гуруҳий мослиқни ўзида акс эттиргандек бўлиб туюлади. Агарда мурасасозлик «мураса-ю мадора» қабилида кечиримлиликни билдириб келса, юқоридаги фикримизни тасдиқлаган бўлади. Афсуски, «либераль»лик, мурасасозлик оиладagi ҳар қандай вазиятни тил топиб ҳал қилишга, принципадликдан узоқланишга, субтисизликка олиб келади. Ота-оналарининг фарзандлари билан бундай муносабатда бўлишлари салбий оқибат сари етаклайди: қатъийлик, мустақиллик, дадиллик ва чўрткесартлик сингари иродавий сифатлар ўнл-қилар руҳий дунёсидан узоқлашади. Мурасасозлик таъсирида ёш авлод характерида мунофиқлик, инкиозламачилик, келишувчанлик каби иллатлар таркиб топиши мумкин. Бу иллатлар ўринбосарларимизнинг келажак тақдирлари учун ўта хавфлидир.

Ўзбек оиласи бошқа халқлар оиласидан анча фарқ қилади. Кўпинча, ўзбеклар бир оилада бир неча авлод аъзолари бирга ҳамжиҳатлик билан истиқомат қилишади. Ана шундан келиб чиққан ҳолда унинг тузилиши мураккаблашиб боради: бува ва буви (катта авлод вакиллари), ота ва она (иккинчи авлод намояндалари), катта-кичик фарзандлар (учинчи бўғин аъзолари), неварал ва эваралар (тўртинчи авлодга мансублар) кабилар.

Ўзбек оиласи ижтимоий гуруҳ сифатида тарбиявий, хўжалик юритиш, молиявий-иқтисодий (таъминот ва тақсимот) фаолият аъзолар ўртасида тўғри муомала ўрнатиш, бўш вақт, ҳордиқ кунлари ҳамда байрамларни ўтказиш, ташкил этиш, уюштириш каби тадбирий-маъмурий вазифаларни бажаради. Шунингдек, оила ижтимоий тарбия ўчоғи тариқасида ўз аъзолари руҳияти ва маънавиятига катта таъсир ўтказади; маълумки, одамийликнинг дурдона уруғлари худди шу тор муҳитда мурғак қалбли бола табиатига сочилади. Оилавий муносабатлар турли негиз асосига қурилади: иқтисодий, мафкуравий, ҳис-туйғу, ҳиссий, ахлоқий-ақлий, қариндош-уруғчилик, яқинлик, дўстлик ва биродарлик кабилар. Ўз-ўзидан маълумки, оила қайси тоифага мансублигидан қатъи назар ўз аъзолари оилага иқтисодий, мафкуравий, ахлоқий, ақлий, иродавий, ҳиссий жиҳатдан таъсир ўтказади, яъни инсон шахсини шакллантириш вазифасини ўтайди. Оила аъзоларининг дунёқараши, эътиқоди, ахлоқий хислатлари, юксак инсоний ҳис-туйғулари, жамият ва табиатга муносабатлари худди мана шу тарбия масканида таркиб топа бошлайди. Шунинг учун халқимиз «Қуш уясида кўрганини қилади» деб бежиз айтмайди. Бинобарин, инсон тарбиясининг барча жиҳатлари, таркибий қисмлари фарзандлар руҳияти ва маънавияти оламига оила даврасидаги суҳбатларда, ўнг-насихатларда, яққол хатти-ҳаракатлар воситасида сингдириб борилади. Меҳр-муҳаббат, ақиллик, камтарлик, хотамтойлик, меҳмондўстлик сингари миллий хислатлар оила бағрида ниш уради ва аста-секин ҳар бир оила аъзосининг хулқ-атворида мужассамлашади. Инсон зоти учун заруриятга айланган одамийлик хислатлари — одиллик, оқиллик, самимийлик, сажийлик, адолатчилик, камтарлик, тақтилик, назари тўқлик ҳам оилавий тарбия таъсири натижасида намоён бўлади. Умуман олганда, инсон бутун умр давомида гўплаган инсоний дурдоналарининг аксарият қисмини худди шу болалик йилларида гўплайди. Шу сабабдан, оилавий тарбиявий таъсир умуминсоният баркамоллиги негизи, қолган ижтимоий тарбиявий муассасалар эса ахлоқий ва ақлий тараққиёт устқурмаси вазифасини бажаради, деб хомил ишонч билан айтиш мумкин.

Оиланинг ўзига хос хўжалиги (томорқаси, ҳосил етиштириш майжони, дов-дарахтлари, паррандаси, чорва моллари ва бошқалар) ва унинг бюджети мавжуддир. Хўжалик юритиш, асосан, оила бошлиги омондан тузилган режага суянган ҳолда (бир неча бор туҳокамалардан сўнг кучга кириш эҳтимоли мавжуд) амалга оширилади. Ана шундан келиб чиққан ҳолда хўжалик юритишга айрим туатишлар ва ўзгаришлар киритиб борилади. Йиғиштирилган таҳсилот, олинган иш ҳақининг йиғиндисини оила жамғармасини ҳосил

қилади ва бу жамғармадан саришталли, ўз ўрнида фойдаланилади. Оила бошлиғи маъжуд оилавий жамғармани ҳисоб-китоб қилганидан кейин чиқимлар рўйхатини ва сирфланиши (қандай ва нималарга) мумкин бўлган сармоянни ажрим қилади. Ана шундай режалашдан кейингина тугилган кун, юбилей қаражатлари, тўй ва байрамларни нишонлаш, байрам совғалари тўғрисида оила аъзоларига маълумот берилади. Оила аъзолари даромадга қараб буромад қилишлари мақсадга мувофиқдир. Уринсиз, тубсиз чиранишлар, исрофгарчиликлар оила иқтисодини синдиришга олиб келади. Иложи борича, ёш бўғинини оила жамғармасини сақлашга, ундан тежаб-тергаб фойдаланишга тайёрлаб бориш муҳим аҳамиятга эга. Чунки тежамкорлик ижтимоий ноёб ва нодир хислат ҳисобланиб, яратиш, асраш, авайлаш орқали маҳсулот ва обидаларни келгуси авлодга мерос тариқасида қолдиришни ўзида ақс эттиради.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, оилавий муносабатларда эр-хотиннинг касб-кори, маълумоти, билим савияси муҳим роль ўйнайди. Эр-хотинлар санаб ўтилган мезонлар бўйича қанчалик ўзаро яқин бўлса, шунчалик тенг ҳуқуқли, сермулоқот, ички бирлик, енгил ҳис қилиш, сезиш, фаҳмлаш юзага келади. Бу нарсалар оила барқарорлиги, мустақкамлиги, баркамоллигини таъминлайди, ўзаро тотувлик, мослик, ўзаро тушувиш ҳукм суради.

Оилавий муносабатларни тўғри йўлга қўйиш ҳикмати — бу оила аъзоларининг бўш вақтини ташкил қилиш, ҳар бир шахснинг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда режалаш, гоҳо сайр уюштириш, соясалқин жойларга сафарга чиқиш, биргаликда оила даврасида маданий ҳордиқ чиқариш, хўжалик юмушини бажариш ва бошқалардир. Оила аъзоларининг ҳар бири тенг ҳуқуққа эга эканлигини назарда тутиш, шунинг билан бирга ўта эрк бериб юбормаслигини диққат марказидан чиқармаслик зарур. Байрам кунларини нишонлаш ҳам оқилона, одилона ҳал қилиниши оилада илқ руҳий иқлимни вужудга келтиради.

Шунга қарамасдан, оилада ҳамиша ҳамжиҳатлик, аҳиллик ҳукм суравермайди, гоҳо зиддиятлар, жанжалли ҳолатлар юзага келиб туради. Лекин бу зиддиятларнинг моҳиятига қараб тезроқ бартараф этиш лозим. Оилавий зиддият ва жанжаллар ахлоқий, моддий, маънавий, ақлий, ҳис-тўйғу негизда вужудга келиши мумкин. Ҳозирги кунда жанжаллар кўпроқ моддий ва маънавий руҳий омиллар замиридан чиқиб келмоқда. Ҳар бир инсон меҳнат қилиб турмуш кечириш имкониятига эга, шунинг учун ўзгаларга тобе бўлиш ҳисси қаршилик қилиш турткисини намойиш қилади.

Ҳозирги даврда оила бузилиши ҳоллари кўпайиб бормоқда, тирик етимлар сафи ортмоқда, қаровсиз фарзандлар кўлами кенгаймоқда. Болалар уйлари, етимхоналар сон-саноксиз норасидаларни қабул қилиш имкониятига эга эмас, шунинг учун бу ҳалокатнинг олдини олиш ижтимоий вазифадир. Хўш, қандай сабаблар ажралиш, қўйди-чиқдини келтириб чиқармоқда? Ижтимоий руҳият тадқиқотларининг кўрсатишига қараганда, ажралиш, оила бузилишининг муайян сабаблари мавжуддир. Жумладан, эр-хотиннинг характер жиҳатдан мос тушмаганлиги, фарзанд кўрмаганлиги, келиннинг маънавий ва жис-

моний жиҳатдан ҳақоратланганлиги, оиладаги моддий таъминот, тарбиявий қашшоқлик, оилада ортиқча анъана ва маросимларнинг мавжудлиги, ичкиликка ружу қўйиш, рашк, маданий ҳордиқ чиқариш имкониятини йўқлиги, қариндош-уруғчиликдаги кўнгал бузар ишлар, муносабатлар ёш оиланинг барбод бўлишига олиб келади.

Ҳўш, бунинг олдини олиш имкониятлари борми? Албатта, бор. Оила бут бўлиши учун биринчи навбатда, шахслараро тенгликни қарор топтириш керак. Икки ёш, яъни бўлгуси куёв-қайлиқлар бир-бирларини чуқурроқ ўргалишлари, айрим нуқсонлардан кўз юмишлари зарур. Энг асосий нарса — бу икки ёш қалб ўртасида чин муҳаббат бўлиши даркор. Севги, ишқ тугъилари инсонга куч-қувват бағишлайди, поклик сари стаклайди. Сунъий ўйлаб топилган эски маросимларни турмуш тарзидан қувиб чиқариш зарур. Оилада меҳнат тақсимотини тўғри йўлга қўйиш (баъзан оғирликлар келин зиммасига юклатилади) айтин муддаодир. Ичкиликбозликка, ўғирликка, бекорчиликка, ҳаромтамоқликка қарши ўт очиш, тарбтибли кураш олиб бориш шарт. Ёшларни қийинчиликни енгшига, ўзгача шарт-шароитга қўниқишга болаликдан ўргатиб бориш лозим ва ҳоказо.

Юқорида таъкидлаб ўтилган муаммоларни ҳал қилиш учун оила ва мактаб ҳамкорлигини чуқурлаштириш, ота-оналарнинг болалар тарбияси учун масъулиятини ошириш, кексалар таъминоти ва осойишталигини қарор топтириш мақсадга мувофиқдир. Хоҳ ёшлар, хоҳ ота-оналар ҳеч маҳал оила қуришга, қиз узатиш ёки ўғил уйлантиришга юзакки, енгил-елти қарамасликлари лозим. Бу нарсаларнинг барчаси ўзбек оиласининг тузилиши ҳамда унинг шахслараро муносабат кўламлари, айрим ибратли томонлари инсоний мезон билан ўлчанганлигини кўрсатади.

Ҳозирги даврда жамоатчиликни қуйидаги долзарб муаммолар ташвишга солмоқда. Оилада ўғил-қизлар кимлар томонидан тарбияланаётирлар ва улар қандай руҳда, маромда тарбия олмақдалар? Оиланинг тарбия иши режали ва тартибли олиб бориладими? Уқувчилар кўз ўнгиде ота-она, катта ёшдаги қариндош-уруғлар, туғишганлар қандай даражадаги обрўга эгалар? Оила тарбиясида ота-она ўртасида бирлик, умумийлик мавжудми? Мактабда қўлланилаётган ахлоқий тарбия воситалари ва шакллари қандай тадбиқ этилмоқда? Оилада рағбатлантириш ва жазолаш методларидан қай йўсида фойдаланилмоқда ва шу кибилар.

Шунингдек, шахслараро муносабатларда оила аъзоларининг асаб системаси (унинг кучи, мувозанати, илдамлиги, беҳарорлиги), темпераменти (унинг холерик, сангвиник, флегматик тонфилари), гольвий маслағи (унинг қизиқиши, ҳис-туйғуси, идеали, этиқоди, дунёқарашини, шахсий дошияси), ахлоқий хислати, диққати (унинг кучи, тарқоқлиги, паридошилотирлиги, тийраклиги), хотираси, иродаси (мустақиллиги, қатъийлиги, дадиллиги, шэрд-қўрқмаслиги), нуқти (мазмули, мангилли, ҳангли, суръати, дағал ва юмшоқлиги), эмоционал ички кечинмалари (кайфияти, эҳтироси, зўриқиши, жўшқинлиги, қўрслиги, аччиқлигини, сурсатлиги) каби руҳият ва маънавият жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда жорий қилиш муаммолари ҳам кишиларни жуда қизиқтиради.

Оила аъзолари ўртасидаги муносабатлар тузилишини тахминан ушбу тарада тунуштириб берса бўлади:

1) бува ва буви ҳамда оиланинг қолган барча аъзолари алоқаси;

2) ота-онанинг ўзaro муносабатлари;

3) ота-она ва фарзандлар орасидаги мулоқот;

4) фарзандларнинг ўзaro муносабатлари тартиби;

5) келиннинг барча оила аъзолари билан муносабатлари;

6) келинларнинг (овсинлар) ўзaro мулоқот қилишлари кабилар.

Тенг ҳуқуқли оила аъзолари ўзaro иноқ ва иттифоқ бўлиб турмуш кечиришлари учун кексалар руҳияти эр-хотинлар руҳияти ва маънавиятидан, турли ёшдаги ўғил-қизларнинг руҳий хусусиятларидан (чақалоқлик, гўдақлик, болалик, кичик мактаб ўқувчиси, ўсмирлик, ўспиринлик) муайян кўламда билимга эга бўлишлари шарт.

Ватанимиз психологлари ва социологларининг текширишларига қараганда, оилавий тарбия камчиликлари турли-туман эканлиги далиллаб кўрсатилган, уларни келтириб чиқарувчи сабаблар ҳамда илдишлар очиб берилган:

1) болаларга катталар томонидан диққат-этиборнинг стишмаслиги;

2) фарзандлар билан мулоқотга киришиш истагининг мавжуд эмаслиги ёки хоҳишининг йўқлиги;

3) ота-оналар билан фарзандлар ўртасида ўзaro тушунишнинг йўқлиги ва унга икки томонлама интилишнинг стишмаслиги;

4) ота-оналарнинг ўғил ва қизларга нисбатан қўпол муомалада бўлишлари;

5) кўр-кўрона оталик ва оналик меҳр-муҳаббатининг ҳукм суриш-лиги ва унинг барқарор аҳамият касб этмаслиги;

6) оила даврасида, муҳитида доимий жанжалларнинг қарор топ-ганлиги ва уларни камайтириш учун интилишнинг йўқлиги;

7) ота-оналарнинг бсқарор ҳис-туйғулари, кайфиятлари, улар-нинг тартибсиз, тасодифий характерга эга бўлишлиги;

8) ота-оналарнинг шахсий қизиқишларининг ўзaro мос тушмас-лиги ва тубдан бир-бирига қарама-қаршилиги;

9) катта-кичик ёшдаги фарзандлар даврасида ота-оналарнинг сал-бий хулқ-атворлари ҳамда уларнинг ичкиликбозликлари, чекишла-ри, гнёҳвандлиги, интим қилиқлари;

10) ота ва она ўртасидаги ўзaro тушунмовчиликларининг сурунка-сига давом этиб туриши;

11) оила муҳитида адолатсизлик, иккиюзламачилик, ўгрилик, товламачилик, порахўрлик иллатларининг намоён бўлиши;

12) оила турмушининг тўраларча қонун-қондаси — шахсий ман-фаатдорликка ружу қўйилганлиги;

13) ота-оналарнинг билим савиялари ва маданий даражаларининг паст эканлиги;

14) оилада яхши анъаналар, расм-русмлар, урф-одатларининг йўқлиги ва маълум қолилдаги салбий хатти-ҳаракатларга риоя қилиниши, ижтимоий муҳитдан тубдан ажралиб қолишлиги, лоқайдлик каби қатор камчиликлар ва иллатлар ўғил-қизларни

оқилона тарбиялашга ҳалал беради, кўзланган мақсад сари интилишга гол бўлади.

Алломагаримиз таъкидлаганидек, инсонни тарбиялашдаги энг асосий йўл — эътиқоддир, эътиқодга эса ишонтириш йўли билангина таъсир этиш мумкин, холос. Тарбия ишнинг муваффақиятли чиқиши учун тарбиячилар тинмай ўзларини тарбиялашлари керак.

Фақат ана шу йўллар билангина юқорида кўрсатиб ўтилган оила тарбиясидаги хато ва камчиликларни бартараф қилиш мумкин. Мазкур масъулиятли бурчини бажариш учун ота-оналар ўз устларида кўпроқ ишлашлари ва тарбия воситаларини такомиллаштиришга интилишлари зарур. Чунки тарбиячининг таланти болаларга муҳаббат ва садоқатдир.

Оила аъзолари одоби — ўзаро тўғри муносабатда ва муомалада бўлиши, ўзаро гамхўрлиги, одилона талаблар қўйиши, инсон қадрқимматини ҳурматлашн демакдир.

БОЛА ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШДА ОИЛАНING РОЛИ

Ўқитувчи оилада болалар фаолиятини ташкил этишда нималарга аҳамият бериш зарурлиги ҳақида гапирганда, аввало, атоқли педагогларнинг бу масаладаги қимматли фикрларига тўхталиб ўтади. Бунда атоқли педагоглар: Н. К. Крупская, А. С. Макаренко, В. А. Сухомлинскийларнинг таълимотидан ҳамда Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, А. Навоий, Ҳ. Ҳ. Ниёзий, Абдулла Авлоний, Т. Н. Қори-Ниёзий каби маърифатпарварларнинг гояларидан фойдаланади.

Педагог Н. К. Крупская 1898 йилда нашр эттирган «Ишчи аёл» деган асаридаёқ жамиятда болаларни оилада ва ижтимоий йўсида қандай тарбиялаш йўлларини назарий жиҳатдан асослаб берган эди.

Н. К. Крупская жамиятимиз учун янги инсонни тарбиялаб этиштириш вазифасини илгари сурар экан, хоҳ оилада бўлсин, хоҳ ижтимоий тарбия муассасалари ва мактабда бўлсин тарбиянинг асосий мақсади ҳақиқий меҳнат кишисини тарбиялаб этиштиришдан иборатлигини уқтирган эди. «Биз меҳнат республикасида яшаштанлигимизни заррача бўлса ҳам унутмаслигимиз керак. Бизга меҳнатдан қочувчи оинтиллалар эмас, балки моҳир қалоқ қўллар керак», — деб таъкидлаган эди Н. К. Крупская. Демак, бу улуг педагогнинг фикрича, оилада болаларни биринчи галда меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаб, вояга етказиш лозим.

А. С. Макаренконинг оилада болаларни тарбиялаш ҳақидаги қимматли фикрлари унинг бир қатор китобларида, айниқса, «Ота-оналар китоби», «Болалар тарбияси ҳақида лекциялар» деган асарларида тўла баён этилган.

Новатор-педагог «Ота-оналар китоби»да: «Ҳозирги ота-оналар болаларни тарбиялаб ўстириш билан мамлакатимизнинг келажак тарихини ва, демак, дунё тарихини ҳам тарбиялаб этиштирадилар» деб таъкидлайди.

Болаларни тарбиялаш ишида энг муҳим шарт — оиланинг мусгаҳкам, маънавий соғлом асосга қурилганлиги, аввало, ота-оналар-

нинг ўзлари тарбияланган бўлишлари, улар ўртасида тотувлик, аҳиллик, чин дўстлик барқарор бўлиши, болаларни келажак ҳаётга тайёрлаш — уларнинг кундалик эътиқод тарафда масъулиятли бурч эканлигини онгли тушунишлари ва буни амалда оқлашлари керак. Акс ҳолда, «Қамишни бўш ушласанг, қўлингни қияди» деган гап бор. Бир донишманд «бир болани тарбия қилиш, бир давлатни идора қилишдан кўра қийин кечеди», деган эди. Модомики шундай экан, фарзандларимиз тарбиясини, барча ишлардан устун кўя билишимиз керак.

А. С. Макаренко «Ота-оналар китоби»да¹ болалар тарбияси хусусида ҳар қил оилаларни мисол қилиб келтиради, уларнинг қандай асосга қурилганини айтиб, ундаги салбий томонларни ҳам, яжобий томонларни ҳам кўрсатиб ўтади.

А. С. Макаренко оилада болаларни тўғри тарбиялашда ота-она намунаси, уларнинг обрўси муҳим роль ўйнашини биринчи ўринга қўяди. Ташқи кўринишдан дилкаш, ўз фарзандларига гамхўр бўлиб кўринган, аммо ота-оналик маънавий қиёфасини бутунлай йўқотган, жаҳл-газаб ўтини сочиб ўз фарзандининг ёш мурғак қалбини куйдираётган, унинг келажagini бўғайтган, саломатлигини издан чиқараётган, ҳаётдан бездираётган, унинг жамият учун ҳам, ўз ҳаёти, келажаги учун ҳам мутлақо яроқсиз бўлиб қолишига сабаб бўлган кишилар, ярамас оила муҳити, калтабин, жаҳолатпарааст ота-оналар хусусида атоқли педагогнинг куюниб гапиришларида жон бор.

У ота-оналарга қарата: «Сиз болангиз билан ёлма-ён бўлганингизда эмас, балки уйда йўқ пайтингизда ҳам тарбиялай олинг. Сизнинг тарбиявий таъсирингизни болангиз доимо ҳис қилиб турсин», дейди. Бунга, албатта, ота-оналар ўз фарзандларни олдидаги юксак обрўси орқали эришишлари мумкин.

Оилада болаларнинг ўзлари бажарадиган юмушлари бўлиши лозим. Болаларнинг ўз топшириқларини аъло даражада бажаришларини, бошлаган ишларини охирига стқазиларини, ишдаги саранжом-саришталигини, масъулиятни сезиш туйғусини, ташаббускорлигини, ижодкорлигини ота-она қаттиқ назорат остига олишлари яхши натижалар беради.

Кичик ёшдаги болалар ҳаётида ўйиннинг аҳамияти катта. Атоқли педагоглар «бола кичиклигида ўйин фаолиятига қандай муносабатда бўлса, катта бўлганида ҳам меҳнат фаолиятига худди шундай муносабатда бўлади», деб таъкидлайдилар. Крупскаянинг фикрича, 5—6 нафар боланинг бошини қовуштириб, уларни ўйин фаолиятига жалб эта олган, ўйиннинг боришини муваффақиятли ташкил этиб, ўз тенгдошлари фаолиятини тўғри уюштираётган болалардан келгусида давлат арбоблари этишиб чиқиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бунга мисол тариқасида жаҳонгир Амир Темурни олишимиз мумкин.

Эртақлар, бадий адабиёт ва санъат асарлари кичик ёшдаги болаларнинг мурғак қалбларини тўлқинлантириб, уларнинг эстетик ва

¹ Макаренко А. С. Ота-оналар китоби. Т., Ўқуапеддавиёр, 1954, 20-бет.

ахлоқий жиҳатдан шаклланишларида гоят муҳим роль ўйнаши ҳаммага маълум.

Атоқли педагог В. А. Сухомлинский инсоният бахти учун туғилган кишилардан бири эди. Унинг 30 дан ортиқ асарлари, 300 дан ортиқ мақолалари болалар тарбиясига бағишланган. Хусусан, В. А. Сухомлинскийнинг «Тарбия ҳақида», «Уғлимга хат», «Болаларга жоним фидо» каби асарлари гоятда машҳур бўлиб, уларда болаларни тарбиялаш йўллари ҳар томонлама кўрсатилган. Бу китобларда меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик ва нафосат тарбияси бериш орқали ҳақиқий фуқарони вояга етказиш мумкинлиги айтилган.

Айниқса, В. А. Сухомлинскийнинг болаларни илк давридан соғлом ўстириш зарурлигини қайд этган гоялари «Болаларга жоним фидо» китобида баён этилган. Бу китобнинг бобларидан бири «Соғломлик, соғломлик ва яна бир карра соғломлик» деб аталади. Бинобарин, «Сухомлинский болаларнинг соғломлиги ҳақида гамхўрлик қилиш системасини ишлаб чиққан бўлиб, бу система ўқувчининг ҳаётини оқилона ташкил этишга, гимнастикага, тўғри овқатланиш тартибига асосланган эди ва бу системада асосий нарса — соф ҳавода бижариладиган ҳар хил меҳнат турлари эди¹».

В. А. Сухомлинский ёз ойларида кўпинча болалар билан бирга ўтказарди. Бу тўғрида хотираларида шундай ёзган эди: «Биз эрта тонгда туриб, тунги уйқудан уйғонаётган табиатнинг бетакрор гўзаллигидан завқланардик, шудринглари босиб юрардик, катта ёғоч бочкада олиб келинган ва умивальникларга солинган булоқ сувида ювинардик. Болалар учун ҳамма нарса: эрталабки гимнастика ҳам, белгача совуқ сувда ювиниш ҳам, пиширилган картошка ҳам, тарвузлар ҳам ҳузур бағишларди. Нонуштадан кейин биз меҳнат қилардик...»

В. А. Сухомлинский инсон шахси камолга етишининг мураккаб йўлларини синчиклаб, қадам-бақдам очиб беради, унинг учун меҳнат энг биринчи қувонч, инсоннинг энг зарур эҳтиёжи бўлиб қолади. У тадқиқотлар асосида болалар касалликларининг, болалар дангасалиги, заифлигининг сабаблари онлавий тарбиянинг нуқсонларида яширилганлигига ишонч ҳосил қилади. У болаларни тарбиялашни ота-оналардан, ахлоқий тарбияни эса боланинг соғлиги ҳақида гамхўрлик қилишдан бошлайди².

Боланинг фаолиятини тўғри ташкил этишда онланинг роли ниҳоятда катта эканлиги тўғрисида ўзбек маърифатпарварлари гоятда қимматли фикрларни баён этганларки, ўқитувчи бу тўғридаги зарур фикрларни Абу Райҳон Берунийнинг «Минерология», Ибн Синоннинг «Тиб қонунлари», И. Ҳусайн ўжасвнинг «Алишер Навоий таълим ва тарбия ҳақида», Абдулла Авлонийнинг «Тошкент тонги», Т. Н. Қори-Ниёзийнинг «Ҳаёт мактаби» китобларидан, Абу Наср Форобийнинг мулоҳазаларидан олиши мумкин.

¹ Адиров Ю. П. Ойла педагогикаси. Т. «Ўқитувчи» нашриёти, 1988.

² Ушш китоб, 218-бет.

Абу Наср Форобийнинг эътиқодига кўра, «Ўзида ўн икки тугма хислатни бирлаштирган кишигина ахлоқли одам бўла олади». «Биринчидан бундай одамнинг барча аъзолари шу даражада мукаммал тараққий этган бўлиши зарурки, у бу аъзолари билан бажармоқчи бўлган барча ишларини осонлик билан амалга ошира олсин; (иккинчидан) барча масалани, муҳокама ва мулоҳазани тезда ва тўғри тушуна оладиган, унинг маъносини англай оладиган, сўзловчининг мақсади ва айтилган фикрининг чинлигини тепада пайқай оладиган бўлсин; (учинчидан) хотиржам, жуда бақувват бўлсин, кўрган, эшитган, сезган нарсаларининг бирортасини ҳам эсидан чиқармай, ёдида сақлаб қоладиган бўлсин; (тўртинчидан) зеҳни шу даражада тез ва ўткир ишласинки, бирон нарсанинг аломатини сезиши билан, бу аломат нимани билдиришини тез билиб олсин; (бешинчидан) сўзлари аниқ бўлсин, фикрларини ва айтмоқчи бўлган мулоҳазаларини равои ва равшан баён эта олсин; (олтинчидан) билиш ва ўқишга муҳаббати бўлсин, ўрганмоқчи бўлган билиминини чарчашини сезмасдан осонлик билан ўзлаштира олсин; (еттинчидан) овқатланишда, ичимлик истеъмолад қилишда очкўз бўлмасин, табиати қимор ўйинларини ўйнашдан узоқ бўлсин ва улар келтирадиган хурсандчиликдан жирканадиган бўлсин; (саккизинчидан), ҳақиқатни ва ҳақиқат тарафдорларини севадиган бўлсин, ёлгон ва ёлгончиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин; (тўққизинчидан) руҳи гурурли ва ўз виждонини қадрлайдиган бўлсин, унинг руҳи ўз табиати билан паст ишлардан юқори ва олижаноб ишларга интиладиган бўлсин; (ўнинчидан) дирҳам, динар ва шу каби турмуш буюмларига жирканиш билан қарасин; (ўн биринчидан) ўз табиати билан адолатли ва адолат учун курашувчиларни севадиган, адолатсизлик ва жабр-зулмга ҳамда жабр-зулм ўтказувчиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин, ўз одамлари ва бошқаларга адолатли бўлсин, гўзал ва яхши ҳисобланган нарсаларини барчага тақдим этган ҳолда, одамларни адолатга тарғиб этадиган ва адолатсизлик натижаларини йўқотадиган ва уларга йўл қўймайдиган бўлсин; (ўн иккинчидан) адолатли бўлсин, аммо қайсар бўлмасин, адолат олдида қайсарлик қилиб, ўзибилармонликка берилмасин, лекин ҳар қандай адолатсизлик ва пасткашлик олдида қатъий бўлсин, ўзи зарур деб билган нарсасини амалга оширишда қатъийлик кўрсатиш ва қўрқмас, жасур бўлсин, қўрқини ва ожизликни билмасин»¹.

Уқитувчи Форобийнинг ҳаётга, одамларга, ижтимоий муҳитга бўлган холис, соғлом қарашларини алоҳида таъкидлаб, бу тўғрида ўз фикрини қуйидаги сўзлар орқали тасвирлайди: «Форобий разил, ифлос хислатларни қоралаш, ахлоқсиз ишларни фош қилиш ва уларга олижаноб ахлоқий хислатларни қарама-

¹ Григорий С. П. Из истории философии Средней Азии и Ирана, 163—164-бетлар.

қарши қўйиш билан ҳам жисмоний, ҳамахлоқий, ҳар жиҳатдан сунъат ва мукамал бўлган инсон идеалини яратади ва уни ҳар қандай таълим-тарбиянинг мақсади сифатида намуна қилиб қўяди»¹.

Фаробийнинг назарида, «бахт-саодатга эришув йўлида ниманки ёрдам берса, уни соқлаш ва мустаҳкамлаш, ниманки зарарли бўлса, уни фойдали нарсага айлантиришга ҳаракат қилиш зарур».

Алишер Навоий фарзандни ҳар бир нарсадан аъло қўяди ва севди. У болага кўз-қулоқ бўлмаслик, уни назоратсиз қолдириш, ўз вақтида тўғри тарбия бермаслик кейинчалик ёмон оқибатларга олиб келиши, тарбияси издан чиққан боланинг келажаги эса барбод бўлиши; аксинча унга яхши тарбия берилса, тўғри йўлдан боровчи ақли расо яхши фарзанд бўлиб ўсишига кафолат беради.

Алишер Навоий ёш авлодини вояга стқазинида таълимни тарбия билан бирга узвий боғлаб олиб бориш зарурлигини қайд этади. Ота-онанинг ҳамда ўқитувчининг жамият олдидаги виждоний бурчи, вазифаси болага илм ўргатиш ва унинг маънавий қиёфасини хушхулқ, хушодоб билан безашдир, деб ўқтиради.

Шоир, ёзувчи, таржимон, педагог, давлат арбоби Абдулла Авлонийнинг маърифатпарварлик гоёларни фарзандларни вояга стқазинида ҳар бир оила, ота-она учун дастуруламал таълимотдир. Айниқса, унинг дидактик (таълимий) мазмунда ёзган ва улкан тарбиявий аҳамиятга эга бўлган «Туркий гулистон ёхуд Ахлоқ» асарни гоёт машҳур бўлиб, Абдулла Авлоний умрини абадийлаштирувчи мангу обидадир.

Ўқитувчи, ота-она «Туркий гулистон ёхуд Ахлоқ» асаридан исталган ҳикоятни ўқиб бериши ёки болаларнинг ўзларига ўқитиб, таҳлил қилиши орқали катта тарбиявий сабоқ бериши мумкин. Шунингдек, Авлоний ҳикояларидан намуналар ўқиб, мазмунини ўқувчилар билан ҳамкорликда таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Ота-оналар, катталар ҳам мазкур ҳикоят ва масалаларни болаларга ўқиб беришлари ҳамда оила даврасидаги гурунги ёхуд суҳбатда муҳокама қилишлари мумкин.

Ёзувчи «Ақлли бола» ҳикоятида ҳозиржавоблик ва топқирликнинг, ақл билан иш тутишнинг фойдасини кичик бир эпизодда кўрсатиб беради:

«Бир бола, қўлида сочиққа ўралган товоқда қўшнисиникига овқат олиб чиқар эди. Бефаҳмроқ бир киши уни йўлда тўхтатади ва сўрайди:

— Эй ўғлим, товоқда нима олиб борурсан?

Бола жавоб беради:

— Эй отажон, товоқ ичидаги ларсани кишига айтмоқ ва кўрсатмоқ мумкин бўлса эди, усти ўралмаган, очиқ бўлур эди».

Абдулла Авлонийнинг ибратомуз ўнлаб асарлари борки, ўз жўшқинлиги, мазмуни бойлиги, ахлоқий таъсирчанлиги билан

¹ Хайруллоев М. Фаробий руҳий процесслар ва таълим-тарбия тўғрисида. Т. «Ўқитувчи», 1967, 87-бет.

диққатга сазовордир. Оилада ва мактабда уларни мутолаа қилиш, гоёвий мазмунини ўқиб олиш натижасида ёш авлод ўзинга фойдали сабоқ олади. Зотан, бугунги давримиз талаби ҳам ана шудир.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий бола тарбиясида оналарнинг роли жуда катта эканлигини таъкидлаб, буниинг учун ота-оналар жавобгар, дейди. Боланинг одобсиз бўлиб ўсишида баъзан ота-оналарнинг ўалари ҳам сабабчи бўлишларини кўрсатади. Бундай гоё «Қироат китоби»га киритилган «Боланинг ёмов бўлмаганига сабаб бўлган онанинг жазоси» шеърнда олга сурилади.

Дарҳақиқат, Ҳамза айтганидек, айрим оилаларда ота-оналарнинг тарбиялишида йул қўйган хатолари учун фарзандлар юрт ишига ярамайдиган, одамларнинг гим-ташвишига шерик бўлмайдиган, одамови, бешафқат, бераҳм, худбин, ишёқмас кишиларга айланиб қолмоқда.

Академик Т. Н. Қори-Ниёзий ишёқмас-танбал киши ҳақида мулоҳаза юритиб: «Меҳнатсиз яшаган кишининг ўғридан мутлақо фарқи йўқ, чунки у бошқаларнинг меҳнати ҳисобига яшайди. Шунинг учун ҳам «ишламаган — тишлама» деган бизнинг шioriимиз чуқур маънога эга бўлиб, у меҳнаткашларнинг ҳуқуқини муҳофаза қилиш нуқтаи назаридан энг олижаноб, одилона широдир», — дейди.

Таъриба ва кузатишлар шуни кўрсатадики, оилада болалар фаолиятини тўғри ташкил этиш уларнинг келажакини яратишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлса-да, бироқ ота-оналар бунга старликча аҳамият бермайдилар. Ота-оналарнинг бепарволиги, беғамлиги, лоқайдлиги туфайли боланинг қимматли вақти кўпинча беҳуда ўтади.

Кун тартибига амал қилмаслик вақтдан унумли фойдалана билмасликни келтириб чиқаради. Ҳатто уйда дарс тайёрлаш учун маълум тартиб-қоидалар борки, бола бу тартиб-қоидаларга қатъий амал қилиши, ўз навбатида, ота-оналар бу фаолиятни назорат қилишлари лозим. Мутахассисларнинг фикрича, бола дарс тайёрлаши учун мустақил иш столига эга бўлиши ва дарс қилаётганида бу стола тегишли дафтар-китоблардан бўлак ортиқча нарсалар бўлмаслиги зарур. Ҳатто қайси ўқув фанлари бўйича уй вазифаларини қачон, қай тарзда бажариш шартлари мавжуд бўлиб, бунда: а) дарс тайёрлашни ўртача қийинчиликдаги ўқув фанидан бошлаш; б) кейин қийин ўқув фанларини (математика, физика ва ҳ. к.) тайёрлаш; в) охирида эса осон ўқув фанлари билан шугулланиш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир 45 минутлик дарс тайёрлаш фаолиятидан сўнг 10—15 минут танаффус қилиш керак. Атоқли педагог А. С. Макаренко тавсия этган бу тартиб методик томондан ҳамон аҳамиятлидир.

Уй шароитида ўғил болалар билан қиз болалар бажарадиган ишлар, турли юмушларда маълум даражада фарқ бор, албатта. Бироқ ўрни келганда ҳар иккала жинсдаги болаларнинг дуч келган юмушларни бажаришлари фойдалан ҳоли эмас. Бу тўғрида Н. К. Крупская «Аёллар бажарадиган ишларни ўғил болаларга ўргатиш керакми?» деган мақоласида ҳам ёзган эди.

Болаларни озодаликка, саранжом-саришталикка, меҳнатини қадрлашга, катталарни, айниқса, кексаларни ҳурмат қилиш ва

меҳрибонлик, кичикларга гамхўрлик кўрсатишга ўргатиш гоятла муҳимдир, ота-оналар бунинг фарзандларига ўқитиб, улар фаолиятига катта эътибор билан қарашлари лозим. Улар ўғил-қизларининг хатти-ҳаракатларидан огоҳ бўлиб туришлари, ҳатто кичик бўлиб кўринган хато ва камчилик учун ҳам мурасасиз бўлиб, уларни тез орада биртараф этиш чораларини кўришлари лозим. Чунки бугун арзимас бўлиб кўринган кичик хато эртага катта хатоларга йўл очиб беради — бунинг қибати ёмон бўлади.

Оилада тўнғич фарзанд бошқа фарзандларга гамхўр, меҳрибон бўлиши лозим. Халқимизда «Катта арава қасрдан юрса, кичик арава ҳам шу ёққа юради» деган нақл бор. Зеро, тўнғич фарзанд ўзининг барча яхши фазилатлари билан бошқа кичик болаларга намуна бўлиши керак.

Қадимий ҳиндилар ота ўз фарзандига қандай муносабатда бўлиши кераклиги ҳақида лўнда қилиб жуда ўринли шундай дейишган эди: «Беш ёшгача болага худди шоҳга муомала қилгандек муомалада бўл, беш ёшдан ўн ёшгача хизматкордек қара, ўн беш ёшдан сўнг — дўстнингдек муносабатда бўл»¹.

Мяълумки, бола кичиклигидан табиат қўйнида ўсса, унинг очилиб турган гулларини узиб-юлқимаса, ҳайвон-паррандаларни севиб, уларни парвариш қилса — келгусида инсонларвар, раҳмдил, катта-ю кичикка муруватли бўлиб вояга етади. Бинобарин, қаҳратон қишда қушларга ин ясаб осиб қўядиган, очликдан зир титраган мусича-чумчуқларга дон сепадиган болалардан келажакда ҳеч қачон ёмон одам чиқмайди. Аксинча, болалигида қўлидаги чўзма билан тош отиб қушларни нобуд қиладиган, қорнига калтак ниқтаб ҳайвонларга озор берадиган болалардан эса келгусида қотиллар, безорилар, дилозорлар чиқиши табиий ҳолдир.

Атоқли чех педагоги Ян Амос Коменский «Оила — ахлоқ масканидир» деб қайд қилар экан, онанинг фарзандга берадиган меҳри унинг қалбида бутун инсониятга бўлган меҳр-муҳаббатни пайдо қилади, деб айтган эди.

Ҳа, оналар — буюк зот. Фарзандни ёруғ дунёга келтириб, кечаларни бедор ўтказган, бир парча этлигидан оқ ювиб, оқ тараган, қоринини тўйгазган, касалланиб қолса — жон ҳовучлаб атрофида парвона бўлган, ақл-шуур, фаҳм-фаросат, яхши тарбия бериб баркамол инсонлар қаторига қўшгани учун ҳам Она улуг зотдир! Шу бондан биз онани табнатга, ватанимизга қиёслаб, Она-табиат, Она-Ватан деймиз. Чунки биз онамиз бағрида қанчалар яйраб ўсган бўлсак, Она-табиат, Она-диёр қўйнида ҳам шунчалар яйраб ўсамиз, эркин яшаймиз!

Ўқитувчи, машғулот якунида академик Т. Н. Қори-Нисзийнинг Ватан тўғрисидаги қалб индосини ўқиб бериши мумкин:

«Ватан... Қандай азиз, улугвор муқаддас сен! Ҳаётимнинг боиси, қувватимнинг манбаи, ижодимнинг илҳоми сен! Жонажон, меҳрибон онам сен! Кўзимнинг қораси сен! Нури-дийдам сен!

¹ Сангиллов М. Оила ва коммунистик тарбия. Т. «Ўқитувчи», 1988, 44-бет.

Наслу насабим, тасаллою таянчим сен! Абадий фикру зикрим, ифтихорим, самимий муҳаббатим сен! Қалбимдаги ияятларимнинг, орзу-ҳавасларимнинг тимсоли — мужассами сен!

Ҳақиқат учун курашган боболаримнинг, улуг олимларнинг, талантли шоирларининг, олижаноб мутафаккирларнинг, маданият ва санъат арбобларининг Ватани сен! Оромбахш наво ва мақомларнинг, талантли ҳофизларнинг, ажойиб халқ булбулларининг Ватани сен!

Рудкий ва Навоийларнинг, Низомий ва Фузулийларнинг, Пушкин ва Толстойларнинг, Чехов ва Горькийларнинг, Хоразмий ва Форобийларнинг, Мавлоно Ҳусайн ва Чайковскийларнинг Ватани сен!

Кўкка етган тоғларингнинг ёқимли шаббодаси, азамат дарахтларингнинг жилваю таъзими, ариқларингда оқиб турган мусалффо суяларининг ажойиб оҳанги, далалардаги гиёҳларининг хуш бӯйи, боғларингдаги қушларнинг навоси жонимга ором, завоқига завоқ, ижодимга илҳом, кучимга куч, гайратимга гайрат қўшади! Ердаги бир чимдим тупроқ олиб кўзимга суртдим ва қалбим ила қасамд этдим: эй, жонажон, меҳрибон, севгили она-Ватан! Сен менга пону туз бердинг, бағрингда тарбия қилиб, вояга етказдинг... ижодий меҳнат завоқига мушарраф қилдинг. Сеннинг учун қоним, керак бўлса — жоним фидо бўлсин, Ватаним»¹.

Албатта, 2 соатлик машгулот учун ушбу қўлланмада берилган материаллар кўплик қилиши ёки ўқитувчи белгиланган вақтда мавзунини тўлиқ ёритиб бера олмагани мумкин. У ҳолда, ўқувчиларнинг хоҳишига қараб синфдан ташқари машгулотлар уюштириш ёхуд айрим адабиётларни мустақил ўқиш учун топшириш; вақт, имконият топиб «Оила этикаси ва психологияси» курси ўқув программасига кирган муайян мавзуларда баҳс-мунозаралар уюштириш, семинарлар ўтказиш бу курсни янада мукамал ўзлаштиришни таъминлайди. Бу эса, ўз навбатида, ўқувчи ёшларни турмушга тайёрлашни амалий ҳал этиш имконини беради.

ОИЛАДА АХЛОҚИЙ ВА МАДАНИЙ МАЛАКАЛАРНИ ШАКЛЛАШТИРИШ

«Фарзандларингизни назат-икром қилиш билан бирга, ахлоқ-одобини ҳам яхшилашгизлар», — дейилади Муҳаммад пайгамбар ҳадисларидан бирида.

Фарзанд — ҳаётнинг гули. Дарҳақиқат, одобли фарзанд билан ҳаётимиз файзлидир. Бироқ фарзандларимиз хатти-ҳаракатида ҳам гоҳо нуқсонлар кўзга ташланади, уларни ўз вақтида елдини олиб, бартараф этмаслик гуноҳ ишларга олиб боради. Шунинг учун еилада фарзандларимизга ҳадис намуваларини ўқтириб боришимиз керак.

Педагогика фани атамасяда «тарбияси қийин» деган тушунча мавжуд. Бу тушунча одатда шўх ва қайсар ўқувчиларга инебатан ишлатилади. Шунингдек, тарбияси оғир болалар қаторига ўзбошимча, ҳатто безори ва зараркунаёда даражасига тушиб қолган ўсмирлар ҳам

¹ Қори-Шибан А. Т. II. Ҳаёт мактаби. 281—283-бетлар.

киради; уларни тарбиялаш, ҳаётда ҳақиқий тўғри йўлга солиб юбориш осон иш эмас, албатта. Бироқ астойдил, эътиқод ва фидойилик кўрсатиб, ижтимоий фанлар қонуниятларига суяниб, бу оғир ва машаққатли ишда муваффақиятга эришадиган тарбиячи-мураббийлар ҳам йўқ эмас. Чунки атоқли педагог В. А. Сухомлинский айтганидек, ёмон бола йўқ, фақат ёмон тарбиячи бор, ҳалос. Халқимиз «онасини кўриб, қизини ол» деб бежиз айтмаган.

Бола руҳияти ва маданиятидаги нуқсонларни ўз вақтида пайқаб, уларни бартараф этиш тadbирларини излаш ва моҳирона иш юритиб, тарбиявий таъсир ўтказиш орқали, шубҳасиз, самарали натижаларга эришиш мумкин. Бунинг учун руҳият ва педагогика фанларига асосланган ҳолда иш юритиш кўзлаган мақсад сари етаклайди. Бўлмаса «Қуруқ ёғоч эгилмайди, қуриган кирши (новда) боғлаймайди, тугулмайди». Бу мақол бирон нарса ишлатишда ҳаддан ошириб юборилгандан кейин, у нарса аввалги ҳолига қайтмайди. (М. Кошгарий, I том, 1960. Тошкент, Фан, 206-бет) деган маънони англатади.

Тарбия ишининг заргарнинг меҳнатидек нозик иш эканлигини унутмаган ҳолда, болани энг кичик ёш давридан бошлаб хулқ-одоб, юриш-туриш талақларига ўргатиб бориш, бунинг учун, аввало, машқ қилдириш, суҳбат, тушунтириш, ишонтириш, ибрат-намунга каби илмий-амалий методлардан оқилона фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Инсон машқ қилиш, айрим одатларни эгаллаш орқали ҳар қандай мўъжизалар ярата оладиган даражадаги қудратли кучга эга. Дорбозу полковларнинг маҳорати-ю, космонавт-учувчиларнинг жасорати тинимсиз машқ натижаси эканлигини тўғри тушунтира олмасак, келажакда «Сибъан сайёр»даги Баҳромдек ўз маҳоратларига қандайдир рағбатлантиришни талаб қилишларининг гувоҳи бўламиз.

Инсон ўз олдига қўйган мақсадига этиш учун тинимсиз меҳнат қилар экан, бунинг учун аввало, унда мустаҳкам ирода бўлиши лозим. Демак, биз тарбиявий ишимизнинг асосий йўналишини болаларда машқ қилиш сифатларини шакллантиришга қаратишимиз зарур. Бунда кун тартиби катта роль ўйнаб, унинг асосида ўз фаолиятини ташкил этган бола вақтдан унумли фойдалана олади, ҳаёти давомида қунт билан ишлаш, меҳнат қилиш кўникмасига эга бўлади. Унда интилиш билан шахсий имкониятига баҳо бериш ўртасида уйғунлик ву-жудга келади.

Вақт-вақти билан ахлоқий мавзуларда суҳбат ўтказиб, боланинг онгига таъсир этиш ҳам аҳамиятлидир. Бундай суҳбатни бадний асар қаҳрамонлари, Ватанимизнинг ажойиб кишилари ҳаёти ва фаолияти тўғрисида, табиат олами ҳақида қизиқарли қилиб ўтказиш мумкин. Бунда ўғил ва қизларнинг ёш хусусиятлари, билим савиялари, ақлий имкониятлари, қизиқишлари, қобилиятлари эътиборга олинган ҳолда тарбиявий тadbирини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Шу хусусда болаларнинг дин аҳллари билан мулоқотда бўлиши ҳам мақсадимизни ойдинлаштиради. Ислоҳ ҳадисларида «Дин — насиҳатдир» дейилган. Дарҳақиқат, ёмон гапга пичоқ қиндан, яхши гапга илон инидан чиқадди.

Маълумки, боланинг хатти-ҳаракатида баъзан салбий ҳолатлар, ноҳуш кечинмалар ҳам учраб туради. У бирон-бир айбни атайлаб эмас, балки кўпинча тушунмаганлигидан қилади. Боланинг айби, ноҳуя хатти-ҳаракати учун жазолашдан кўра, унинг келтирган зиёни ҳақида тушунча бериш керак.

Болалар ўз руҳий дупёсига кўра, фойдали ишлари билан катталарга ёрдам бериш истагида бўладилар. Бироқ турмуш тажрибасизлиги ва уқувсизлиги туфайли уларнинг бу истаклари ҳамма вақт ҳам амалга ошармайди. Гоҳи «қош қўяман деб, кўз чиқарин» ҳолати рўй беради: у бир ишга дадил киришади-ю, сал вақт ўтмасдан ишқал чиқаради. Шундай ҳолларда, яъни бола бирон-бир фойдали ишга қўл урмоқчи бўлганида зудлик билан уни қандай бажаришни кўрсатиб, йўл-йўриқ бериш лозим. Бунда унинг муайян фаолиятни (вазифани, топшириқни) ўзи мустақил равишда бажаришга одатланиши боланинг келгуси ақлий меҳнатида ижодкорлик, ташаббускорлик, муқтақиллик каби сифатларининг пайдо бўлишида муҳим роль ўйнайди.

Тарбия ишида ишонтириш методидан ҳам самарали фойдаланиш мумкин. Бу методида кўпинча бола муайян ишни дадиллик билан эмас, балки саросима, кўрқув ҳисси, иккиланиш туфайли бажара олмаган пайтда ҳам, умуман, ҳар қандай ҳолатларда ҳам қўллаш мақсадга мувофиқдир. Ишонтириш орқали болада ўз кучига ишонч туйғуси пайдо қилинади; бу туйғу эса болага кўтаришчи руҳ бағишлайди.

Ахлоқий тарбияда ибрат-намуна методи алоҳида ўрин тутаяди. Педагогик адабиётларда ўқитувчи, ота-она намунаси ҳақидаги назарий фикрлар амалий мисоллар асосида баён қилинган. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки ўқувчи учун энг яқин кишилар унинг ота-онаси ва ўқитувчилардир. Шунинг учун ҳам бола доимо тақлид қилиб, ўз ота-онасидай, ўз ўқитувчисидай бўлишни орзу қилади: ўқитувчининг ҳавас қўзғайдиган даражадаги одобни, юксак маданиятлиги, сипо ва кўркем кийиниши, ширин муомаласи, ёруғ чеҳраси, камтаринлиги, оддийлиги, меҳнатсеварлиги, одамийлиги ва билимдонлиги шогирдларининг бегубор қалбига меҳр-муҳаббат нури билан сингиб киради.

Ота-она эса фарзандлар нигоҳида энг буюк кишилардир. Узининг энг яхши сифатлари: меҳнатсеварлиги, бир-бирлари билан аҳиллиги, фарзандларига гамхўрлиги, қўшнилар билан иттифоқлиги, қарияларга нисбатан меҳрибонлиги, кишиларга илтифотлилиги — одам-охунлиги, очиқкўнгил, камтарлик хусусияти; оддий ва бежирим кийиниши, хуллас, ташқи ва ички қиёфасининг гўзаллиги билан фарзандлар назарида «энг чиройли, истараси иссиқ» кишилардир. Ҳақиқатан ҳам, ана шу фазилатлар соҳиби бўлган ҳар бир ота ва она келгусида ўз фарзандлари томонидан бир умр эъозланади. Чунки улар машаққат чекиб жон пардасида ардоқлаган меҳр чашмаси билан ўстирган ниҳолларининг келгусидаги ширин мевасидан баҳраманд бўладилар. Зотан, халқимизнинг «бугдой эксанг — бугдой, арпа эксанг — арпа ўрасан» деган нақли айни ҳаётний ҳақиқат талқинидир. Бироқ, афсуски, ҳаётда бунинг акси ҳам бўлиб туради: узлуксиз онла-

ий жанжаллар, эр-хотинининг ота-оналик бурчини унутиб, фарзандларини ўз ҳолига ташлаб қўйиши ва ҳатто, ажралишиб кетиб, бола-ларини тирик етим қолдириши даҳшатли ҳодисадир. Бунда қуйидаги диқоят ўринлидир.

Тинглагин бу икки инсон қиссасин:
Не эксанг, оларсан шунинг мевасин.
Яшарди бир уйда ота ва фарзанд,
Уларда йўқ эди бошқа ҳеч ҳамдард.
Сўнгра келин келди ўғил улғайиб,
Ота ҳам қариди қадди букчайиб,
Ўз ишини қилди охир бу жаҳон—
Келини кутарди отага исен.
Йигитга айтарди газаб-ла келин:
«Тийиб қўй отангининг захарли тилин,
На турар, на юрар — стар бир жойда.
Бу бадбахт одамдан бизга не фойда?
Гар уни йўқотсанг бахтли бўламиз.
Ундан сўнг иккимиз ўйнаб-куламиз,
Йўқса мен кетаман бошқа бир ёққа,
Сенинг изинг етмас уюқ-узюққа!»
Икки ут ичиди йигит чекди гам,
Тунмасин ҳеч бошга бундайин ситам.
Тўхтатолмай кўздан оққан ёшини,
Ярим тун кўтарди гамли бошини.
Турий опичлади бемор отани,
Ҳеч ким қайтармасин бундай хатони,
Отага ёлғондан: «Сафирга» деди,
Лекин шум нияти хатарга эди.
Отасин опичлаб қирлардан утди
Охири сен кўрган дариға стди.
Бизни кўрмас, арча турар қўққайиб,
Йигит қайтмоқ бўлди отани қўйиб,
Бу ишдан падари қаҳ-қаҳлаб кулди.
Фарзанд бу ҳолатдан ҳайратда қолди:
«Ташлаб кетмоқдаман сени бугун мен,
Нега йиғламасдан кулдинг бунда сен?»
Ота гап бошлади ўғилга қараб,
Дарахт остидаги суякни силаб:
«Отамни шу дарахт остига ўзим
Ташлаб кетган эдим сенигедек, ўғлим.
Боқ, бош суяги кулмоқда менга,
Ўш мен кулгандек ушбу дим сенга...»
Бу гапни эшитгач, ўғил дод солиб,
Жўнади отасин кўтариб олиб.

Шундай кишилар ҳам борки, улар «болаларимизнинг қорнини тўйдириб, яхши қийинтириб боқиб катта қилаяпман-ку, тагин нима зарур» деган ҳаёл билан яшайдилар. Улар фарзандга ҳамма нарсани берадилар-ку, лекин унга керак бўлган бир нарсани — оналик ва оталик меҳр-шафқатини бера олмайдилар. Шундай оилада вояга етган кўпчилик фарзандларнинг қисмати аяичли, улар ота-оналари каби худбин, бемеҳр, ҳамма нарсага лоқайдлик билан қарайдиган кишилар бўладилар. Ваҳоланки, тарбия ишида ҳатто кичик ҳатога йўл қўйиш ҳам кечирилмайдиган айбли иш бўлиб, ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин.

Бинобарин, киши саломатлигига путур етиши ниҳоятда ташвишли ҳолат бўлганидек, унинг шахсида юзага келган ахлоқсизлик кўринишлари ҳам гоят ачинарли ҳодисадир. Бундан жамият ҳам, ота-оналар ҳам, ўзи ҳам азият чекади. Шунини унутмаслик керакки, беморни даволашдан ҳам кўра шахснинг маънавий қиёфаси, унинг руҳияти ва феъл-атворидаги иллатни даволаш анча мушкулдир.

Шахснинг ривожланиб, таркиб топишида асосан учта омил ҳал қилувчи аҳамиятга моликдир: биологик омил, ижтимоий шарт-шароит (муҳит) ва тарбия. Бинобарин, кишининг маънавий қиёфаси, унинг феъл-атвори, воқеликка муносабати, илгор дунёқараши худди ана шу учта омил туфайли қарор топади. Зотан инсоннинг ҳақиқий комил инсон даражасига ўсиб етишишида мазкур учта омилнинг роли бирдек аҳамият касб этади. Муайян сабабларга кўра, бу омиллардан бирортаси мазор даражасида бўлмай, шахс фаолиятида турли миқсда амал қилинмаслиги салбий кўринишларни келтириб чиқаради. Бошқача қилиб айтганда, шахс маънавий қиёфасида чекинмиш юз беради — унинг тарбияси бузила бошлайди.

Бинобарин, «болани бошидан, ниҳолни ёшидан асра» деган ҳикматга амал қилган ҳолда, ёш бўгинини энг кичик ёш давридан бошлаб гоятда эътибор билан тарбиялаб борсак, зарур хулқ-атвор кўникмаларини шакллантирсак, фарзандларимизнинг келажаги ҳақида қайгуриб, ватан олдидаги масъулиятимизни доимо ҳис этган ҳолда ота-оналик бурчимизни шараф билан адо этган бўлаемиз. Ана ўшанда болаларимиз муҳим характер хислатларини эгаллаб, улар онланинггина фарзанди бўлиб қолмасдан, ватанга ва халқига муносиб фарзанд бўлиб вояга етадилар. Шу ўринда буюк мутафаккир Алишер Навоий ва бошқалар ҳақидаги ҳикоятлардан сўзлаб бериш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Оила тарбиянинг асоси, пойдеворидир. Боланинг ким бўлиб етишиши асосан, оиладаги муҳитга — тарбиявий таъсирга боғлиқ. Бу тўғрида атоқли педагог А. С. Макаренко алоҳида тўхталиб, агар биз фарзандларимизга яхши тарбия берсак, бу бизнинг бахтимиз, шодлигимиздир; ёмон тарбия берсак, бу — келажакдаги аччиқ кўз ёшимиз, ноқобил фарзанд туфайли қон-қон йиглаб ютадиган гамларимиз, вламларимиз, деб ота-оналарни огоҳлантирган эди. Зотан, болани явлало жисмоний соғлом қилиб ўстирсак, мустаҳкам иродали қилиб чиниқтирсак; мургак қалбига

бегуборликни, бокираликни, чин одамийлик ҳиссини, улугворлик, мардлик-мардонаворлик туйғуларини, эҳтирос ва жўшқинликни, олжанобликни сингдириб борсак, унинг ақлини пешлаб, турмуш эҳтиёжи учун зарур бўлган билимлар билан бойитсак, флюзиятига меҳнатсеварлик, гайрат-шижоат, ташаббускорлик, ижодкорлик, мустақил ҳаракат қилиш, уddaбуронлик шиб сифатларини сингдириб юборсак, қобилиятини аниқ мақсад сари йўналтира олсак, биз ота-оналик ва мураббийлик бурчимизни бажарган бўламыз. Ана ўшанда фарзандларимизни тарбиялаш йўлида чеккан машаққатларимиз, сарф этган беминнат меҳнатимиз ширин мевасини беради. Бу мевадан ўзимизгина эмас, балки жамият ҳам баҳраманд бўлади. Фарзандимиз эса шундай улуг даражага етишганидан бениҳоя бахт-қувончга тўлиб, бизлардан бир умр миннатдор бўлиб қолади. Акс ҳолда онлада дили ҳуфтонлик кайфиятлари авж олаверади. Шу сабабли, бола тарбиясида ота-онанинг фикрий муштараклиги катта роль ўйнайди.

Ота-онанинг сўзи билан ишнинг бирлиги муҳим фазилат бўлиб, катта тарбиявий таъсир кучига эгадир. Ота-оналар болага тўғрилиқ ва ростгўйликнинг афзалликлари ҳамда спиртли ичимликлар ичиш ва чекишнинг зарари ҳақида гапириб, ўзлари бунга амал қилмасалар, сўзлари фойдасиз бўлиб қолади.

Ўлгончиликнинг киши характеридаги дастлабки куртаклари ёшлиқдан пайдо бўлади. Қуш уясида кўрганини қилади, деганлиридек, Ўлгон-яшиқ, кўзбўямачилиқ билан шугулланувчи баъзи Ўлгонни кўп гапирадиган катталар орасида улгайиб бораётган ёшлар, улардан Ўлгончилик касаллигини юқтиради. Бу касаллиқнинг олди олиниб, тарбиявий таъсир кўрсатилмаса, бу иллат ниҳолдек нозик бўлган бола характерида ўрнашиб қолади ва ёмон оқибатларга олиб келиди.

Бола тарбияси ҳамма учун аҳамиятли масалалардан. Чунки, болани ёшлиқдан қаёққа етакласанг ўша томонга кетаверади. Шунинг учун уларнинг фикрлаш қобилиятини ўстириш учун ибратли ҳикоялардан айтиб, ўқиб бериш керак. Аввало бундай ишларда бола қалбига йўл топа олишилик энг асосий вазифа ҳисобланади.

Бола ёшлигида ҳамма нарсага ҳавас қилувчи, ўзидан катталарга тақлид қилувчи бўлади. Баъзан катталарнинг ёмон қилиқларини ўзлаштиришга улгурган бўладилар. Бола характерида хос бундай хусусиятлар тарбияда кенг илдиз отган, уни кўпроқ онладаги тўғри тарбия ва ўрнили, асосли танбеҳлар, ибратомуз ўғитлар замирида улгайтирсак, бу иллатни аста-секин йўқотиши мумкин. Аммо биз катталар баъзида эркаланиб Ўлгон гапириб келган болаларга бифарқ қараймиз: бундай қусурларга «шунчаки камчилик» ёки «ҳали болаку» деган тушунча билан ёндашмаслигимиз керак. Акс ҳолда ана шу юқоридаги «шунчаки камчилик»лар қимматга тушади.

Мана бир мисол. Тошкент шаҳрининг Миршаропов номи маҳалласида истиқомат қилувчи бир хонадонда ҳали мактаб ёшига етмаган бир бола характерида «шунчаки камчилик»лар — Ўлгончилик пайдо бўла бошлади. Бола дастлаб кўчада велосипед ва мотоцикъларнинг ҳар хил гайкаларини «топиб олдим» баҳонаси би-

лан олиб келиб, ўйнаб юрадиган бўлди. Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас, педаль ва қўнгироқ каби эҳтиёт қисмлар пайдо бўла бошлади, булардан аравача, қўлбола велосипед ясамоқчи бўлди. Аммо эҳтиёт қисмлар стншмади. У ўйлади, бош қотирди. Эртаси куни уйда болалар велосипеднинг иккита гилдираги, рули пайдо бўлиб қолди. Бу орада ота ҳам, она ҳам ўглининг нима билан шуғулланаётганлигини билиб, кўриб борди. Орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас, ҳалиги эҳтиёт қисмлар бинойидек велосипедга айланди. Ота-она ўз фарзандининг ёшликдан орттираётган «маҳорати»га, техникага бўлган «қизиқиши»га суқланиб боқишди, унга раҳматлар айтишди.

— Қара-я хотин, ўглинг ажабтовур техника муҳандиси бўлиб этишадиган кўринади,— деди ота ўглини мақтаб.

— Қаранг, эски темир-терсақдан шундай нарса ясабди-я, мияннга балли, болажоним! — бағрига босади она.

Бола эса ясама велосипеднинг қўнгирогини қаттиқроқ жирингла-тар, тойчадек депсиниб, мағрур турарди. Эртаси куни «техника муҳандиси»нинг ихтироси қулоғига ўрнатилган қўнгироқ овози маҳаллада одам тўплади.

— Ўглингиз боламнинг велосипедини ўгирлаб келибди, бу қандай бемаънилик! — тўрт ҳовли нарида яшовчи қўшниси шовқин кўтарди.

— Ҳазимизники, эски темир-терсақларни олиб келиб, ўзи ясади-ку,— биланд келарди «муҳандис»нинг отаси.

Хуллас, ясама велосипеднинг эгаси топилди, уни қўшни олиб чиқиб кетди. Аммо «муҳандис»нинг меҳрибон ота-онаси ой давомида ҳовлисига ўгли олиб кирган «эски темир-терсақ»нинг қаердан кел-ётганлиги билан қизиқиш ўрнига, уни ихтирочиликка «рағбатлантирдилар». Оқибат, кейинчалик бу ўсмирнинг яратган ихтироси бундан ҳам қимматга тушди. Бола 198-мактабнинг 8-синфида ўқирди. Бу даврда ҳовлининг ер тагидан «Жигули»нинг кузови кавлаб олинди, қолган қисмларининг кўпчилиги чердақдан олиб тушилди.

Болага нисбатан тугилган нотўғри хатти-ҳаракат, унинг қингир қилмишлари оқибатини ўз вақтида тушунтирмаслик натижасида салбий ҳодисалар юз бериб, ота-она ўз хатоларини жуда кеч англадилар.

Бинобарин, «Душманига қурол ҳозирлаган киши қулун (той) топади, қурол ҳозирлашни унутган киши асир бўлади». (М. Кошгарий, I том, Фан. 1960. 221-бет.)

Оила аъзолари ўртасида нутқ одоби масаласи гоаят муҳим масала-дир. Бироқ бу ишни амалга оширишда, биринчи галда ота-оналарнинг ўзалари намуна кўрсатиб, соф она тилида сўзлашишлари лозим. Маълумки, «сен» ва «сиз» сўзалари ҳам бир оғиздан чиқади. Айниқса, ўзбек келинининг хулқ-одоби, меҳнатсеварлиги, удабурон-чаққонлиги, саранжон-сарашталиқ хусусиятлари билан ҳаммада ҳавас уйғотиб-гина қолмай, ширин сўз, хушмуомала, ёқимтойлик фазилатлари билан хонадонга нур ёғдирадилар.

Балиқ сув билан тирик деганларидек, одам одам билан ҳаётдир. Бунинг асл маъносида одамларнинг ўзаро мулоқотидаги алоқа қуро-лининг ижтимоий сифатлари ётади.

Бинобарин, муомала-муносибатда нутқ маданиятига риоя қилган ҳолда, мазмунли ҳамла равои сўзлай олиш нақадар улугворликдир. Уз навбатида, ҳар бир одам мулоқотда сезгирлик, зийраклик, ҳозиржавоблик, ибтилолик, ифбатлилик намунасини кўрсата олиши бошқалар нигоҳи қаршисида хушсурат тимсол яратади.

Трамвай, троллейбус, автобусларда ва жамоат жойларида ёшларнинг мулоқотларини кўриб ҳайрон қоласан, киши. Аввало, улар гализ тилда сўзлашадилар. Яна бунинг устига русча ва ўзбекча сўзларни бир-бирига қорнштириб гапирадилар.

Ўқитувчи шу ўринда нутқ одоби донрасидан четга чиқиш, она тилининг покчилигига путур етказиш ҳолларини шарҳлайди. Бу нарса ўқувчида ўша фактга нисбатан тўла ишонч уйғотади.

Турғунлик йилларидаги депсиниш фаннинг барча соҳаларида бўлгани каби ўзбек тилшунослигида ҳам сўзсиз рўй берди. Ўзбек тили қаншоқлашди, тилининг софлиги бузилди.

Масалага ўзбек тилининг сўзлар ҳисобиغا бойиши нуқтан назардан ёндошсак, кейинги 30 йил ичида ўзбек тили лугати таркибида жуда борса 100 тага яқин янги сўз пайдо бўлди, холос. Ўша 60-йилларнинг маҳсули, дарахт ва мевалардаги ширага қарши дори еспиш асбобини билдирувчи «пуркагич», меваларни дурагайлаш — янги нав яратишда ишлатувчи буюм маъносидаги «чанглагич» ва 80-йилларнинг ҳосиласи ўлароқ теплица маъносидаги «иссиқхона», пахта стиштирувчи уста деҳқонларни билдирувчи «пахтапарвар» каби бир талай янги сўзларни санаш билан чекланамиз. Бугина эмас, ўзбек тилининг бойишида рус тилида пайдо бўлган тушунча ва уни ифодаловчи сўз ва терминлардан андоза кўчириш, нусха олиш йўли билан ўзлаштирилган янги сўзлар ҳам муҳим роль ўйнайди. Шу маънода таржимя — нусха олиш усули билан талайгина янги сўзлар ўзбек тили лугатига кириб келди. Ўзбек миллатининг кенг тармоқли тил лугатида шу алфозда ўсиш бўлгандан кейин, буни ўзбек тилидаги депсиниш дейишдан бошқа иложимиз йўқ.

Ўзбек тили лугатини бойиган деб талқин этишда четдан ўзлашган: юнонча «алфавит», «гипс», «логика», «психология», «олимпиада»; лотинча «автор», «студент», «цирк», «цензура»; немисча «лагерь», «офицер», «вахта», «фляга», «галстук»; французча «буфет», «бульон», «гарнизон», «пьеса», «актер»; инглизча «вокзал», «клуб», «торт», «бокс»; италянча «ария», «либретто», «банк» каби сўзлар ҳам асос бўлади. Бу нарсаларнинг барчаси тилнинг ижтимоий ҳодиса сифатида узлуксиз ўсиб, ривожланиб туришидан, эски сўзларнинг истемолдан чиқиши ва янги сўзларнинг пайдо бўлишининг қонунийлигидандир.

Лекин шу ўринда масаланинг бошқа муҳим томони ҳам бор. У ҳам бўлса рус тили ва у орқали юқорндагидек четдан ўзлашган сўзлар табиий ҳолда зарурий эҳтиёждан содир бўлмоқдами ёки сунъийлик ва юзакчилик билан амалга оширилмоқдами? — деган саволга аниқлик киритиш зарур бўлади.

Кейинги йилларда ўзбек тили лугати таркибда бемалол «шўнгиб юрган» кўплаб русча ва чет эл сўзлари ҳадсиз кўпайди. Бу сўзлар

сунъий равишда сиз билан бизнинг нутқимизда тинмай такрорланмоқда. Гапнинг қисқаси, ўзбек тилининг мусаффолиги, аниқ ва лўндалиги, поклиги ва силлиқлигини аёвсиз ҳолда бузишлар давом этмоқда.

Мисолларга мурожаат этайлик:

Ўзбек тилининг ривожланиши — ўзимиздаги сўзлар ҳисобига бойиши, сўзлашув жараёнининг хиралашуви мошкичири сўзлар билан тўлиб-тошишида, унинг булганишида баъзи саҳна мугасаддилари, актёрлар «катта ҳисса» қўшмоқдалар, айниқса зиёлиларнинг «хизмати» беҳисоб.

Мана, ўқув театрида актёрлар маҳорати ўқитувчилари ва талабалар ўртасида бўлиб ўтган мунозара — нутқ жараёнининг бир мисол ўқинг:

«Ҳозир санлар мастерство актёрдан чиқдингларми» (Ўқитувчи)?
«Йўқ танессдан чиқдим» (Талаба), «Ундай бўлса эртага биринчи парани мастерство қиламиз, движенисдан рухсат олдим; движенис ўрнида мастерство бўлаверди» (Ўқитувчи).

Нутққа бўлган бундай муносабатни она тили гўзалликлари — сўзалари билан алмаштириб, айтиш жонз бўлса — «таржима» қилсак, унинг софлигини бузган, тоза жумлаларни ифлослантирган «олиф-та»ларнинг қиёфаси ойдинлашади. Мана, улар нима дейишмоқчи:

«Ҳозир сенлар актёрлик маҳорати дарсидан чиқдиларингми? Йўқ, ўйин ўрганиш дарсидан чиқдик». «Ундай бўлса эртага биринчи соатни «маҳорат» дарси қиламиз, саҳна ҳаракати ўқитувчисидан рухсат олдим — унинг ўрнида «маҳорат» дарси бўлаверди».

Наҳотки, она тилида шундай гўзал жумлалар турганида, унга кўра-билп туриб шундай масъулиятсизлик қилниса?

Шу ўринда она тилининг ҳурматини кўтариш, унинг софлигини таъминлаш, бойитиш ва талабаларимизнинг ўзлари ўз тилларига амалий жиҳатдан беписандлик қилаётганликларини тезда бартараф қилмоқ керак. Улар она тилининг софлиги, давлат тили ҳуқуқини олиши тарафдорлари бўлгани ҳолда муомала маданиятида ўзбекча сўзлар, бирикмалар ўринга бемалол русча сўзларни сунъий равишда ишлатмоқдалар. Рус тилини умуман яхши тушунмайдиган кўплаб талабалар, ҳатто кўр-кўрона русча номлайдилар. «Материаллар қарши-лиги»ни — «сопромат», «Имтиҳон»ни — «экзамен», «синов»ни — «зачет» тарзида қўллашлари ўз тилини бузиш эмасми?

Олий ўқув юртларида дарс бераётган кўпчилик маҳаллий муаллимлар, айниқса, техника, тиббиёт, қишлоқ хўжалиги олий ўқув юртлари муаллимлари нутқи жуда хароб, қашшоқ! Чунки улар таъбир жонз бўлса, «сўқир» бўлиб таълим олишган. Энди биз бунга йўл қўймаслигимиз керак.

Ўзбек тили лугатининг қашшоқлашувида радио-телевидениенинг айрим муҳаррир-журналистлари, қолаверса эфир орқали мулоқот қилаётган кишиларнинг ночор нутқлари ёзма ва оғзаки алоқа қуролига ҳурматсизликни тугдирмоқда. Айниқса, «Ахборот» программасида иштирок этаётган кишилар нутқида ўзбек тилининг ҳеч қайси қончасига тўғри келмайдиган гап қурилишларига дуч келинади.

«Ахборот»да 1989 йил февраль-март ойларида эълон қилинган ма-
сриаллар таркибидаги русча сўзлар ҳисобига нутқ кўп марта қўпол
авишда бузилди.

Ҳар бир миллатнинг тарихий аъяна ва урф-одатлари, удумлари,
уллас ҳдёт тарзини кўз-кўзловчи маданиятига гамхўрлик қилиш,
йу асосда уларни янги-янги мазмун билан бойитиш миллатнинг та-
маккур, фикрлаш қобилиятини қайрайди, бойитади. Шогирднинг ус-
оадан ўрганилигани ҳам шу масалалар бўлган, шунинг учун ҳам
алқимиз «таълим берган устозингдан айрилма», дейди.

«Наврўз» — ўзбек халқининг жуда катта миллий байрамидир.
нинг мазмунида халқимизнинг яшаш тарзидаги баҳорни илиқ қар-
иш олиш, ерга биринчи уруғ қадаш, сумалак, нон улашиш, кураш,
ашар, улоқ, арқон тортиш, дор ўйин, айтишув, топишмоқ саҳнаси,
улоқ-чўзма, ўтганларни эслаш каби юзлаб аъяна, урф-одат ва
думлари бор. Табиийки, ушбу маросимларни бажариш, ижро этиш-
а тил билан тафаккур иштирок этади. Бошқача қилиб айтганда, бу
сараёнда миллатнинг идроки, тафаккури натижалари сўз, жумла ва
апларда воқе бўлади. Халқимиз лугати таркибида — шевалар,
аҳжалар ва диалектларда ҳали ўзбек адабий тилига олиб кирилма-
ан минглаб ҳақиқий туркий-ўзбекча сўз ва иборалар ҳам жуда кўп.
йу сўз ва иборалар ўша шева ва лаҳжалар учунгина алоқа воситаси
азифасини ўтамоқда, колос.

Бунинг жуда катта асосиз сабаблари бор. Бу даврда «адабий тилда
апир», «шевачиликни аралаштирма», «адабий тилнинг гўзаллиги,
иллиқлиги ва поклигини бузасан» деган бемаъни тазйиқлар бўлди.
қалн ўрта мактабни ҳам битирмаган, колхоз-совхозларда оддий ва-
ифаларни бажараётган, ўзбекнинг бутун руҳий ҳолатини ўзида на-
юён қилувчи кишиларни радио-телевидение экранларида адабий
илда сўзлатишга ҳаракат қилдик. Унинг нутқи эркинлигини бўғиб,
ушовлаб қўйдик; уларга «хозрасчёт», «аренда», «прибил», «убитка»
аби сўзларни талаффуз этишларига йўл очиб бердик. Оқибатда, ше-
валар таркибида қатланиб ётган минглаб ўзбекча сўз ва иборалар та-
иатидан маҳрум бўлдик. Агар диққат қилган бўлсангиз, телевидение
рқали намойиш этилган Наманган, Ургут, Хоразм, Қозогистон каби
койларда ишонланган Наврўз байрами жараёнида кўплаб янги-янги
ўз ва иборалар, топишмоқ ва «шаҳар бериш»лар буй кўрсатди. Булар
абий тил лугати таркибига йўл тополмай юрган тил ва дил бойли
имизни намойиш этди.

Ушбу мисолларга диққат қилинг: «Узун-узун из кетди — узун
йўлни қиз кетди» деган топишмоқ Наманганда гилам маъносида иш-
латилса, бунинг синоними — «Узун-узун из кетди — сочи узун қиз
кетди» тарзида Ургутнинг Мингбулоқ қишлоғи шевасида гилам, палос
маъноларида қўлланади. «Ғаним ўз оёғидан йитар» (Фарғонада) гапи
адабий тилдаги «Ёмонлар ўз оёғидан илинар»ни билдиради; Туркис-
тон шеваларида «Биз ўғри бўлсақ ой ёруғ бўлади» тарзидаги ҳикмат
қаллоблик ва нопокликни билмаслик, тўғрилик маъноларида келган-
лиги ва булар ҳақиқий ўзбекча, лекин адабий тилда қисқаси, ўзбек

миллий анъаналари, удумларининг айниқса, «Наврўз»нинг қайта тикланиши она тилининг бундан кейинги тараққиётига бир қадар кенг йўл очиб берди.

Шу ўринда диққатни бир муҳим масалага қаратишни истардик. Ўзбек тили туркий халқлар тиллари орасида шеваларга бой ягона тилдир (Е. Д. Поливанов). Шеванинг кўп бўлиши — миллий тилимизнинг кўптомирлилиги, бақувватлиги, унинг бойлигини кўрсатади. Лекин ана шу бойликни намойиш этувчи қайси бир мукамал қомусни кўрсата оламиз. Бутун бошлиқ ўзбек миллати тилининг лугат таркиби «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да берилганидек, 60 минг сўздангина иборатми? Йўқ. Маълум сабабларга кўра (юқорининг режаси асосида) халқ шеваларида қатланиб ётган ўн минглаб сўз, атама ва иборалар қолиб кетган.

Адабий тил деганда, маълум бир қонун-қоида, нормага асосланган алоқа қуролинигина тушуниш шу кунгача давом этиб келди. Эндликда адабий тил — миллий адабий тил, ижтимоий ҳодиса сифатида ўз маъносини — таркибини ҳам кенгайтириши лозим. Шу маънода ўзбек миллий адабий тили халқ шеваларидан озикланган ҳолда ўз таркибини асл туркий — ўзбекча сўз ва иборалар, қолаверса, янги маъно берувчи бошқа белгилар ҳисобига тўлдириши керак. Бу маъсулиятли ишни рўёбга чиқарувчи биринчи камарбасталар — ёзувчилар, журналистлар, ўқитувчилар, қолаверса халқ мулки — фольклор материалларини рўёбга чиқарувчилар, овознигор ва ойнаи жаҳон ходимлари бўлишлари керак.

Нихоят, бу орзу амалга ошди — ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди. Бу ҳақда қонун кучга кирди. Шунданбуён орадан ўтган қарийб тўрт йил ичида анчагина ўзгаришлар рўй берди. Ўзбек тили жумҳуриятимизда мағрур жарангламоқда, ўзининг асл куч-қудратини намойиш этмоқда. Матбуот, радио ва телсвиденсисда сўзларнинг асл ўзбекча нусхаларидан кенг фойдаланилмоқда. Халқимизнинг тил маданияти ортиб, ўзбек тилига бўлган ҳурмат ҳам анча яхшиланди. Тилга эътибор — элга эътибор, деганлари мана шунда намойиш бўлмоқда.

Ўқитувчи профессор М. Нурматовнинг «Ўқитувчилар газетаси» (1989 йил, 20 сентябрь) да эълон қилинган «Янги демократия ва ўзбек тили» деган мақоласининг қуйидаги қисмидан фойдаланади:

1960 йилларнинг охириларида ва 1970 йил бошларида аксарият тингловчи ўзбек бўлган кенгаш ва мажлисларда ҳам рус тилида нутқ сўзлашни ўзи учун катта мартаба ва юқори лавозимларга муносиблик белгиси деган расмий иллат раҳбарлик қатламлари ўртасида, қисман зиёлилар ва хизматчилар орасида қарор топди. Кейинчалик ўзбек халқидан ва ўзбек тилидан тобора бегоналашган бу қатламлар орасида ўз она тилини билмаслигидан мутлақо уялмаслик ва рус тилини ҳамда Европанинг бирор жаҳоншумул тили (инглиз, француз, немис тили)ни билиши билан намойишкорона кибру ҳаволаниш касаллиги пайдо бўлди.

Ўзбек бўла туриб, ўзбек тилини яхши билди туриб, аксарият кўпчилиги ўзбеклардан иборат бўлган мажлис аҳлига рус тилида га-

пириш маданиятсизлигининг жонли бир мисолидир, ўз она халқи ва тилидан бегоналашиниш нфодасидир.

Турғунлик даврида тилимизнинг яхши фазилатлари ривожланишдан тўхтаб ҳам қолмади, йўқ бўлиб ҳам кетмади: у даврда ҳам, созиш ҳам ўзбек тили бирор касалга чалиниб, касалланиб қолгани йўқ, албатта. Турғунлик даврида ўзбек тилининг фақат фаолият майдони ва ривожланиш йўллари сунъий йўсинда торайтирилди. Бу эса ўзбек тили тараққиётининг сусайишига олиб келди.

Бу салбий лингвистик аҳволини қўллаб-қувватлаб турган куч — ижтимоий-сиёсий вазият эди.

Бутун дунё педагогикаси тарихи ва амалиётидан шу нарса маълумки, бирор миллий тилини ўзга бир миллат фарзандларига ўргатишни ўзига касбу кор қилиб олган зисли бу ҳар иккала миллий тилни старли даражада билиши зарур. Масалан, рус тилини ўзбек ўқувчиларига ўқитишни ўзига касб қилиб олган ўқитувчи ҳам рус тилини, ҳам ўзбек тилини тўлиқ билиши шарт. Зотан, у рус тилини яхши билмаса, уни ўргата олмайди, ўзбек тилини билмаса, ўзбек ўқувчилари билан муомалага кириша олмайди. Чунки рус тилини ўрганаётган ўзбек синфида рус тилининг миллатлараро муомала тили бўлишига анча йиллар керак, бу ўринда рус тили ўқувчилар билан муомала воситаси даражасига кўтарилиши учун болалар уни маълум даражада ўрганган бўлишлари зарур.

Рўй-рост айтиш керакки, ўз она тилини яхши билиб олган ҳолда, равон ва чиройли сўзлаш ҳамда ажойиб нотик бўлиб етишиш кўп жиҳатдан бадний адабиётларини тинимсиз мутолаа қилишга боғлиқ.

Адабиётшунос Кирилл Ровданиннинг «Карл Маркс ва бадний адабиёт» китобида келтирилган маълумотларга кўра, улуг Маркс ўз таълимотини яратишдек улкан фаолият билан банд бўлиб қолмасдан, бадний асарларини доимо мутолаа қилишга вақт топа олган. Шу манбада кўрсатилишича, Карл Маркс барча Европа адабиётини чуқур ўзлаштирган. У, машҳур танқидчи В. Г. Белинский таъбири билан айтганда, «драматургиянинг тождори» Вильям Шекспир асарларини ёд билган. Бинобарин, К. Маркс оиласига, ўз фарзандлари билан шугулланишга ҳам вақт топа олган, сеvimли қизларини китобга муҳаббат руҳида тарбиялаган.

Алишер Наврий 10 ёшларида Спидийнинг «Гулистон», «Бўстон» китобларини, айниқса Фаридиддин Атторнинг «Манتيқут-тайр» («Қуш тили») асарини қайта-қайта ўқир ва ёд олар эди. Ф. Атторнинг бу асари ёш Алишерга қаттиқ таъсир қилди.

Натижада у кишилардан четлашадиган ва ёлғизликни ёқтирадиган бўлиб қолди. Унга бу асарни ўқишни ман қилишди. Лекин бу чора фойдасиз эди, чунки у бутун китобни ёдлаб олган эди. Бундай мисолларни тарихдан кўпилаб келтириш мумкин.

Бизнинг фикримизча, оилада болалар китобхонлигини моҳирона ташкил этиш ахлоқий гўзаллик тарбиясида катта роль йўнайди. Шунга кўра, болалар китобхонлигини ташкил этишда оила ва мактаб ҳамкорлигини ўрнатиш, бунда мактабнинг етакчилик ролини оши-

риш мақсадга мувофиқдир. Кейинги пайтда Яссавийнинг «Ҳикмат»лари, ҳадис намуналари каби қатор китоблар кўп нусхада нашр этилди.

Оилада болаларнинг китобхонлигини уюштиришни қуйидагича амалга ошириш мумкин:

1. Ҳар қайси ёшдаги болалар учун бадний асарларни тўғри танилаш.
2. Маълум тартиб асосида бадний китобларни ўқиш учун вақт ҳамда шароитни тўғри белгилаш.
3. Бадний асарларнинг тарбиявий томондан таъсир этадиганларини танилаш ва керакли адабиётларни тўплаб, оила кутубхонасини ташкил этилиши; катталар ва болалар китоблари алоҳида жавонларда тартибли сақланиши керак.
4. Болалар китобхонлигини боғча ва мактаб билан ҳамкорликда уюштириш. Бунда методистлар ва синф раҳбарлари, мутахассислар билан доимий алоқа ўриатиш.
5. Оилада болалар китобхонлигини уюштиришда турли усулларни топиш.

Тажриби ва кўлатишлар оилада болалар китобхонлигини уюштиришда суҳбат, инфодини ўқиш, ҳикоя, баҳс-мунозара метод ва усулларидан фойдаланиш яхши самара беришини кўрсатади.

Оилада болалар китобхонлиги мурғак қалбларни ахлоқий гузал ҳис-туйғулар билан тўлдирибгина қолмасдан, балки дўстлик, қардошлиқ, байналмилал туйғулар билан ҳам бойитади, онгини юксак гоаялар таъсирида шакллантириш, нутқ маданиятини ривожлантириш учун шарт-шароит яратилади.

Ўзбек классик адабиётининг энг яхши намуналаридан, хусусан, Алишер Навоий, Вобур, Оғаҳий, Муҳимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар каби шоирларнинг ахлоқ-одоб, инсонпарварлик, адолат ва ҳаққониятни тарғиб этувчи асарларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбек адабиёти вакиллари — А. Авлоний, С. Айний, Ҳ. Ҳ. Ниёзий, А. Қодирий, М. Шайхзода, А. Қаҳҳор, Ҳ. Олимжон, Уйғун, Миртемир, Зулфия, шушнингдек, Элбек, А. Умарий, З. Дибр, Султон Жўра, Қудрат Ҳикмат, Ҳайридин Салоҳ, Э. Воҳидов, А. Орипов, Ҳ. Тўхтабоев, У. Хошимов, А. Обиджон кабиларнинг энг яхши асарларидан фойдаланиш ҳам оилада болалар китобхонлиги фаолиятини бойитади.

Бинобарин, жамоат жойларида, мактаб маданий-оқартуш муассасаларида, транспортда ва бошқа жойларда ўз-ўзини идора қилиш, хушмуомала бўлиш, номақбул хулқ-атвордан ўзини тийиш ҳар қандай тарбияли кишининг маънавий етуклиги инфодаси эканлигини ёшларга доимо тушунтириб бориш зарур. Энг яхши ҳислатларни ўғил-қизларимизга илк болалик давридан бошлаб сингдириб бориш мақсадга мувофиқдир.

Ўқитувчи талқин этилаётган масалани ҳаётий мисоллар орқали янада чуқурроқ ёритиб, оилада ахлоқий ва маданий малакаларни қайси йўللар ва воситалар билан шакллантириш мумкинлигини кўрсатиб беради.

АДАБИЁТЛАР РЎҲАТИ

1. Маркс К. Гота программасини таъқид. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Танланган асарлар, 3-том, Т., 1981.
2. Энгельс Ф. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Танланган асарлар, 3-том, Т., 1981.
3. Энгельс Ф. Маймунийяг одамга айлашни процессида меҳнатнинг роли. Ушш том.
4. Ленин В.И. Коммунистик ахлоқ тўғрисида. Т., «Ўзбекистон» нашриёти, 1966.
5. Крупская Н. К. Танланган педагогик асарлар. Т., 1956.
6. Макаренко А. С. Книга для родителей. М. 1986.
7. Абу Али ибн Сино. Тиббий рисоалар. Т., «Фан», 1987.
8. Абу Али ибн Синонинг соғлиқни сақлашга доир рисоалари. Т., «Фан», 1978.
9. Аллоий А. Туркий гулистон ёхуд Ахлоқ. 1968 (ЎзССР Шарқшунослик институти).
0. Азаров Ю. П. Оила педагогикаси. Т., «Ўқитувчи», 1988.
1. Андреев Ю. А. Откровенный разговор. М., 1986.
2. Афанасьева Т. М. Оила. Т., «Ўқитувчи», 1986.
3. Бедный М. С. Мальчик или девочка. М., 1987.
4. Бобохонов А., Маҳсумов М. Абдулла Авлоқийнинг педагогик фаолияти. Т., «Ўқитувчи», 1966.
5. Бобур З. М. Бобурнома. Т., 1960.
6. Бойко В. В. Рождество. Социально-психологические аспекты. М., 1985.
7. Бертельс Б. Э. «Хизмат-хаконик» Ахмада Юлдузи. САГУ, новая серия, вып. 3, кн-1, Т., 1945.
8. Бериш Абу Райхан. Памятники минувших поколений. Избр. соч., т. 1. Т., 1957.
9. Бериш Абу Райхан. Индия. Соч., т. 2. Т., «Фан», 1963.
0. Воликова Т. В. Учитель и семья. М., 1980.
1. Палитова А. А. К вопросу о мировоззрении Юсуфа-Баласугунского. «Краткие сообщения института народов Азии», т. 71, М., 1964.
2. Ворга Д. Дела семейные. М., 1986.
3. Герасимов С. Любить человека. М., 1985.
4. Городская и сельская семья. Москва, 1987.
5. Добрович А. Б. Воспитателю о психологии и общении. М., 1987.
6. Жумабоев Н. Урта Осиё этикаси тарихи очерклари. Т. «Ўзбекистон», 1980.
7. Жутикова Н. В. Учителю о практике психологической помощи. М., «Просвещение», 1988.
8. Закуев А. К. Психология ибн-Сина. Баку, 1958.
9. Зацепин В. И. О жизни супружеской. М., 1984.
0. Зокиров И. Пикол ва оила тўғрисида совет ҳокуматидаги. Т., «Ўзбекистон», 1986.
1. Зоҳидов В. Мир идей и образов А. Навои. Т., 1961.
2. Кайфовус. Қобуснома. Т., «Ўқитувчи», 1986.
3. Ковалев А. Т. Психология семейной воспитателя. Минск, «Народная асвета», 1980.
4. Кон И. С. Психология старшеклассника. М., «Просвещение», 1980.
5. Кон И. С. В поисках себя. М., 1984.
6. Королев Ю. А. Супруги, родители, дети. М., 1985.
7. Красовский А. С. Будущий муж и отец. Минск, 1986.
8. Кубадинский. П. Дом семейный и общественный. М., «Орсиёликская литература», 1988.
9. Культура семейных отношений. М., 1985.
0. Мактаб ўқувчиларининг оилавий ҳаётга тайёрлаш бўйича ўқув-методик кўрсатмалар (люйда). Т., 1985.
1. Малласев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. Т., 1963.
2. Маматов М. Миллий психологик қиёфа ва унинг хусусиятлари. Т., «Ўзбекистон», 1980.
3. Маҳмуд Кошгарий. Девоғу луғоти турк. Т., 1960. (Уч томлик).
4. Маҳмуд Паҳлавон. Рубоит. Т., 1962.
5. Маҳмуд Паҳлавон. Рубоийлар. Ўзбек шеърини айтишологияси. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 24 март, 1989.

46. Млҳмуд Паҳлавон. Рубоийлар. «Ёш ленинчи» газетаси, 22 апр. 1989.
47. Миренский Б. А. Умир ва жиноят қонуни. Т., «Ўқитувчи», 1986.
48. Миртурсунов З. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг халқ маорифи ва тарбия ҳақидаги фикрлари. Т., 1951.
49. Муборак мактублар. Т., Ёшур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
50. Навоий А. Маҳбуб ул-қулуб. Т., 1983.
51. Навоий А. Аспрлар, XIV том, Т., 1965.
52. Немецкая Б. М. Мудрость красоты. О проблемах эстетического воспитания. М, 1981.
53. Оз-оз урғиниб дою булур. Т., 1988.
54. Очерки истории этики. М., «Мысль», 1969.
55. Переведенцев В. И. Молодая семья сегодня. М., 1987.
56. Сагинуова М. Оилада гуманизм тарбияси. Т., 1987.
57. Сагитов М. Оила ва коммунистик тарбия. Т., 1989.
58. Сб. «Особенности обучения и психологического развития школьников 13—17 лет». М., «Педагогика», 1988.
59. Сб. «Психология развивающейся личности». М., «Педагогика», 1987.
60. Сина Иби. Доғиш-наме. Душанбе, 1957.
61. Сина Иби. Этика. «Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане». Т., 1957.
62. Совет жамини бутун. Саволлар ва жавоблар. Ташкент, «Ўзбекистон», 1988.
63. Содиқов М. Совет кишининг маънавий дунёси. Т, 1977.
64. Соловьев П. Я. Семья в социалистическом обществе. — М., 1988.
65. Социалистик урф-одатлар — ҳаётта. Т., 1987.
66. Сухомлинский В. А. Тарбия ҳақида. «Ёш ленинчи», Т., 1977.
67. Сысенко В. А. Молодёжь вступает в брак. М., 1986.
68. Титаренко В. Я. Семья и формирование личности. М., 1987.
69. Тоштемиров Ғ. Социалистик оила. Т., 1977.
70. Турмушда тожамкорлик сирлари. Т., 1989.
71. Узоқов Ҳ. Ширин сўз — жон озити. Т., «Ўзбекистон», 1987.
72. Узоқов Ҳ. Тарбияда кўз «чатамас» қирралар. «Ёш ленинчи», 1987 йил 27 февраль.
73. Узоқов Ҳ. Оилада ота обрўси. «Ёш ленинчи», 1987 йил 12 июль.
74. Узоқов Ҳ. Бола азиз, одоби уйдан азиз. «Ёш ленинчи», 1981 йил 11 декабрь.
75. Усмонов Р. Одобинома. Т., «Ўқитувчи», 1985.
76. Усмонов Р. Фарзанд — умр меҳси. Т., «Ўқитувчи», 1972.
77. Усмонов Р. Дилнома. Т., «Ўқитувчи», 1982.
78. Усмонов Р. Яхшилик шарофати. «Ёш ленинчи», 1989 йил 11 июль.
79. Фозилов М. Млҳмуд ва ҳикматлар — коммунистик тарбия қуроли. Т., 1970.
80. Ҳайруллаев М. Форобий ва унинг фалсафий рисоалари. Т., «Фан», 1983.
81. Ҳайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарҳ мутафаккирлари. Т., «Ўзбекистон», 1971.
82. Ҳайруллаев М. Из истории изучения наследия Фараби. «Из философского наследия народов Востока», Т., «Фан», 1972.
83. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР. М., 1979.
84. Ходаков Н. М. Молодым супругам. М., 1989.
85. Чеклин В. Севги ва оила. Т., 1965.
86. Шарифов А. Абу Райҳон Беруни. «Из философского наследия народов Востока», Т., «Фан», 1972.
87. Юпиакий А. Ҳибатул-ҳақолик. Т., 1971.
88. Янги турмуш — янги анъаналар. Т., 1973.
89. Ўзбекистон Республикасининг инкоқ ва оила тўғрисидаги қоллекси. Т., «Ўзбекистон» 1977.
90. Ўзбек халқ мақоллари. Т., 1989.
91. Қанотли сўзлар. Т., «Ёш гвардия», 1986.
92. Қутлуг билимлар ҳақида. (Юсуф Ҳос Ҳожиб ҳақида). «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил 4 август.
93. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Педагогик рисоалар. Ҳамза, II том, Т., 1980.
94. Ҳикоят ва ривоятлар. Т., 1983.
95. Юсуф Ҳос Ҳожиб. Қутадгу билиг. Т., «Фан», 1972.
96. Хоназаров Қ. Ижтимоий ҳаёт ва янги урф-одатлар. Т., «Ўзбекистон», 1987.
97. Ҳотамтой. Ҳотамнома. Т., 1988.

МУЎДАРИЖА

Қириш	3
Биринчи бўлим	9
Ўрта Осиё мутъаққирларининг ахлоқ, одоб ва оила ҳақидаги қарашлари	17
Иккинчи бўлим	33
Ўспиринларни турмуш қуришга тайёрлаш	33
Ўспирин ахлоқи ва руҳияти	33
Ўспиринларни турмуш қуришга тайёрлаш	48
Соғи — мураккаб, юксак инсоний туйғу	66
Учинчи бўлим	78
Оиланинг миллий хусусиятлари	78
Ўзбек халқининг этиксизахлоқчилиги	78
Тўртинчи бўлим	87
Оилда бола тарбияси	87
Оилда бола тарбиясининг педагогик-психологик хусусиятлари	87
Ўзбек оиласининг тузилиши ва шахслараро муносабатлари	98
Бола фаолиятини ташкил қилишда оиланинг роли	106
Оилда ахлоқий ва маданий малакаларини шакллантириш	113
Адабиётлар рўяхати	126

На узбекском языке

**ХАЙДАРАЛИ УЗАКОВ, ИРГАШ ГАЗИЕВ
АБДУМАНИАП ТАДЖИЕВ**

ЭТИКА И ПСИХОЛОГИЯ СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ

Учебное пособие для учителей общеобразовательных школ, СПТУ
и средних специальных училищ

Ташкент «Ўқитувчи» 1992

Махсус муҳаррир *Т. Маҳсудов*
Муҳаррир *М. Аҳмедов*
Бадний муҳаррир *Ф. Некқодамбоев*
Техник муҳаррир *Т. Грешникова*
Мусаҳҳиҳлар *А. Одиқов, Л. Мирзаҳмедова*

ИБ № 5988

Териниш берилди 24.02.92. Босишга руҳсат этилди 20.06.92. Формати 60×90^{1/16}.
Таймс гарнитураси. Кегли 10 японсия. Офсет босма усулда босилди. Шартли б.л. б.о.
Шартли кр.-отт. 8,25. Нашр. я. 8,81. Тиражи 300000. Буюртма 2490.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома 12-173-91.

Ўзбекистон Матбуот давлат қўмитасининг Тошполитграфкомбинати. Тошкент,
Навоий кўчаси, 30.

Ташполитграфкомбинат Ўзбекистон Республикаси Тошкент,
ул. Навоий, 30. 1992.